

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

786. SĒJUMS

Psiholoģija

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 786

Psychology

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 786

Psychology

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

786. SĒJUMS

Psiholoģija

UDK 159.9(082)
Ps 440

Atbildīgais redaktors

Ph. D. prof. Ivars Austers, Latvijas Universitāte

Redkolēģija

Ph. D. prof. Solveiga Miezīte – Latvijas Universitāte

Ph. D. prof. Ivars Austers – Latvijas Universitāte

Dr. habil. psych. prof. Ārija Karpova – Latvijas Universitāte

Ph. D. prof. Sandra Sebre – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. Viesturs Renģe – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. Malgožata Raščevska – Latvijas Universitāte

Dr. psych. prof. Anita Pipere – Daugavpils Universitāte

Ph. D. prof. Juris G. Dragūns – Pensilvānijas Valsts universitāte (ASV)

Ph. D. prof. Artūrs Kroplijs (Arthur Cropley) – Austrālija, Vācija

Literārā redaktore **Ruta Puriņa**

Maketu veidojusi **Baiba Lazdiņa**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2013

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-45-786-4

Saturs/Contents

Viesturs Renģe. Latvijas psiholoģijas uzplaukums un noriets Baltijas kontekstā 20. gs. pirmajā pusē <i>Rise and Fall of Latvian Psychology at the Beginning of the 20th Century in the Context of Baltics</i>	8
Ieva Bite, Baiba Martinsons. Vardarbības seku pārvarēšana sievietēm grupu un individuālās psihoterapijas rezultātā piesaistes teorijas kontekstā <i>Overcoming Consequences of Violence and Abuse During Group and Individual Psychotherapy in the Context of Attachment</i>	21
Lāsma Katšena, Ģirts Dimdiņš. Stereotipi un attieksme pret psihologiem salīdzinājumā ar citiem garīgās veselības aprūpes profesionāļiem. Literatūras pārskats <i>Stereotypes and Attitudes Toward Psychologists in Comparison with Other Mental Health Professionals: the Literature Review</i>	37
Jeļena Koļesņikova. No narkotikām atkarīgo pacientu personības traucējumu loma rehabilitācijas procesā saistībā ar sociālo problēmu risināšanas izmaiņām. Longitudināls pētījums <i>Drug-addicted Personality Disorders and Social Problem-solving in the Rehabilitation Process: a Longitudinal Study</i>	49
Aleksandrs Koļesovs. Indivīda orientācija uz tagadni un nākotni riskantas braukšanas pašnovērtējuma prognozē <i>Individual's Orientation Towards the Present and Future as a Predictor of Self-reported Risky Driving</i>	66
Ilona Krone, Ieva Bite. Teorētiskā izpratne par vadības funkcijām un to attīstības atbalstu pirmsskolas vecuma bērniem <i>Theoretical Understanding of Executive Functions and Promoting Development in Preschool Children</i>	75
Maruta Ludāne. Pašefektivitāte un negatīvās domas par karjeru – bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozētāji <i>Self-efficacy and Dysfunctional Career Thoughts as Predictors of Anxiety and Depression of the Unemployed</i>	89
Inta Poudžiunas, Ieva Bite. Vardarbību pārcietušu 16–18 gadus vecu jauniešu dusmas un agresija un dusmu pārvaldīšanas programmu efektivitāte <i>Anger and Aggression in Adolescent Abuse Survivors (16-18 Y. O.) and Effectiveness of Anger Management Program</i>	108

Tatjana Turilova-Miščenko, Malgožata Raščevska. Bilingvu un monolingvu pusaudžu verbālā izpratne un darba atmiņa <i>Bilingual Adolescents' Verbal Comprehension and Working Memory</i>	124
Solvita Umbraško. Intelektu pamatspējas bērniem ar dzirdes traucējumiem: pētījumu pārskats un aktuālās problēmas Latvijā <i>Intellectual Abilities of Deaf and Hard-of-hearing Children: Research Summary and Topical Issues in Latvia</i>	142

Šis LU Rakstu krājums psiholoģijā ir robežšķirtne starp psiholoģijas kā zinātnes pirmsākumiem Latvijā ar profesora Viestura Reņģes klātbūtni un laiku, kad turpinām viņa iesākto, viņam klāt neesot. Šo rakstu krājumu lasa gan daudzi interesenti Latvijas Universitātē, gan arī citu augstskolu studenti un pasniedzēji.

Ir pētījumu tēmas, kas šobrīd Latvijā kļuvušas nozīmīgas un kas pirmoreiz publicētas tieši LU Rakstos. Sociālie priekšstati, īpaši par zinātni, un satiksmes psiholoģija būtu minamas kā pirmās. Šo pētījumu virzieni Latvijā nebūtu sākušies bez Viestura Reņģes intereses un darbības. Šajā LU Rakstu krājumā tiek publicēts pēdējais zināmais un pabeigtais profesora Reņģes raksts. Viesturs Reņģe šķīrās no mums pērn oktobrī. Zīmīgi, ka viņa pēdējais raksts ir par mazāk zināmiem un reizēm pārprastajiem Latvijas psiholoģijas vēstures faktiem 20. gs. pirmajā pusē.

LU Rakstu krājums psiholoģijā pirmais sējums iznāk kopš 2004. gada, un kopš šī laika Viesturs Reņģe aktīvi bija strādājis krājuma redkolēģijā. Lasīsim šo sējumu kā veltījumu Viestura Reņģes piemiņai.

Atbildīgais redaktors Ivars Austers
2013. gada septembrī

Latvijas psiholoģijas uzplaukums un noriets Baltijas kontekstā 20. gs. pirmajā pusē *Rise and Fall of Latvian Psychology at the Beginning of the 20Th Century in the Context of Baltics*

Viesturs Renģe

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

Raksta mērķis ir, analizējot psiholoģijas attīstību Latvijā, vienlaikus salīdzināt to ar psiholoģijas attīstību citās Baltijas valstīs 20. gs. pirmajā pusē, noteikt kopīgo un atšķirīgo. Līdz 1944. gadam šajā attīstībā bija vairāk kopīga nekā atšķirīga. Pēc tam Latvijā par noteicējiem psiholoģijas jomā kļuva padomju darbinieki, kas bija atsūtīti no Krievijas. Igaunijā un Lietuvā saglabājās pēctecība, vairāki 30. gadu vadošie psihologi turpināja savu darbu arī padomju varas apstākļos. Rezultātā viņi panāca, ka psihologu sagatavošana šajās valstīs, atšķirībā no Latvijas, sākās jau 20. gs. 60. gados. Tiek aplūkoti arī daži mazāk zināmi fakti Latvijas psiholoģijas vēsturē 20. gs. pirmajā pusē.

Atslēgvārdi: psiholoģijas vēsture, Latvija, Igaunija, Lietuva.

Ievads

Raksta mērķis ir sniegt īsu ieskatu psiholoģijas attīstībā Latvijā no 20. gs. sākuma līdz 20. gs. 50. gadu vidum, pievēršot uzmanību arī līdz šim mazāk zināmiem faktiem. Vienlaikus autors centīsies atrast atbildi uz jautājumu, kāpēc psiholoģijas attīstības gaita Latvijā ir bijusi gausāka nekā mūsu kaimiņvalstīs – Lietuvā un Igaunijā. Arī mūsdienās Latvijas psihologi vismaz starptautiski citētu publikāciju ziņā ievērojami atpaliek no pārējām Baltijas valstīm, it īpaši no Igaunijas (Allik, 2003). Vai šai atpalcībai ir atrodamas arī kādas vēsturiskas saknes? Tāpēc situācija Latvijā katrā konkrētā vēsturiskā posmā tiks salīdzināta ar situāciju pārējās Baltijas valstīs. Laiks līdz gadsimta vidum ir izvēlēts tāpēc, ka 1956. gadā PSRS (un līdz ar to arī Latvijā) notika visai būtiskas politiskas pārmaiņas (Staļina personības kulta nosodīšana), kas jūtami veicināja psiholoģijas zinātnes attīstību. Tāpēc sākās jauns posms arī psiholoģijas attīstībā Latvijā, bet tas prasa atsevišķu apskatu.

Psiholoģijas vēsture Latvijā līdz 1945. gadam ilgu laiku faktiski bija noklusēta. Pieejamas bija vien ļoti skopas ziņas (Anspaks, 1970; Анспак, Плотноик, 1972; Плотноик, 1984; Plotnieks, 1987) ar tolaik obligāto piebildi par eklektismu, „ideālistisku ideju savārstījumu” un „zinātniskā” (marksistiski ļēniniskā) pamatojuma trūkumu. Plašāka informācija bija atrodama trimdas latviešu psihologu darbos (Drillis, 1957; Zusne, 1976), bet šie darbi lasītājiem Latvijā nebija pieejami. Situācija ar informāciju par psiholoģijas vēsturi pirmspadomju Latvijā sāka mainīties tikai pēc neatkarības atjaunošanas 1991. gadā. Pirmo reizi Latvijā objektīvāks vēstures

vērtējums izskanēja Imanta Plotnieka (1929–2002) priekšlasījumā I Pasaules latviešu zinātnieku kongresā Rīgā 1991. gadā (Plotnieks, 1991). Īsu ieskatu psiholoģijas vēsturē Latvijā ir sniedzis arī šī raksta autors (Renģe, 1995, 2003; Renģe & Dragūns, 2012). Ļoti nozīmīgs bija Tomasa Nīta un Jura Dragūna šķirklis *Baltic States* psiholoģijas enciklopēdijā (Niit & Draguns, 2000), kas gan arī bija pieejams tikai visai šauram lasītāju lokam. Vēlāk A. Krīzes redakcijā izdotajos krājumos „Laikmets un personība” parādījās pirmie dokumentos pamatoti biogrāfiskie apskati, kuros tika analizēts arī pētnieku paveiktais – par Paulu Dāli (Vaivars, 2001), Jūliju Studentu (Kraukle, 2004), Mildu Liepiņu (Zigmunde, 2006) u. c. Nozīmīgu ieskatu psihoanalīzes attīstībā Latvijā ir sniedzis Igors Šuvajevs (2007). Plašāk psiholoģijas vēsture pirmskara Latvijā ir atspoguļota Gunas Svences grāmatā (Svence, 2009). Šī darba galvenā vērtība ir Rūdolfa Driļļa (1957) un Leonarda Zusnes (1976) raksti, kas saīsinātā variantā ir ievietoti grāmatas pielikumā¹.

Tā kā rakstā tiks aplūkota psiholoģijas attīstība Latvijā no tās pirmsākumiem, ir jāņem vērā, ka Latvijā šajā laikā, tāpat kā daudzās citās Eiropas valstīs, nebija psihologu mūsdienu izpratnē – ar maģistra vai doktora grādu psiholoģijā. Psihologi šādā izpratnē Latvijā sāka parādīties tikai 20. gs. 60.–70. gados. Pirmskara Eiropas universitātēs nebija atsevišķu psiholoģijas studiju programmu, doktora grādu tieši psiholoģijā pirmo reizi sāka piešķirt tikai 1941. gadā Vācijā, psiholoģijas pētnieki parasti ieguva zinātnisko grādu filozofijā vai pedagoģijā. Padomju Savienībā zinātnisko grādu psiholoģijā sāka piešķirt tikai 1968. gadā. Tātad vēsturiski tie pētnieki, kurus mēs šodien dēvējam par psihologiem, pēc savas izglītības bija filozofi, mediķi, biologi, pedagogi, juristi un citu specialitāšu pārstāvji. Svarīgākais ir tas, ka viņi veica pētījumus psiholoģijas jomā, publicēja rakstus un grāmatas par psiholoģijas jautājumiem.

Psiholoģijas pirmsākumi (1908–1918)

Lai gan Osvaldam Kilpem (Oswald Külpe, 1862–1915), Vunta skolniekam, Virzburgas skolas dibinātājam, nav tiešas saistības ar tālāko psiholoģijas attīstību Latvijā, viņš bija pirmais Latvijā dzimušais psihologs. Kilpe ir dzimis Kandavā. Pastāv viedoklis, ka viņš ir pārvācojies latvietis – Ķilpe (Drillis, 1957; Zusne, 1974). Kilpe gan tikai īsu laiku pavadīja Latvijā, tālāk mācījās Tērbatas (Tartu) Universitātē, pēc tam darbojās Vācijā. Kilpes studiju gadi Tērbatā ļauj arī igauņiem saistīt Kilpes vārdu ar Igauniju (Allik, 2007). Igaunī lepojas arī ar citu slavenu psihologu Volfangu Kēleru (Wolfgang Köhler, 1887–1967), vienu no geštaltpsīholoģijas pamatlicējiem, kurš ir dzimis Tallinā. Viņa ģimene jau 1893. gadā pārcēlās uz dzīvi Vācijā (Allik, 2007).

Lai gan psiholoģiskas atziņas ir atrodamas jau dainās, nemaz nerunājot par jaunlatviešu dzejniekiem un prozaikiem (Анспак, Плотник, 1972), pirmā grāmata ar nosaukumu „Psiholoģijas pamatjautājumi” Latvijā parādījās 1908. gadā, un tās

¹ Tur gan ir iezagušās dažas neprecizitātes. R. Driļļa raksts „Latviešu praktiskās psiholoģijas 30 gadi” (Drillis, 1957) ir pārdēvēts par „Latviešu praktiskā psiholoģija atmiņās”. Tiek nepareizi minēts, ka teksts ir veidots pēc „J. Siliņa atmiņām” no krājuma, kura redaktors esot bijis R. Drillis (194. lpp.). Krājuma redaktors ir J. Siliņš. 1975. gadā Krievijas žurnālā *Вопросы Психологии* ievietots K. Velmeram veltītā raksta pārštāsts, kuru veicis L. Zusne un kurš ir nosaukts „Atmiņas par Kārli Velmeru trimdinieku skatījumā” (221. lpp.).

autors bija Kārlis Ašmanis (1876–1943). Diemžēl ne par grāmatas saturu, ne autoru nekas vairāk nav zināms (Zusne, 1976). Jau 1908. gadā tika izveidota arī pirmā psiholoģiskās novērtēšanas laboratorija.

Līdz Pirmajam pasaules karam psiholoģijas zinātnes veidošanos Latvijā būtiski ietekmēja Krievijas psihologi no Sanktpēterburgas un Maskavas, piemēram, krievu eksperimentālās pedagoģiskās psiholoģijas pamatlicējs Aleksandrs Nečajevs (Александр Нечаев, 1870–1948), Maskavas Psiholoģijas institūta dibinātājs un pirmais direktors Georgs Čelpanovs² (Георгий Челпанов, 1862–1936). Viens no pirmajiem latviešu izcelsmes zinātniekiem, kurš sāka darboties psiholoģijas jomā, bija filozofs Jēkabs Osis (1860–1919). Filozofijas doktora grādu viņš ieguvis Maskavas Universitātē, bet viņa profesionālā darbība bija saistīta ar Tērbatas Universitāti, kur viņš kā profesors vairākus gadus lasīja lekciju kursu psiholoģijā³.

Ja salīdzina situāciju Latvijā ar situāciju Igaunijā un Lietuvā šajā laika posmā, tad ir gan kopējais, gan atšķirīgais. Arī Lietuvā un Igaunijā sākotnēji liela nozīme bija Krievijas psihologu ietekmei. Šī perioda vadošie lietuviešu psihologi R. Bītauts (*Bytautas*, 1886–1915) un Jons Vabals-Gudaitis (*Jonas Vabalas-Gudaitis*, 1881–1955) bija studējuši Maskavas un Pēterburgas Universitātē (Bagdonas, Pociute, Rimku-te, & Valickas, 2008). Tāpat arī pirmais igauņu profesionālais psihologs Aleksanders Kaelass (*Kaelas*, 1880–1920). Tomēr mūsu kaimiņvalstīs, atšķirībā no Latvijas, ir senas universitāšu tradīcijas. Tērbatas Universitātē tika dibināta jau 1632. gadā, Viļņas Universitātē – 1659. gadā (salīdzinājumam – Latvijas Universitāti izveidoja tikai 1919. gadā). Līdz ar to pētnieciskās tradīcijas mūsu kaimiņzemēs sāka veidoties krietni agrāk nekā Latvijā. Tērbatas Universitātē profesora amatu 19. gs. 80. gados ieņēma izcilais vācu psihiatrs Emīls Krēpelīns (*Emil Kraepelin*, 1856–1926). Liela nozīme bija arī tam, ka pēc Krēpelīna šo amatu pildīja slavenais krievu psihiatrs Vladimirs Čižs (*Владимир Чиж*, 1855–1922). Lai gan viņš nebija eksperimentālās psiholoģijas pamatlicēja Vilhelma Vunta (*Wilhelm Wundt*, 1832–1920) doktorants, taču bija apguvis eksperimentālās psiholoģijas metodes Vunta laboratorijā un turpināja attīstīt eksperimentālo metodoloģiju Tērbatas Universitātē. Starp latviešu psihologiem nebija neviena Vunta skolnieka. Toties lietuviešiem Vunta skolnieks bija – Jons Stepanovičs (*Jonas Stepanovičius*, 1881–1947, doktora grādu ieguvis 1912. gadā) un igauņiem – E. Krēpelīns (lai arī nenāk no Igaunijas, bet, kā jau iepriekš tika minēts, no 1886. līdz 1891. gadam bija profesors Tērbatas Universitātē). Pie Vunta eksperimentālās metodes ir apguvis viens no izcilākajiem igauņu pirmskara psihologiem – Juhans Torks (*Juhan Tork*, 1889–1980) (Allik, 2007). Tas zināmā mērā izskaidro, kāpēc pētījumos Latvijā dominēja introspekcija vai testēšana, nevis eksperimentālās metodes. Iespējams, ka jau šīs vēsturisko sakņu atšķirības zināmā mērā var izskaidrot atšķirīgos psiholoģijas zinātnes tālākās attīstības tempus un virzienus trijās Baltijas valstīs.

² 1923. gadā Čelpanovu atbrīvoja no direktora amata, ar to viņa zinātnieka karjera arī beidzās. Pret Nečajevu komunisti bija žēlīgāki. 1935. gadā viņu kā „tautas ienaidnieku” izsūtīja uz Sibīriju, bet tomēr ļāva izsūtījumā nodarboties ar zinātni.

³ Lai gan vairākos avotos J. Osis tiek minēts arī kā viens no Tērbatas Universitātes rektoriem (Drillis, 1956; Анспак, Плотноик, 1972), citi avoti to neapstiprina (personiska sarakste ar Tartu Universitātes profesoru J. Alliku).

Psiholoģija neatkarīgajā Latvijā (1918–1940)

1918. gadā Latvija ieguva neatkarību, un 1919. gadā tika izveidota Latvijas Universitāte. Tālākā psiholoģijas zinātnes veidošanās un attīstība Latvijā lielākoties bija saistīta tieši ar Universitāti. Filoloģijas un filozofijas fakultātē 1923. gadā tika izveidota Eksperimentālās psiholoģijas laboratorija. Tās pirmais vadītājs bija vācu filozofs, Huserla sekotājs Valters Frosts (*Walter Frost*, 1874–1936). 1926. gadā šīs laboratorijas (vēlāk institūta) vadību pārņēma latviešu filozofs un psihologs, izcilā krievu filozofa un psihologa Čelpanova skolnieks Pauls Dāle (1889–1968). Eksperimentālās psiholoģijas laboratorija 1939. gadā tika pārveidota par Eksperimentālās psiholoģijas institūtu, un Dāles vadībā tas darbojās līdz 1944. gada augustam (līdz Sarkanās armijas ienākšanai Rīgā). Institūta docētāji mācīja studentiem eksperimentālās psiholoģijas metodes, sagatavoja lekciju demonstrācijas, veica psiholoģiskus pētījumus, nepieciešamības gadījumā konsultēja skolotājus, iestādes un atsevišķas personas par lietišķās psiholoģijas un audzināšanas jautājumiem (Zvirgzdiņš, 2005). Institūtā darbojās Rūdolfs Drillis (1893–1983), Milda Liepiņa (1898–1964), A. Stūrītis u. c.

Tartu Universitātē Psiholoģijas laboratorija tika izveidota 1922. gadā (Niit & Draguns, 2000). 1922. gadā tika nodibināta Eksperimentālās pedagogijas un psiholoģijas laboratorija Lietuvas Universitātē (1930. gadā tika pārdēvēta par Vītauta Dižā Universitāti). Vēlāk šī laboratorija pārtapa par Eksperimentālās pedagogijas un psiholoģijas institūtu (Bagdonas et al., 2008).

Izsmēloša informācija par lietišķās psiholoģijas attīstību Latvijā ir atrodama R. Driļa rakstā (Drillis, 1957). Kopš 1924. gada R. Drillis vadīja jaundibināto Izglītības ministrijas Psihotehnikas kabinetu, ko pēc gada apvienoja ar Rīgas pilsētas Veselības nodaļas izveidoto Skolēnu nervu ambulanci un nosauca par Rīgas pilsētas Jaunatnes un arodu piemērotības pētniecības institūtu. Institūta Psihotehnikas nodaļu Drillis vadīja līdz 1931. gada maijam – līdz kļūšanai par Rīgas pilsētas valdes locekli (Zvirgzdiņš, 2005). 1925. gadā darbu uzsāka Rīgas pilsētas Jaunatnes un aroda piemērotības pētniecības institūts, kurš 1936. gadā tika pārdēvēts par Rīgas pilsētas Psihotehnikas un arodizvēles institūtu (Drillis, 1957). No 1926. līdz 1928. gadam šajā institūtā atradās arī Starptautiskais Psihotehniskās informācijas birojs, kurš apkopoja visu starptautisko informāciju darba psiholoģijas jautājumos, izdeva biļetenus u. tml. (Drillis, 1957). Institūta pētnieki veidoja amatu aprakstus, izstrādāja darba piemērotības testus, pētīja darba efektivitātes fiziskos un psiholoģiskos nosacījumus. Institūtā darbojās arī Skolu psiholoģijas nodaļa, kuras speciālisti veica bērnu psiholoģisko izpēti. Līdz 1940. gadam ar dažādu testu palīdzību kopumā tika pārbaudīts vairāk kā 64 000 cilvēku. Institūtā darbojās arī logopēde Elfīda Lauva (1896–1988.), kā direktori arī Maksimilians Millers (*Maximilian Möller*, 1890–1938) un Longins Ausējs (1885–1942). L. Zusne (1976) norāda, ka pirmskara Latvijā lietišķā psiholoģija bija vairāk attīstīta nekā akadēmiskā psiholoģija. Tā bija izpelnījiesies visai plašu starptautisku ievērību.

Lietuvā līdzīga Psihotehnikas laboratorija tika nodibināta 1932. gadā (Bagdonas, 1996). Lai gan ir zināms, ka arī Igaunijā tika veikti plaši bērnu intelekta pētījumi (Niit & Draguns, 2000), tomēr par atsevišķas lietišķās psiholoģijas laboratorijas izveidi ziņu nav. Igaunijā vairāk attīstīta bija eksperimentālā tradīcija.

No vairākiem desmitiem pētnieku, kuri šajā laikā darbojās psiholoģijas jomā, noteikti jāatzīmē vismaz daži, kuriem bija īpašs ieguldījums psiholoģijas attīstībā Latvijā. Lai gan Latvijā Pauls Dāle vairāk ir pazīstams kā filozofs, viņš joprojām ir vienīgais no Latvijas psihologiem, kura pētījums – kādas latviešu meitenes ekstrasensoro spēju eksperimentāla pārbaude (Dāle, 1938) – patiešām ir izpelnījies plašu starptautisku ievērību.

30. gadu vidū Latvijas un ārzemju zinātnieku – īpaši medicīnu un psihologu –, arī plašākas sabiedrības, uzmanību pievērša ziņas par kādas 12-gadīgas latviešu meitenes spēju uztvert citu cilvēku, it īpaši mātes, domas. Sākotnēji tika uzskatīts, ka ir darīšana ar paranormālu parādību. Šāds viedoklis tika publicēts vairākos Vācijas izdevumos un uzreiz kļuva par starptautisku sensāciju. Daži parapsihologi (piemēram, Bender, 1936), novērojot meitenes spējas, bija pārliecināti par to patiesumu. „Domu lasīšanas”, tā sauktā „Ilgas K.”, fenomena izpētei Dāles vadībā 1936. gadā tika izveidota speciāla komisija, kurā līdzās medicīnas, fizikas un pedagogijas speciālistiem bija arī profesors Rūdolfs Jirgens (1869–1944), filozofijas profesors Teodors Celms (1893–1989), pētnieki L. Ausējs un M. Liepiņa. Komisijai pievienojās arī grupa vācu zinātnieku, to skaitā arī Bonnas Universitātes Psiholoģijas institūta direktors Ērihs Rothakers (*Erich Rothacker*, 1888–1966). Pārbaudes eksperimenti, variējot dažādus apstākļus, ilga gandrīz gadu. Komisija vienprātīgi nonāca pie slēdziena, ka nekādas paranormālas spējas meitenei nepiemīt. „Domu lasīšana” bija izskaidrojama „ar speciāli ievirzītu un ilgstošos vingrinājumos iegūtu spēju apjaust cilvēka (īpaši mātes) runas smalkos fonētiskos komponentus” (Dāle, 1938, 72–73). Šī pētījuma rezultāti tika publicēti starptautiskos žurnālos (Aigner, 1936; Dahle, 1940), tiek pieminēti arī mūsdienu zinātniskajā literatūrā (piemēram, Zusne & Jones, 1989). Dāle ir piedalījies vairākos starptautiskos psihologu kongresos.

E. Šprangera sekotāja Milda Liepiņa, kas studējusi Krievijas universitātēs, vairāk ir pazīstama ar savu grāmatu „Rakstura tipi un rakstura audzināšana” (1938). Darbā sniegtajai personības tipu teoriju analīzei ir aktuāla nozīme arī mūsdienās. Mazāk zināma ir viņas līdzdalība intelekta pētījumos un sastādītais testu krājums „Inteligences pārbaudes” (1935). M. Liepiņas nopelns ir arī pazīstamā vācu psihologa Eduarda Šprangera (*Eduard Spranger*, 1832–1963) grāmatas *Psychologie des Jugendalters* („Jaunatnes psiholoģija”) tulkojums latviešu valodā (Šprangers, 1929).

Jūlijs Aleksandrs Students (1898–1964) ir sniedzis nozīmīgu devumu psiholoģijas atziņu izplatīšanā Latvijā. Viņš ir daudzu populāru psiholoģijas grāmatu autors. J. Studenta grāmata „Bērna, pusaudža un jaunieša psiholoģija” (Students, 1938) neapšaubāmi joprojām ir pats apjomīgākais darbs psiholoģijā, kas latviski jebkad ticis uzrakstīts (735 lappuses!). J. Studenta ieguldījums tieši psiholoģijas zinātnes attīstībā Latvijā gan šķiet pārspīlēts. Lai gan ir izplatīts viedoklis, ka viņš ir ieguvis doktora grādu (Zusne, 1976), pat divus grādus (Kraukle, 2004), patiesībā viņam tas nav izdevies ne Latvijā, ne Vācijā (Zigmunde, 2010)⁴. Var pieņemt, ka viņa galvenās aktivitātes ir bijusi sabiedriskā darbība un publikācijas plašam interesentu lokam.

Pēteris Birkerts (1881–1956), kurš ir vairāk pazīstams kā literāts, viens no pirmajiem Eiropā, pētot mākslinieku personības, sāka izmantot oriģinālas aptaujas faktū

⁴ Arī Alīdas Zigmundes (Zigmunde, 2010) raksta nosaukumā („Nezināmi fakti par profesoru Jūliju Aleksandru Studentu”) ir ieviesusies kļūda, J. Students ieņēma docenta, nevis profesora amatu.

materiāla ievākšanai. Paraleli aptaujām viņš lietoja arī intervijas, autobiogrāfiskus dokumentus, vēstules, dienasgrāmatas u. c. (Bebre, 2008). P. Birkerts ir secinājis, ka pastāv 13 radošas personības dimensijas (psihiskā, fiziskā, psihs kontrastu, mākslinieka un praktiskās dzīves attiecību, mākslinieka un sabiedrības, ģimenes attiecību dimensija u. c.). Viņa grāmatas par daiļrades psiholoģiju bija vienas no pirmajiem šāda veida darbiem Eiropā (Birkerts, 1922, 1925). P. Birkerts ir autors vēl daudzām grāmatām par psiholoģijas jautājumiem.

Ieguldījumu psiholoģijas attīstībā, it īpaši psiholoģijas terminoloģijas izstrādē latviešu valodā, ir sniedzis Rūdolfs Jirgens (1869–1944). R. Jirgens ir studējis un stažējies vairākās Vācijas universitātēs, Latvijas Universitātē pasniedzis bērnu un izglītības psiholoģiju, pētījis eidētisko tēlainību un personības attīstību (Zusne, 1976). Psiholoģijas terminoloģijas veidošanā latviešu valodā aktīvi piedalījās arī Kārlis Kasparsons (1865–1962).

Jānis Siliņš (1896–1991) ir studējis Krievijas universitātēs, 1943. gadā Latvijā ieguvis filozofijas doktora grādu. Plašāk ir pazīstams kā mākslas zinātnieks, 30.–40. gados pasniedzis estētiku un pedagoģisko psiholoģiju Latvijas Mākslas akadēmijā. L. Zusne (1976) atzīmē, ka Siliņa darbs „Psihologija un loģika” (Siliņš, 1931) tolaik ir bijusi pati populārākā mācību grāmata vidusskolām, vairākas reizes tā izdota atkārtoti. Vienlaikus L. Zusne gan atzīst: ja būtu šo grāmatu lasījis jau vidusskolā (30. gadu beigās psiholoģijas priekšmets tika izņemts no vidusskolas programmas), diezin vai būtu izvēlēties studēt psiholoģiju ASV. Izlasot šo grāmatu dažus gadu desmitus vēlāk, viņš to raksturo šādi: „Teksts ir smags, didaktiski neapmierinošs un vispār ļoti nepievilcīgs.” (Zusne, 1976, 7)

Atsevišķa tēma ir psihoanalīzes attīstība pirmskara gados. Sīkāku informāciju par to var atrast Igora Šuvajeva pārskatā (Šuvajevs, 2007). Latvijā tika tulkoti un izdoti A. Ādlera, Z. Freida un E. Šprangera darbi. Rīgā ir dzimis Fēlikss Bēms (*Felix Böhm*, 1881–1958), pazīstams psihoanalītiķis, vēlākais Vācijas Psihoanalīzes un psihoterapijas institūta dibinātājs un pirmais direktors. Viņa skolniece bija baronese Aleksandra Volfa (*Alexandra Wolf*, 1897–1982), kura 1932. gadā Rīgā apprecēja Džuzepi Tomazi di Lampedūzu (*Giuseppe Tomasi di Lampedusa*), pasauleslavenā romāna „Gepards” autoru⁵, un vēlāk kļuva par vienu no pirmajām psihoanalītiķēm Itālijā un Itālijas Psihoanalīzes asociācijas priekšsēdētāju. Līdz 1940. gadam Latvijā tika publicēts vairāk nekā 200 darbu, tajā skaitā arī 10 monogrāfijas. Visi tie bija veltīti psihoanalīzei. Viens no pirmajiem LU profesoriem Filoloģijas un filozofijas fakultātē (1920–1928) bija šveicietis Ernsts Šneiders (*Ernst Schneider*, 1878–1957). LU viņš lasīja kursus vispārīgajā psiholoģijā, psihopatoloģijā un karakteroloģijā (mācībā par raksturu). Viņš tiek uzskatīts par psihoanalīzes pamatlicēju Latvijā. 1926. gadā E. Šneiders nodibināja žurnālu *Zeitschrift für Psychoanalytische Pädagogik*. Šneidera nozīme Latvijas psiholoģijā neaprobežojas ar psihoanalīzi. Viņa ietekmē Roršaha testu Latvijā sāka lietot jau 1924. gadā, 13 gadus ātrāk nekā ASV (Drillis, 1957). 1928. gadā tika nodibināta pirmā Latvijas Individuālpshiholoģijas biedrība, par kuras priekšsēdētāju vēlāk kļuva Jānis Bunduls (1899–1981), pazīstams arī kā vairāku psiholoģisku eseju grāmatu autors. Redzamākā latviešu psihoanalīzes pārstāve bija Milliija Vosvinieka (1903–1983), kura bija beigusī Berlīnes Psihoanalīzes institūtu (Drillis, 1957).

⁵ Viņu kopdzīve Latvijā ir saistīta ar Stāmerienes muižu, kas piederēja baronu Volfu dzimtai.

Latvijā tika publicēts ievērojams skaits psiholoģijas jautājumiem veltītu grāmatu un rakstu. Kā jau tika atzīmēts, īpaši ražīgi šajā ziņā bija P. Birkerts un J. Students. Plašais (gan oriģināli sarakstīto, gan tulkoto) grāmatu klāsts psiholoģijā rada iespaidu, ka šādu izdevumu tolaik ir bijis vairāk, nekā Latvijā ir izdots pēdējos divdesmit gados pēc neatkarības atjaunošanas 1991. gadā.

Latvijas psihologi aktīvi piedalījās starptautiskos psiholoģijas kongresos un konferencēs. No samērā liela skaita pētnieku, kuri darbojās psiholoģijas jomā, doktora grādu no 1918. līdz 1944. gadam gan izdevies iegūt tikai nedaudziem psihologiem (P. Dāle – 1928. g., R. Drillis – 1933. g., V. Frosts – gads nav zināms, M. Liepiņa un J. Siliņš – 1943. g.). Patiesībā tas nav maz, jo arī Igaunijā šajā laikā doktora grāds bija tikai četriem (Niit & Draguns, 2000), Lietuvā – pieciem psihologiem (Bagdonas et al., 2008).

L. Zusne (1976) secina, ka Latvijas psiholoģijas teorētiskā ievirze pirmskara gados bijusi līdzīga vācu „gara zinātņu” modelim un ka Latvijas psiholoģijā izmantota galvenokārt introspekcija, subjektīvās pieredzes objektīvo izpaušmju interpretācija, psiholoģisko tipu aprakstīšana, salīdzināšana, klasifikācija un sistematizācija. Ja tika lietotas kādas eksperimentālas metodes, tās nāca vai nu no Vunta laboratorijas, vai Virčburgas eksperimentālās introspekcijas skolas. Tālaika latviešu psihologi faktiski ignorēja gan Pavlova mācību par nosacījuma refleksiem, gan biheiviorismu, gan arī statistikas metodes.

Kā minēts iepriekš, sākotnēji psiholoģija Latvijā veidojās un attīstījās galvenokārt krievu psihologu ietekmē, bet neatkarības gados situācija mainījās. 20. gs. 20.–40. gados Latvijas psihologi galvenokārt sadarbojās ar Vācijas psihologiem un psihiatriem, publicējās vācu izdevumos *Industrielle Psychotechnik*, *Zeitschrift für angewandte Psychologie und Charakterkunde*, *Neue psychologische Studien* u. c. Zīmīgi, ka arī literatūras avoti, kuri ir izmantoti latviešu psihologu publikācijās, galvenokārt ir vācu valodā. Daudz mazāk to ir franču valodā, reti – angļu valodā, bet praktiski to nav krievu valodā. Piemēram, J. Studenta grāmatā „Bērna, pusaudža un jaunieša psiholoģija” literatūras saraksts aizņem 35 lappuses, ietver norādes uz vairāk nekā 800 avotiem, bet tikai viena (!) no tām ir krievu valodā. Atsauču mazo skaitu angļu valodā vēl varētu izskaidrot ar intereses trūkumu par biheiviorismu vai nepietiekamām angļu valodas zināšanām, bet krievu avotu neizmantošanai acīmredzot ir bijuši kādi citi iemesli, jo liela daļa latviešu autoru izglītību bija ieguvuši Krievijā. Savukārt igauņiem ciešākas saites bija ar Zviedrijas psihologiem (Allik, 2007).

Latvijas un Lietuvas psiholoģiju vieno tas, ka izcili latviešu un lietuviešu psihologi ir strādājuši A. Nečajevas Eksperimentālās psiholoģijas laboratorijā, kur apguvuši eksperimentālo pētījumu metodes (M. Liepiņa no Latvijas, J. Vabals-Gudaitis no Lietuvas). Gan Lietuvā, gan Latvijā tika izdota tulkota G. Čelpanova psiholoģijas grāmata (Čelpanovs, 1932).

Kopumā var konstatēt, ka psiholoģijas zinātnes līmenis Latvijā un tās praktiskā izmantošana līdz 1940. gadam būtiski neatšķīrās ne no Lietuvas un Igaunijas psiholoģijas, ne arī no lielas daļas citu Eiropas valstu psiholoģijas. Tā bija daļa no Eiropas psiholoģijas zinātnes. Situācija krasī mainījās, kad Latvija nonāca padomju okupācijas varā.

Psiholoģija Latvijā padomju un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā

Psiholoģija Latvijā pirmās padomju okupācijas laikā (1940–1941)

1940. gada 17. jūnijā padomju karaspēks okupē Latviju un visu psiholoģijas pētniecisko institūciju darbība tiek pārtraukta. Tika likvidēts Rīgas pilsētas Psihotehnikas un arodizvēles institūts. Jau 1936. gadā bija pieņemts Komunistiskās partijas Centrālkomitejas lēmums „Par pedoloģiskajām izvirtībām tautas izglītības sistēmā”, kurš uz vairākiem gadu desmitiem faktiski apturēja psiholoģijas attīstību PSRS. Šai lēmumā tika nosodīta psiholoģisko testu un metožu izmantošana. Tagad tas attiecas arī uz Latviju. Par LU Pedagoģijas un psiholoģijas katedras vadītāju kļuva Izidors Meikšāns (1900–1975). Viņš Maskavā bija beidzis t. s. Rietumtautu komunistisko universitāti un no Krievijas kā „politiski uzticams kadrš” tika pārcelts vadošā darbā uz okupēto Latviju (ieņēma arī augstu amatu Latvijas PSR Izglītības tautas komisariātā). Vairāki latviešu psihologi tika represēti. Piemēram, Longins Ausējs 1941. gada 14. jūnijā tika izsūtīts uz Sibīriju, kur mira 1942. vai 1943. gadā.

Psiholoģija Latvijā vācu okupācijas laikā (1941–1944)

Vācu nacistu okupācijas gados Latvijas Universitāte tika pārdēvēta par Rīgas Universitāti. Tajā savu darbību turpināja Eksperimentālās psiholoģijas institūts P. Dāles vadībā. Dāle mēģināja uzsākt arī vērienīgu empīrisku personības pētījumu ar 250 latviešu studentu un 250 latviešu rakstnieku, gleznotāju, aktieru un dziedātāju piedalīšanos. Kara apstākļos šis pētījums palika nepabeigts. 1943. gadā M. Liepiņa aizstāvēja doktora disertāciju par tematu „Miesas uzbūve un psihiskā īpatnība. E. Krečmera tipu pārbaude ar latviešiem” un mācīja arī vācu valodu Latvijas Mākslas akadēmijā (Zigmunde, 2006).

Rīgas pilsētas Psihotehnikas un arodizvēles institūts tika atjaunots, bet tā darbība bija ierobežota – varēja darboties tikai Skolu psiholoģijas nodaļa. 1944. gadā, atkāpjoties no Rīgas, vācieši iznīcināja gan institūta tehnisko aprīkojumu, gan plašo bibliotēku (Drillis, 1957).

J. Students docēja psiholoģijas kursus Latvijas Lauksaimniecības akadēmijā un Latvijas Konservatorijā, plaši publicējās okupācijas laika presē („Burtnieks”, „Mana Māja”, „Izglītības Mēnešraksts” u. c.). Savās daudzās publikācijās viņš aicināja uz „varonīgu cīņu pret boļševismu” (Zigmunde, 2010), kā arī 1944. gada 17. martā⁶ parakstīja Latvijas Centrālās padomes aicinājumu atjaunot Latvijas neatkarību. Tāpēc vēlāk – pēc Sarkanās armijas atgriešanās – viņu apcietināja un izsūtīja uz Sibīriju (1945–1952). Tuvojoties Sarkanajai armijai, 1944. gada otrajā pusē daudzi latvieši bija spiesti doties trimdā. No 446 Latvijas Universitātes mācībspēkiem 360 devās trimdā, tajā skaitā arī lielākā daļa Psiholoģijas katedras docētāju (Zusne, 1976), arī R. Drillis, K. Kasparsons, J. Siliņš un E. Lauva.

⁶ Šis fakts līdz šim nekur nav ticis pieminēts. Latvijas Centrālās padomes memoranda tekstu ar J. Studenta parakstu sk. interneta vietnē http://www.atmina.unesco.lv/upload/lcp_memorands_lv.pdf

Psiholoģija Latvijas PSR laikā (1945–1956)

1949. gadā notika PSRS Zinātņu akadēmijas un PSRS Medicīnas zinātņu akadēmijas apvienotā sesija, kas bija veltīta Ivana Pavlova mācībai. Tās rezultāts bija Pavlova mācības par „augstākās nervu sistēmas darbību” atzīšana par vienīgo zinātnisko pieeju, psiholoģijai tika atvēlēta tikai šīs darbības ārējo izpausmju aprakstīšana. Tas bija vēl viens trieciens psiholoģijas turpmākajai attīstībai PSRS un tolaik arī Latvijā. Tika nolietas psiholoģiskās izpētes metodes, pārtraukti pētījumi profesionālajā psiholoģijā un psihodiagnostikā, likvidētas laboratorijas (Анспак, Плотно́ик, 1972). Interesanti, ka tajā pašā laikā (1946–1954) psiholoģija, kas pamatojās uz marksisma-ļeņinisma ideoloģiju un Pavlova mācību, tika ieviesta kā obligāts mācību priekšmets vispārīgltītojošās skolās. Līdz ar to pedagoģiskajos institūtos, arī Rīgā, tika uzsākta psiholoģijas skolotāju sagatavošana. Šādu izglītību (Latvijas Valsts pedagoģiskajā institūtā) ieguva arī vēlāk Latvijā pazīstamie psihologi Valdis Avotiņš (1930–2008), Skaidrīte Liepiņa un Dzidra Meikšāne. Psiholoģijas priekšmets savukārt tika izņemts no Latvijas Universitātes mācību programmām, bet Psiholoģijas katedru 1948. gadā pievienoja Pedagoģijas katedrai. Līdz 1958. gadam tā atradās Vēstures un filoloģijas fakultātē. Tikai 1958./59. akadēmiskajā gadā Pedagoģijas un psiholoģijas katedra kļuva par patstāvīgu struktūrvienību (Rubene, Žogla, 2011).

Latvijā, ienākot padomju karaspēkam, no psiholoģijas jomas pētniekiem palika P. Dāle, J. Bunduls, M. Liepiņa, H. Markušēvica, K. Velmers, J. Students. Nevienam no pirmskara latviešu psihologiem kā „politiski neuzticamiem jaunajai varai” (izņemot K. Velmeru) vairs netika ļauts darboties psiholoģijas jomā. Viņiem tika liegts gan pasniedzēja darbs psiholoģijas nozarē, gan pētnieciskais darbs. P. Dāle tika padzīts no Latvijas Universitātes. Kā raksta Saulcerīte Viese, „Vienu no pirmajiem atlaida Paulu Dāli. Paskaidrojumos tika rakstīts, ka viņš gan pēdējo trīs gadu laikā studējis marksismu-ļeņinismu, taču nav spējis „победить в себе религию” (uzvarēt sevī reliģiju)” (Viese, 2004). No 1948. līdz 1953. gadam P. Dālem bija aizliegts strādāt augstākajās mācību iestādēs. P. Dāle ar grūtībām atrada ierindas zinātniskā līdzstrādnieka darbu Valodas un literatūras institūtā, nodarbojās galvenokārt ar tulkošanu (Vaivars, 2001). J. Students tika apcietināts un izsūtīts uz Sibīriju, pēc atgriešanās Latvijā 1952. gadā strādāja dažādus gadījuma darbus (Kraukle, 2004). M. Liepiņa no 1944. līdz 1948. gadam bija pedagoģijas docente LVU Filoloģijas fakultātē, pēc tam mācīja krievu valodu Latvijas Mākslas akadēmijā (Zigmunde, 2006). J. Bunduls bija spiests pelnīt iztiku kā tulkotājs. E. Lauva, kura Vācijā bija nonākusi padomju okupācijas zonā, tika apcietināta un izsūtīta uz Sibīriju. Latvijā viņa varēja atgriezties tikai 1955. gadā (Trinīte, 2011).

Latviešu psihologu publikācijas nonāca aizliegtās literatūras sarakstos, bibliotēkās tās kļuva pieejamas tikai no 1988. gada. To autoru darbus, kuri bija devušies trimdā, vispār nedrīkstēja pieminēt (piemēram, Driļļa, Siliņa darbus). Neatkarīgās Latvijas pētnieku veikums ilgu gadu tika pilnībā ignorēts. Drīkstēja izmantot vienīgi Krievijas psihologu darbus, kas pamatojās uz marksismu-ļeņinismu. Līdz ar to tika pārrauta psiholoģijas zinātnes attīstības vēsturiskā pēctecība Latvijā. Latvijā turpmāk varēja pastāvēt vienīgi „padomju psiholoģija”.

Kā jau minēts, no Latvijā palikušajiem psihologiem tikai Kārlim Velmeram (1899–1973) tika dota iespēja aktīvi iesaistīties pedagoģiskajā un pētnieciskajā darbā. 1940. gadā viņš absolvēja LU Filoloģijas un filozofijas fakultāti un uzreiz kļuva

par Rīgas pilsētas Izglītības nodaļas Skolu sektora vadītāju (šo sektoru bija izveidojis padomju okupācijas režīms). 1945. gadā K. Velmers bija Latvijas PSR Izglītības tautas komisariāta inspektors (Studente, 1970). 1949. gadā Maskavas Valsts universitātē viņš ieguva pedagoģijas zinātņu kandidāta grādu, pēc tam kļuva par mācītspēku dažādās Latvijas augstskolās. 1957. gadā K. Velmers kļuva par jaunizveidotās PSRS Psihologu biedrības Latvijas PSR nodaļas priekšsēdētāju (Zusne, 1976).

No Krievijas ieradās Kārlis Ansons (1887–1966), Izidors Meikšāns un A. Zemītāns (1901–1984). K. Ansons, kurš Kijivā ieņēma augsta ranga kompartijas amatus, no 1944. līdz 1957. gadam ieņēma vadošus amatus Latvijas Valsts pedagoģiskajā institūtā. I. Meikšāns bija dažādos vadošos amatos, no 1953. līdz 1956. gadam arī Skolu zinātniskās pētniecības institūta direktors. Kā norādīts „Latvijas PSR Mazās enciklopēdijas” rakstā „Psiholoģija” (3. sēj., 97), „LPSR 40.–50. gados psiholoģijas attīstība bija saistīta ar ideālisma un tā palieku pārvarēšanu, materiālistisko uzskatu propagandu”. Ar šo uzdevumu veiksmīgi izdevās tikt galā. Psiholoģija Latvijā uz ilgu laiku tika pilnībā atrauta no psiholoģijas zinātnes attīstības citur pasaulē.

Atšķirībā no neatkarīgās Latvijas, kad psiholoģija attīstījās ciešā saistībā ar filozofiju, padomju Latvijā tā turpināja attīstīties galvenokārt pedagoģijas ietvaros. Tāpēc psiholoģijas zinātnes attīstībā aktīvi iesaistījās padomju pedagogi: Milda Drīzule (1895–1991), Voldemārs Zelmenis (1911–2006.), Nikolajs Klēģeris (1902–1983) u. c. M. Drīzule bija arī pirmā Latvijas Universitātes Pedagoģijas (vēlāk Pedagoģijas un psiholoģijas) katedras vadītāja (1948–1959). Vēlāk viņiem pievienojās arī J. Anspaks, S. Liepiņa, Dz. Meikšāne, I. Plotnieks un V. Avotiņš, kuri izglītību bija ieguvuši un pētniecisko darbu uzsākuši padomju laikā. Lielākoties tieši viņi vēlāk, vismaz divas desmitgades (20. gs. 70.–80. gados), noteica psiholoģijas zinātnes tālākās attīstības virzienus Latvijā.

Ir saskatāma liela un principiāla atšķirība psiholoģijas attīstībā mūsu kaimiņvalstīs – Lietuvā un Igaunijā, salīdzinot ar Latviju. Kaimiņvalstīs vairāk vai mazāk, tomēr tika nodrošināta pēctecība. Jons Vabals-Gudaitis līdz 1951. gadam pasniedza psiholoģiju Viļņas Universitātē. Jons Laužiks (1903–1980) līdz 1972. gadam strādāja Viļņas Pedagoģiskajā institūtā. Alfons Gučš (1907–1988) doktora grādu bija ieguvis jau vācu okupācijas laikā 1944. gadā. 1958. gadā viņš dibināja PSRS Psihologu biedrības Lietuvas nodaļu, ilgu laiku bija Psiholoģijas nodaļas vadītājs Viļņas Universitātē. Kā atzīmē Albīns Bagdons, „šie trīs psihologi tālāk nodeva pirmskara psiholoģijas tradīcijas lietuviešu psihologu vidējam un jaunākajai paaudzei” (Bagdonas, 1996, 25). Igaunijā situācija bija līdzīga. Konstantīns Rāmuls (1879–1975) doktora grādu ieguva 1939. gadā, viņš bija PSRS Psihologu biedrības Igaunijas nodaļas dibinātājs (1958), līdz 1965. gadam Tartu Universitātes profesors, līdz 1975. gadam – konsultants. Kā norāda Jiri Alliks, tieši pateicoties profesoram Rāmulam, igauņu psihologi saglabāja un turpināja eksperimentālās psiholoģijas tradīcijas arī padomju okupācijas periodā (Allik, 2007).

Latvijā līdzīga loma kā A. Gučam Lietuvā vai K. Rāmulam Igaunijā varēja būt P. Daugem. Kā jau minēts iepriekš, padomju laikā iespēja darboties filozofijas un psiholoģijas laukā viņam tika liegta. Galvenie noteicēji psiholoģijas zinātnes un izglītības jomā kļuva iebrucēji no Krievijas. Izņēmums bija K. Velmers, bet viņa ietekme kļuva nozīmīgāka, tikai sākot ar 1957. gadu.

Oficiālā attieksme pret psiholoģiju Padomju Savienībā un līdz ar to arī Latvijā mainījās tikai pēc 1956. gada, sākoties Hruščova iniciētajam „atkusnim”, kad tika nosodīts Staļina personības kults. Ideoloģiskie ierobežojumi zināmā mērā tika mazināti, psiholoģija atkal tika atzīta par patstāvīgu zinātnes nozari. Tika nodibināta PSRS Psihologu biedrība. Tās Latvijas nodaļu 1957. gadā izveidoja un vadīja K. Velmers. Sākotnēji tajā bija tikai 20 biedru, bet vēlāk to skaits pārsniedza simtu. Līdzīgi procesi tolaik notika arī Igaunijā un Lietuvā (psiholoģija atgriezās universitātēs, atjaunojās pētnieciskais darbs, tika dibinātas biedrības, sāka rīkot psiholoģijas konferences u. tml.). Joprojām nav zināms, kāpēc Latvijā, atšķirībā no Lietuvas un Igaunijas, 20. gs. 60. gadu beigās netika uzsākta psihologu izglītošana (to sāka tikai 1989. gadā). Var tikai pieņemt, ka sava loma tur bija tolaik vadošajiem padomju Latvijas izglītības funkcionāriem. Tolaik viss notika centralizēti, pēc Maskavas norādījumiem. Latvijai tika piedāvāta tāda pati iespēja kā Lietuvai un Igaunijai, tā netika izmantota. Skaidrs ir viens – šim lēmumam bija tālejošas sekas, kuras mēs izjūtam arī šobrīd.

Jiri Alliks (Allik, 2003, 2008, 2011) ir izpētījis, ka no visiem rakstiem, kas 1990. gadā bija publicēti Baltijas valstīs, *Thomas Reuters Web of Science* datubāzē bija atrodams katrai valstij apmēram līdzīgs skaits publikāciju (2–4). Savukārt 2010. gadā Igaunijā šis rādītājs bija 100, Lietuvā – 50, Latvijā tikai 10. Jāņem vērā, ka psihologu skaits Latvijā šajos divdesmit gados ir pieaudzis apmēram trīsdesmit reizes (aptuveni no 50 līdz 1500)! Savukārt nozīmīgu publikāciju skaits (gadā) ir palielinājies tikai piecas reizes. *Thomas Reuters Web of Science* iekļauto publikāciju skaits visās zinātnēs kopā laikā no 2000. līdz 2010. gadam Igaunijā ir 667, Lietuvā – 366, Latvijā – tikai 83 (laikā no 1990. gada – apmēram 100). Tas ļauj secināt, ka psiholoģijas zinātne Latvijā jūkami atpaliek no psiholoģijas zinātnes Lietuvā, bet it īpaši Igaunijā. Latvijas psihologu lielais izaicinājums pašlaik ir pārvarēt šo vēsturiski izveidojušos atpalicību.

Autora piebilde. Vēlos pateikties Pensilvānijas štata Universitātes emeritētajam profesoram Jurim Dragūnam par laipni sagādātajiem R. Driļļa un L. Zusnes publikāciju pilnajiem tekstiem. Bez tiem šis raksts būtu ļoti nepilnīgs.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Aigner, E. (1936). Wundermadchen Ilga K. in Riga [Rīgas brīnummeitene Ilga K.]. *Die Umschau*: Frankfurt am Main, 39, 1-4.
- Allik, J. (2007). History of experimental psychology from an Estonian perspective. *Psychological Research*, 71, 618-635.
- Allik, J. (2008). Quality of Estonian science estimated through bibliometric indicators (1997–2007). *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences*, 57 (4), 255-264.
- Allik, J. (2011). Psychology in Estonia. Pieejams: http://www.epll.planet.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=48:psychology-in-estonia&catid=7:epllnr49&Itemid=1 (skatīts 21.05.2012.)
- Allik, J. (2003). The quality of science in Estonia, Latvia and Lithuania after the first decade of independence. *Trames*, 7 (1), 40-52.
- Anspaks J. (1970). Psiholoģija. *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*. V. Samsona red., 3. sēj. Rīga: Zinātne, 97-98.

- Bagdonas, A. (1996). Lithuanian psychology or psychology in Lithuania? *Identity, freedom, values and memory. Proceedings of the 2nd International Baltic Psychology Conference*. Tallin: Union of Estonian Psychologists, 18-33.
- Bagdonas, A., Pociute, B., Rimkute, E., & Valickas, G. (2008). The history of Lithuanian psychology. *European Psychologist*, 13 (3), 227-237.
- Birkerts, P. (1922). *Daiļradīšanas psiholoģija. 1. sēj. Mākslinieka personība*. Rīga: Kultūras balss.
- Birkerts, P. (1925). *Daiļradīšanas psiholoģija. 2. sēj. Mākslinieka tapšanas gaita*. Rīga: Kultūras balss.
- Bebre, R. (atb. red.). (2008). *Daiļrades psiholoģija Latvijā*. Rīga: Valters un Rapa.
- Bender, H. (1938). The case of Ilga K.: Report of a phenomenon of unusual perception. *The Journal of Parapsychology*, 2 (1), 5-22.
- Čelpanovs, G. (1932). *Psīcholoģija*. Rīga: A. Gulbja apgāds.
- Dāle, P. (1938). *Vai Ilga K. spēj lasīt domas?* Rīga: A. Gulbja apgāds.
- Dahle, P. (1940). Experimentelle Untersuchungen über das „Gedankenlesen“ des lettischen Mädchens Ilga K. [Latviešu meitenes Ilgas K. „domu lasīšanas” eksperimentāla pārbau-de]. *Zeitschrift für angewandte Psychologie und Charakterkunde*, 58, 5/6, 273-316.
- Dahle, P. (1941). Lettische Psychologie. [Latvijas psiholoģija]. *Zeitschrift für angewandte Psychologie und Charakterkunde*, 61, 94-114.
- Drillis, R. (1957). Latviešu praktiskās psiholoģijas 30 gadi. J. Siliņš (red.). *Amerikas Latviešu humanitāro zinātņu asociācijas rakstu krājums*. New York: Latvian American Humanities Association, 98-114.
- Kraukle, I. (2004). Jūlija Aleksandra Studenta dzīvē un darbos izteikto atziņu aktualitāte mūsdienās. *Laikmets un personība. Rakstu krājums, 5. sēj.* A. Krūzes red. Rīga: RaKa, 210-159.
- Niit, T., & Draguns, J. G. (2000). Baltic States. In: A. Kazdin (Ed.) *Encyclopedia of psychology*. Vol. 1. New York: Oxford University Press, 364-370.
- Plotnieks, I. (1984). Psiholoģija LPSR. *Latvijas Padomju enciklopēdija, 5 (2) sēj.* P. Jērāna red. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 544-546.
- Plotnieks, I. (1991). Psiholoģija Latvijā: Isa vēsture un aktuālas problēmas. *Vispasaules Latviešu zinātņu kongress. Dalībnieku referāti, biogrāfijas, adreses. 6.* Rīga: VLZK.
- Renge, V. (1995). Psychology in Latvia. *Bulletin of European Federation of Profesional Psychologist Associations*, 9, 16-18.
- Renge, V. (2003). Development of the science of psychology in Latvia after the regaining independence (1991–2003). *Baltic Journal of Psychology*, 5 (1), 34-52.
- Renģe, V., & Dragūns, J. (2012). Psychology in Latvia: Its origins, survival, and current state. *European Psychologist*, 17 (3), 246-252.
- Renge, V., & Dzenis, J. (2009). Development of work and organizational psychology in Latvia. *European Work and Organizational Psychology in Practice*, 3, 41-45.
- Rubene, Z., Žogla, I. (2011). Pedagoģijas zinātnes attīstība doktorantu pētījumos. *Apvienotais Pasaules latviešu zinātnieku III kongress un Letonikas IV kongress „Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte”*. Rīga: PLZK. Pieejams: <http://www.drclub.lv/2011/11/plzk-raksts-par-dr-zanda-rubene-irena.html> (skatīts 21.05.2012.)
- Siliņš, J. (1931). *Psīcholoģija un loģika*. Rīga: Latvijas vidusskolu skolotāju kooperatīva izdevums.
- Studente, A. (1970). Velmers Kārlis. *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija, 3. sēj.* V. Samsona red. Rīga: Zinātne, 655.
- Students, J. A. (1935). *Bērna, pusaudža un jaunieša psiholoģija: cilvēka psihiskā attīstība no dzimšanas līdz garīgā nobrieduma posmam*. Rīga: Aut. izd.
- Svence, G. (2009). *Ievads Latvijas psiholoģijas vēsturē*. Rīga: RaKa.
- Šprangers, E. (1929). *Jaunatnes psiholoģija*. Rīga: M. Liepiņas izdevums.

- Šuvajevs, I. (2007). Freids un Latvija. *Reliģiski-filozofiski raksti, 11. sēj.* Rīga: Filozofijas un socioloģijas institūts, 87-100.
- Trinīte, B. (2011). Elfrīda Lauva un logopēdijas pirmsākumi Latvijā. *Laikmets un personība. Rakstu krājums, 13. sēj.* A. Krūzes red. Rīga: RaKa, 148-195.
- Vaivars, J. (2001). Pauls Dāle – filozofs, psihologs, pedagogs (1889–1968). *Laikmets un personība. Rakstu krājums, 2. sēj.* A. Krūzes red. Rīga: RaKa, 82-105.
- Viese, S. (2004). Pauls Dāle un Mežaparks. Pieejams: <http://mezaparks.blogspot.com/2004/02/pauls-dle-un-meaparks.html> (skatīts 21.05.2012.)
- Zigmunde, A. (2006). Psiholoģe un pedagoģe Milda Liepiņa. *Laikmets un personība. Rakstu krājums, 7. sēj.* A. Krūzes red. Rīga: RaKa, 154-181.
- Zigmunde, A. (2010). Nezināmi fakti par profesoru Jūliju Aleksandru Studentu. *Scientifical Journal of Riga Technical University. The Humanities and Social Sciences*, 27, 53-56.
- Zusne, L. (1976). The development of psychology in Latvia. *Catalog of selected documents in psychology. American Psychological Association*, 6, 1-17.
- Zusne, L., & Jones, W. H. (1989). *Anomalistic psychology: A study of magical thinking*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Zvirgzdiņš, I. (2005). Rūdolfs Drillis un LU. *LU Raksti, 684. sēj.* Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga: Akadēmiskais apgāds, 147-152.
- Анпак, Я. И., Плотник, И. Э. (1972). Развитие психологической науки в Латвии. [Psiholoģijas zinātnes attīstība Latvijā]. Rīga: ЛГУ.
- Плотник, И. Э. (1987). Психологическая наука в Латвийской ССР. [Psiholoģijas zinātne Latvijas PSR]. *Вопросы Психологии*, 6, 10-16.

Summary

The aim of the present paper is to analyze the development of psychology in Latvia by comparing it to the development of psychology in other Baltic countries during the first half of the 20th century. By 1944 there was much more common than diverse. Later the decisions about psychology in Latvia were made by soviet officials sent to Latvia from Russia. Meanwhile in Estonia and Lithuania historical succession was held – several of the leading psychologists continued to work from the 30ies. As the result in Estonia and Lithuania education of psychologists was started already during the 60ies of the 20th century. Also, some less known facts from the history of Latvian psychology are discussed.

Keywords: *history of psychology, Latvia, Estonia, Lithuania.*

**Vardarbības seku pārvarēšana sievietēm grupu un
individuālās psihoterapijas rezultātā piesaistes
teorijas kontekstā**
*Overcoming Consequences of Violence and Abuse During
Group and Individual Psychotherapy in the Context
of Attachment*

Ieva Bite, Baiba Martinsone

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: ieva.bite@lu.lv; baiba.martinsone@lu.lv

Pētījumā salīdzināts, kādas ir atšķirības traumas simptomu, piesaistes stilu un pārvarēšanas stratēģiju rādītājos pirms un pēc 12 sesiju iknedēļas atbalsta grupām un pēc 20–25 sesiju individuālām konsultācijām sievietēm, kuras cietušas no fiziskas vai seksuālās vardarbības bērnībā un/vai fiziskas vardarbības partnerattiecībās. Tika analizētas šo izmaiņu savstarpējās saikātes ar pieaugušo piesaistes stilu un vardarbības pieredzes smagumu. Pētījuma dalībnieces bija 36 sievietes, kuras piedalījās uz traumatisko pieredzi fokusētās grupās, un 21 individuālās psihoterapijas kliente. Pētāmajās grupās bija vērojamas nozīmīgas izmaiņas trauksmes, depresijas, disociācijas, pēctraumas stresa un dusmu simptomos pēc terapijas. Piesaistes aptaujā tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības piesaistes drošībā pirms un pēc terapijas grupu terapijas dalībniecēm. Pārvarēšanas stratēģijās nozīmīgi palielinājās pašpalāvīgas un netiešas rīcības rādītāji. Tomēr, analizējot terapijas veida mijiedarbības efektu ar piesaistes, traumas simptomu un pārvarēšanas stila izmaiņām terapijas rezultātā, netika konstatētas nozīmīgas atšķirības individuālās un grupu terapijas dalībniecēm. Sākotnējam drošās piesaistes stilam bija mediators efekts uz pārvarēšanas stila „piesardzīga rīcība” paaugstināšanos terapijas rezultātā.

Atslēgvārdi: vardarbība, piesaiste, grupu terapija, individuālā psihoterapija.

Ievads

Vardarbības pieredzes sekas

Traumatisks notikums tiek definēts kā īpaši apdraudošs un/vai katastrofāls notikums vai situācija, kurai ir potenciāls radīt noturīgu stresu jebkurā individuā (World Health Organization, 1992). No visām traumatiskajām pieredzēm pārciestai vardarbībai ir vislielākais risks radīt negatīvas psihoemocionālas sekas, īpaši tad, ja tā bijusi ilgstoša un atkārtota vardarbība bērnībā (Norris, 1992). Visbiežāk atzītā diagnoze cilvēkiem, kuri pārdzīvo traumas radītās sekas, ir pēctraumas stresa sindroms (PTSS), kuru nosaka, sākot no viena mēneša pēc pārdzīvotās traumas. Tajā iekļautas 3 simptomu grupas: 1) atkārtota traumas pārdzīvošana jeb tās „ielaušanās” apziņā

atmiņu, izjūtu un sajūtu uzplaiksnījumu, kā arī nakts murgu veidā; 2) izvairīšanās no stimuliem (situācijām, atmiņām, sarunām u. c.), kas saistīti ar traumu; 3) noturīgi paaugstināta uzbudināmība (DSM–IV-TR, American Psychiatric Association, 2000). Tomēr pēctraumas stresa sindroma diagnoze bieži neietver visus negatīvos pārdzīvojumus, kas saistīti ar vardarbības pieredzi (Briere & Runtz, 1993; Herman, 1992), piemēram, bezpalīdzības, dusmu, kauna un vainas izjūtas, priekšstata maiņu par sevi un pasaules drošību, kas, savukārt, ietekmē savstarpējo attiecību veidošanu (Egeland & Sroufe, 1988; Herman, 1992). Bieži vardarbībā cietušajiem ir vispārēji trauksmes un depresijas simptomi, nosliece uz atkarību izraisošu vielu lietošanu, emociju regulācijas traucējumi, kā arī somatiskas problēmas (Emmelkamp, 2006) un seksuālas problēmas (Sanderson, 1990). Vardarbības seku smagumu nosaka dažādi faktori. Pētījumos par PTSS kā riska faktori ir atzīti demogrāfiskie dati (dzimums, vecums, izglītība), pirmstraumas garīgā veselība gan cietušajiem, gan ģimenes locekļiem, iepriekšēji traumatiski notikumi, uz emocijām fokusēts pārvarēšanas stils, emocionāla reaktivitāte kā temperamenta dimensija, traumas raksturojumi, emocijas traumas laikā, īpaši disociācija, un stresa faktori dzīves laikā pēc traumas (van der Kolk, 1996; Strelau & Zawadski, 2011). Pētot PTSS dinamiku, konstatēts, ka izvairīšanās no traumas atgādinātājiem lielā mērā uztur pēctraumas stresa traucējumu pārējos simptomus (Meadows & Foa, 1998). Līdz ar to pēctraumas stresa terapijā īpaša nozīme tiek pievērsta izvairīšanās mazināšanai, savukārt pētījumos bieži analizē disociācijas simptomus. Disociācija bieži parādās kā starpnieks starp vardarbības pieredzi un psihiatriskiem simptomiem (Kisiel & Lions, 2001; Hage-naars & Krans, 2011).

Svarīga nozīme traumas seku pārvarēšanā ir stresa pārvarēšanas stratēģijām. Piemēram, izvairīgais pārvarēšanas stils saistīts ar traumas „ielaušanās” simptomiem (Bryant & Harvey, 1995). Šajā pētījumā kā teorētiskais modelis izmantota Hobfola resursu konservācijas teorija, kas veidota, lai skaidrotu cilvēku reakcijas stresa situācijās (Hobfoll et al., 1995). Cilvēki tiecas iegūt un sargāt to, kas viņiem ir vērtīgs. Stresa situācijas šos resursus apdraud, un grūtības rodas tad, kad cilvēkam pietrūkst veidu, kā iegūt pieeju citiem resursiem. Hobfola modelī ir trīs pārvarēšanas asis: aktīva rīcība pretstatā pasīvai, prosociāla rīcība pretstatā antisociālai un tieša rīcība pretstatā netiešai rīcībai (kaut arī pēdējā tiek vērtēta pretrunīgi) (Boekaerts, 2005). Kopumā pētījumos atklāts, ka cilvēkiem, kuri biežāk izmanto aktīvas, uz problēmu risināšanu vērstas pārvarēšanas stratēģijas un retāk – izvairīšanās stratēģijas, ir zemāki PTSS simptomi (Wolfe, et al., 1993).

Pētījumi par individuālo un grupu terapiju vardarbības seku mazināšanai

Pētījumi par psihoterapijas efektivitāti tiek veikti kopš 20. gadsimta 30. gadiem, kad Berlīnes Psihoanalīzes institūtā notika pirmie pētījumi par psihoanalīzes ietekmi (Wohlberg, 1977). Lai gan psihoterapijas pētniecībā ir divi pamatvirzieni – iznākuma un procesa pētījumi (Kachele, 2006; Kopta, et al., 1999), vispopulārākie ir t. s. randomizēti kontrolētie pētījumi, kuros tiek salīdzināta dažādu terapijas virzienu efektivitāte klientiem ar līdzīgiem simptomiem. Konstatēts, ka fokusētas terapijas metodes ir efektīvākas par nedirektīvu psihoterapiju trauksmes un depresijas simptomu mazināšanā (Compton, et al., 2004), kā arī bipolāru traucējumu ārstēšanā (Chambless &

Ollendick, 2001). Arī traumatiskas pieredzes radīto psiholoģisko seku gadījumos par efektīvām atzītas fokusētas un strukturētas terapeitiskās pieejas, piemēram, kognitīvi biheiviorālās terapijas metodes (Foa & Meadows, 1997; Weisz et al., 1995), t. sk. stresa vadīšanas tehnikas, metodes, kas vērstas uz traumas atklāšanu un pieradināšanu pie situācijām, no kurām cilvēks mēģina izvairīties un kuras objektīvi nav bīstamas; strukturēta psihodinamiskā terapija, pārstrāde un desensitizācija ar acu kustību palīdzību (Chambless & Ollendick, 2001; Kopta et al., 1999). Tomēr atšķiras pētījumi par terapiju, kas vērsta tieši uz traumas pārstrādi: no vienas puses, augsta efektivitāte ir tām pieejām, kas orientētas uz traumas pārstrādi, taču citos pētījumos konstatēts, ka šīm pieejām nav nozīmes, piemēram, uz traumu vērsta terapija PTSS ārstēšanā nav efektīvāka par terapiju, kas grupā orientēta uz tagadni (Schnurr & Friedman, 2003). Vairums pētījumu aprobežojas ar PTSS terapiju un novērtēšanu, neņemot vērā citas sekas, kas saistītas ar traumatisko pieredzi (Emmelkamp, 2006).

Uz pierādījumiem balstīts PTSS terapijas process sastāv no izglītojoša darba, stresa vadīšanas tehnikām, traumas atklāšanas un pārstrādes, pieradināšanas pie tā, no kā klients izvairās, kā arī no kognitīvās pārstrukturēšanas (Foa, 2004), veidojot izmaiņas priekšstatā par sevi un pasauli (Friedrich, 1990; Wieland, 1998). Kā priekšnosacījumi darbam ar traumu tiek uzsvērtā drošības radīšana ārējā pasaulē un terapeitiskajās attiecībās; ilgstošas traumas pieredzes gadījumos pirms darba ar traumu svarīgi veikt laiku emociju regulācijas un saskarsmes prasmju uzlabošanu (Linehan, 1993).

Pārciešot vardarbību, cilvēka attiecības ar citiem bieži kļūst rigidas un neelasīgas, jo tās ietekmē dominē kauna, baiļu, nedrošības un dusmu izjūtas; tieši tādēļ traumas pārvarēšanā populāras ir grupu terapijas pieejas (Klein & Schermer, 2000). Tās var dot atvieglojumu, likvidējot noslēpumu, kurš ir nozīmīga daļa no vardarbības dinamikas. Dalībnieces mācās veidot atbalstošas attiecības, palīdz cita citai, tādējādi paaugstinot savu pašvērtējumu un kontroles izjūtu, kā arī mainot pārvarēšanas mehānismus, kas radušies kā reakcija uz vardarbības pieredzi (Saxe, 1993). Īpaša nozīme ir grupas kā simboliskas „mātes” atbalstam, grupas dalībnieču savstarpējai identifikācijai, atspoguļošanai (Yalom, 1995); iespējai dalīties informācijā un dažos gadījumos savstarpēja atbalsta sniegšanai ārpus grupas; iespējai identificēt un mainīt problemātisku uzvedību, jo atgriezenisko saikni var būt vieglāk pieņemt no citiem grupas dalībniekiem, nevis no terapeita (Johnson & Lubin, 2000; Klein & Schermer, 2000). Grupām ir vairākas priekšrocības: resursu taupīšana, sociālais atbalsts, saskarsmes spēju attīstīšana, iespējas iegūt jaunu informāciju, pārvarēšanas iemaņu attīstīšana (Klein & Schermer, 2000). Tomēr grupu terapijai ir arī iespējami riska faktori, piemēram, iespējama identifikācija ar upura stāvokli (Goodman & Weiss, 2000). Traumas atdzīvināšana var kļūt par sava veida „atkarību” un pārņemt terapiju līdzīgi kā klienta dzīvi, organizējot dzīvi ap atkārtotiem traumas atgādinājumiem un izvairoties no atmiņām un jūtām, kas saistītas ar tiem (van der Kolk, 2005). Grupu veidošanā ļoti nozīmīga dalībnieku atlase, un grupu terapija nav piemērota visiem klientiem (Saxe, 1993). Tomēr ir pētījumi, kuros konstatēts, ka, piemēram, bērnībā pārciestas seksuālas vardarbības seku pārvarēšanai pieaugušo vecumā nav atklātas grupu vai individuālās terapijas priekšrocības (Martsolf & Draucker, 2005). Terapijas efektivitāti kopumā PTSS terapijā var ietekmēt dažādi faktori, piemēram, traumas smaguma pakāpe, sociālais atbalsts, personības īpašības un kognitīvie raksturojumi (Emmelkamp, 2006).

Piesaiste un vardarbības seku pārvarēšana

Piesaistes teorija tiek plaši izmantota mūsdienu psihoterapijas pētījumos, īpaši cilvēkiem ar robežstāvokļa personības traucējumu diagnozi un transferences pētījumos (Levy et al., 2006; Fonagy, 2007). Piemēram, pieaugušo piesaistes intervija ir atzīta par uzticamu instrumentu strukturālu izmaiņu pētīšanā pēc ilgtermiņa psihoterapijas, un tā atklāj nozīmīgas piesaistes un reflektīvās funkcionēšanas izmaiņas psihoterapijas rezultātā (Levy et al., 2006).

Piesaiste kā bioloģiski pamatota, īpaša afektīva saikne ar aprūpētāju (Bowlby, 1988; Main, 2001) nodrošina izdzīvošanu, jo bērnam ir iedzimta tieksme meklēt tuvību un kontaktu ar aprūpētāju distresa, slimību un noguruma brīžos (Bowlby, 1969). Piesaistes drošību visvairāk nosaka aprūpētāja iejūtība pret bērna sniegtajiem signāliem (van Ijzendoorn, 2005). Ja aprūpētājs nav atsaucīgs pret šiem signāliem, ir noraidošs vai vardarbīgs, bērnam veidojas nedroša piesaiste, jo cilvēks, pie kā bērns meklē drošību stresa situācijā, vienlaikus ir arī distresa avots (Bowlby, 1988). Izteiktas baiļu situācijas un traumējoša aprūpe rada piesaistes dezorganizāciju (Main, 1995); nedroša piesaiste agrā bērnībā saistīta ar psihoemocionālajiem traucējumiem: starppersonu problēmām, „es” izjūtas (Alexander, 1992) un emociju regulācijas traucējumiem (Adam & Gunnar, 2004), zemāku sociālo kompetenci (van Ijzendoorn, 2005).

Piesaistes reprezentācijas ietekmē to, kā cilvēki pieaugušā vecumā uztver sevi un tiek galā ar spriedzi tuvās attiecībās (van Ijzendoorn, 2005). Tam ir liela nozīme vardarbīgas pieredzes gadījumā, jo vardarbība tiešā veidā ietekmē piesaistes sistēmu. Piesaistes vēsture bieži var noteikt risku tikt izmantotam un pakļautam vai izmantot un pakļaut otru tuvās attiecībās, piemēram, cilvēki ar ambivalentu piesaisti biežāk kļūst par upuriem, savukārt cilvēki ar izvairīgu piesaisti var paust naidīgumu un kļūt vardarbīgi (Bolen, 2000; Bowlby, 1988; Egeland & Sroufe, 1988; Kesner & McKenry, 1998). Dažādi nedrošas piesaistes stili ir saistīti arī ar atšķirīgām traumas seku izpausmēm (Alexander, 1992; Bolen, 2000; Briere, 1993). Pētījumos atklāts, ka piesaiste ir mediators starp seksuālās vardarbības pieredzi un psiholoģisko lab sajūtu (Browne & Wilkenman, 2007). Tiek pētīta arī piesaistes loma atveseļošanās procesā: drošs piesaistes stils var būt starpnieks atveseļošanās procesā no negatīvas pieredzes (van Ijzendoorn, 2005), savukārt nedroša piesaiste paredz sliktāku terapijas iznākumu, salīdzinot pacientu atveseļošanās procesu, atrodoties klīnikā (Stalker, Gebotys, & Harper, 2005).

Palīdzot cietušajiem, terapijas procesā svarīgi ņemt vērā dažādus ar piesaisti saistītus faktorus: iekšējo darbības modeļu – priekšstatu par sevi un pasauli – izpēti un mainīšanu (Holmes, 2001); terapeita spēju apzināties notiekošo, būt empātiskam un redzēt klientus no malas (Fonagy, 2003); spēka un varas problēmas risināšanu attiecībās (Dominiak, 1992); dažādu pieeju veidošanu klientiem ar atšķirīgiem piesaistes stiliem, piemēram, izvairīga piesaiste prasa empātisku atsaucību, lai veidotu klientā saikni ar emocijām un attīstītu spēju veidot naratīvus, ambivalenta piesaiste prasa struktūru, robežas un spēju domāt par jūtām (Friedrich, 1990; Holmes, 2001).

Kopumā pētījumos par psihoterapiju vardarbības gadījumos un par to ietekmējošiem faktoriem, kā arī par grupu un individuālās terapijas atšķirībām vardarbībā cietušām sievietēm līdz šim ir daudz neatbildētu jautājumu. Līdz ar to šī pētījuma jautājumi ir šādi:

1. Kādas ir izmaiņas traumas simptomu, pārvarēšanas stilu un piesaistes rādītājos pēc individuālās un grupu terapijas sievietēm, kuras cietušas no vardarbības?
2. Vai sākotnējiem piesaistes stiliem un vardarbības pieredzes smagumam ir mediatoru efekts uz traumas simptomu un pārvarēšanas stilu izmaiņām terapijas rezultātā?

Metode

Pētījuma dalībnieces

Pētījumā piedalījās 57 sievietes vecumā no 20 līdz 48 gadiem (vidējais vecums 34 gadi – grupās 34,8 ($n = 36$); individuālajā terapijā 31,2 gadi ($n = 21$)). Visas respondentes bija cietušas no vardarbības: 47 sievietes – no fiziskas vardarbības partnerattiecībās, 30 – no seksuālās vardarbības līdz 17 gadu vecumam, 19 – no seksuālās vardarbības pēc 17 gadu vecuma. Nodarbinātība (43 respondentes strādā, 14 – nav pastāvīga darba) un izglītības līmenis (pamata izglītība 22 sievietēm, vidējā – 25, augstākā – 10 sievietēm) būtiski neatšķīrās abās grupās. Respondentēm, kuras apmeklēja individuālo terapiju, ienākumu līmenis kopumā bija augstāks nekā grupu terapijas klientēm ($t = -2,18$, $p < 0,05$), tomēr tam nebija nozīmīgas ietekmes uz simptomu izmaiņām terapijas rezultātā.

Instrumenti

Vardarbības pieredzes aptauja (Modificēta *Childhood Abuse History Questionnaire* (Briere, 1992), kurā tika noskaidrota respondentu emocionālās, fiziskās un seksuālās vardarbības pieredze bērnībā un pieaugušo vecumā, t. sk. vardarbības pieredze partnerattiecībās (Bite, 2002)). Aptaujā iekļauti jautājumi par vardarbības pieredzi, tās ilgumu un biežumu.

Traumas simptomu aptauja (*Trauma Symptom Inventory*, Briere, 1995, tulkota un adaptēta Latvijā (Gerharde, 2000)). Aptauja par traumas simptomu (depresija, trauksme, dusmas, pēctraumas stresa simptomi, identitātes neskaidrība, disociācija, seksuālās problēmas) smagumu 4 punktu Likerta skalā. Kopā 112 jautājumi, katrā skalā 6–10 jautājumi. Skalu iekšējās saskaņotības koeficienti bija robežās no 0,72 līdz 0,95.

Attiecību aptauja (*Relationship Questionnaire*, Bartholomew & Horovitz, 1991, tulkojusi un adaptējusi Bite, 2002). Aprakstītas 4 piesaistes kategorijas – droša piesaiste un 3 nedrošie piesaistes stili (ar attiecībām pārņemts, izvairīgi bailīgs un izvairīgi noraidošs), kas respondentam jāizvērtē atbilstoši savai pieredzei 7 punktu Likerta skalā.

Pārvarēšanas stratēģiju skala (*Strategic Approach to Coping Scale*, Hobfoll, Dunahoo, Ben-Porath, & Monnier, 1994, tulkojusi un adaptējusi V. Mika 2002. gadā). Apgalvojumi jāizvērtē 5 punktu Likerta skalā. Kopā ir 9 skalas: pašpārliecināta rīcība; izvairīšanās; sociālā atbalsta meklēšana; piesardzīga rīcība; sociālā apvienošānās; instinktīva rīcība; agresīva rīcība; antisociāla rīcība; netieša rīcība. Skalu iekšējās saskaņotības koeficienti bija robežās no 0,71 līdz 0,87.

Procedūra

No 2005. līdz 2010. gadam visas sievietes meklēja psiholoģisko palīdzību krīžu centros vai psihoterapeitu privātpraksēs. Daļai sieviešu tika piedāvāta palīdzība grupās, iepriekš veicot individuālas intervijas, lai noteiktu viņu piemērotību grupu

terapijai. Pirmās individuālās intervijas laikā sievietēm tika iedotas aptaujas, lai mājās tās aizpildītu. Terapijas beigās sievietēm tika lūgts mājās aizpildīt aptaujas atkārtoti un atsūtīt tās pētījuma veicējiem mēneša laikā.

Psihoģiskās palīdzības grupas notika 12 sesijās. Katra sesija ilga divas stundas. Grupas tika piedāvātas sievietēm, kas cieš vai ir cietušas no vardarbības partnerattiecībās, un sievietēm, kuras cietušas no seksuālas vardarbības bērnībā. Grupas mērķi bija sekmēt sieviešu spēju uzņemties atbildību par savu drošību un labsajūtu, lai pasargātu sevi no vardarbības nākotnē; mācīties adekvāti izpaust savas jūtas; realizēt savas vajadzības un uzņemties atbildību, lai uzlabotu savu dzīvi. Grupu modeļi adaptēti, balstoties uz Minesotas un Otavas sieviešu grupu modeļiem (Pence, 1995; Saxe, 1993). Grupu terapijai bija šādas fāzes: 1) drošas vietas izveide: vairākas tēmas, kuras aplūkotas grupas darbā, piemēram, kas ir vardarbība, atbildība un vara, vardarbības sekas, veidi, kā sievietes tiek galā/izdzēš atmiņas par vardarbību, stresa vadīšanas tehnikas; 2) personisko stāstu stāstīšana. Šajā laikā grupas dalībnieces stāstīja par vardarbības pieredzi un tās ietekmi un viņu dzīvi; 3) individuālais/grupas darbs: darbs ar saviem individuālajiem mērķiem, kā arī dažādas grupas darba tēmas: pārvarēšana, dusmas un konflikti, intimitāte, pašdestrukcija u. c.; 4) noslēguma fāze. Noslēguma fāzi veidoja grupas pēdējās 2–3 nodarbības, kad sievietes sāk apzināties neatkarību un brīvību, atvadās no grupas un atrod jaunus resursus savā vidē, izvirza mērķus turpmākajai dzīvei un svin to, ka no upura kļuvušas par pār(i)dzīvotājām.

Individuālā psiholoģiskā palīdzība ilga 20–25 sesijas. Palīdzību klientēm piedāvāja psihologi un psihoterapeiti, kuri izgājuši apmācības, kas paredzētas profesionāļiem darbā ar vardarbībā cietušajiem, t. i., arī šajā palīdzības modelī bija ietvertas stresa vadīšanas, traumas pārstrādes, emociju izpaušanas un kognitīvas pārstrukturēšanas metodes. Individuālās psihoterapijas klientēm aptaujas tika piedāvātas pirmo divu tikšanās reīžu laikā un pēc 20–25 sesijām.

Rezultāti

Lai noteiktu, vai starp abu veidu terapijas grupām pirms un pēc terapijas statistiski nozīmīgi atšķiras traumas simptomi, piesaiste un pārvarēšanas stili, ar SPSS programmu un ar metodi *Paired samples t-test* tika salīdzināti abi mērījumi. Lai noteiktu terapijas veida mijiedarbības efektu uz minēto mainīgo lielumu izmaiņām, tika veikta dispersiju analīze, izmantojot terapijas veidu – kovariātu (metode *Repeated measures*). Lai noteiktu sākotnējās piesaistes un vardarbības pieredzes smaguma mediācijas efektu uz simptomu izmaiņām, tika izmantota regresijas analīze atbilstoši Barona un Kenija metodei.

Pēc psihoterapijas sievietēm abās pētāmajās grupās tika konstatētas nozīmīgas izmaiņas depresijas (ind. t. $t = 4,81$, grupu t. $t = 4,90$; $p < 0,001$), trauksmes (ind. t. $t = 2,84$; $p < 0,05$, grupu t. $t = 4,21$; $p < 0,001$), dusmu (ind. t. $t = 2,47$, grupu t. $t = 2,15$; $p < 0,05$) un pēctraumas stresa kopīgo rādītāju skalā (ind. t. $t = 3,53$; $p < 0,01$, grupu t. $t = 2,49$; $p < 0,05$) (sk. 1. tab.). Izmaiņas bija PTSS apakšskalai „atkārtota traumas pārdzīvošana” (traumas „ielaušanās”) ($t = 3,38$; $p < 0,01$) un paštēla traucējumu skalai ($t = 2,59$; $p < 0,05$) grupu terapijas rezultātā, un disociācijas simptomu skalai individuālās terapijas rezultātā ($t = 2,28$; $p < 0,05$). Statistiski nozīmīgu izmaiņu nebija PTSS izvairīšanās apakšskalai, kā arī seksuālo simptomu skalai.

Būtiskas izmaiņas bija pārvarēšanas stratēģijās „pašpalāvīga rīcība” (ind. t. $t = -3,08$; $p < 0,01$; grupu t. $t = -2,50$; $p < 0,05$) un „netieša rīcība” (ind. t. $t = -2,12$, grupu t. $t = -2,20$; $p < 0,05$). Tas nozīmē, ka respondentu pārliecība par sevi un aktivitāte problēmu risināšanā nozīmīgi pieauga.

Tika pārbaudīta terapeitisko izmaiņu mijiedarbība ar terapijas veidu (grupas vai individuālo psihoterapiju). Iegūtie rezultāti liecināja, ka traumas simptomu un pārvarēšanas stratēģiju nozīmīgajām izmaiņām nebija mijiedarbības ar terapijas veidu (sk.1. tab.).

1. tabula

Atšķirības traumas simptomu, pārvarēšanas stilu un piesaistes stilu rādītājos pirms un pēc individuālās un grupu terapijas (paired samples t-test); mijiedarbība ar terapijas veidu (General Linear Model, repeated measures)

		Individuālā terapija (<i>n</i> = 21)			Grupu terapija (<i>n</i> = 36)			Laika un terapijas veida mijiedarbība
Traumas simptomi		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>F</i>
Depresija	Pirms	2,29	0,51	4,81***	2,44	0,58	4,90***	1,45
	Pēc	1,90	0,47		2,03	0,51		
Trauksme	Pirms	2,31	0,45	2,84*	2,53	0,54	4,21***	1,45
	Pēc	2,04	0,46		2,08	0,55		
Dusmas	Pirms	2,21	0,47	2,47*	2,13	0,56	2,15*	0,35
	Pēc	1,94	0,29		1,90	0,59		
Seksuālās raizes	Pirms	1,86	0,77	1,85	1,85	0,46	0,90	0,31
	Pēc	1,65	0,68		1,73	0,54		
Disociācija	Pirms	2,06	0,63	2,28*	1,73	0,48	2,01	1,05
	Pēc	1,75	0,62		1,55	0,41		
Identitātes neskaidrība	Pirms	2,30	0,87	-0,24	2,26	0,58	2,59*	0,14
	Pēc	2,24	0,51		1,94	0,54		
Pēctraumas stress (kopā)	Pirms	2,20	0,63	3,53*	2,38	0,51	2,49*	0,50
	Pēc	2,02	0,59		2,10	0,53		
Izvairīšanās	Pirms	2,20	0,61	0,88	2,27	0,59	0,77	2,13
	Pēc	2,07	0,55		2,18	0,68		
Ielaušanās	Pirms	2,23	0,75	1,54	2,31	0,71	3,33**	2,61
	Pēc	2,07	0,84		1,92	0,57		
Disfunkcionāla seksuāla uzvedība	Pirms	1,55	0,69	2,03	1,45	0,46	0,82	1,25
	Pēc	1,35	0,67		1,39	0,49		
Piesaiste								
Droša	Pirms	4,20	1,82	-0,49	3,32	1,99	-2,43*	1,89
	Pēc	4,40	1,72		4,32	1,67		
Izvairīgi bailīga	Pirms	4,13	1,99	0,61	4,52	2,21	0,58	1,46
	Pēc	3,87	2,03		4,29	1,62		
Ar attiecībām pārņemta	Pirms	3,73	2,15	1,20	3,82	1,68	0,23	0,18
	Pēc	3,27	1,53		3,73	1,64		
Izvairīgi nedroša	Pirms	4,00	1,96	-0,16	4,00	1,63	0,32	0,42
	Pēc	4,07	1,83		3,86	1,61		

Pārvarēšanas stili								
Pašpalāvīga rīcība	Pirms	3,15	0,67	-3,08**	3,32	0,77	-2,50*	0,31
	Pēc	3,55	0,52		3,48	0,77		
Izvairīga rīcība	Pirms	2,24	0,60	1,85	2,12	0,70	0,53	0,17
	Pēc	1,96	0,48		2,05	0,78		
Sociālā atbalsta meklēšana	Pirms	2,42	0,83	-1,55	2,71	0,77	-1,33	0,18
	Pēc	2,64	0,65		2,93	0,78		
Piesardzīga rīcība	Pirms	2,54	0,77	-0,50	2,60	0,67	-0,72	0,01
	Pēc	2,63	0,57		2,71	0,67		
Sociālā pievienošanās	Pirms	2,66	0,66	-0,26	2,81	0,63	-1,28	1,82
	Pēc	2,69	0,65		2,99	0,76		
Instinktīva rīcība	Pirms	3,26	0,72	-0,51	3,09	0,71	-0,28	0,00
	Pēc	3,35	0,61		3,14	0,74		
Nerēķināšanās ar citiem	Pirms	1,90	0,82	-0,98	1,92	0,79	-1,15	0,01
	Pēc	2,07	0,75		2,06	0,76		
Netieša rīcība	Pirms	1,93	0,49	-2,12*	1,91	0,37	-2,20*	0,14
	Pēc	2,25	0,64		2,32	0,81		
Izolēšanās	Pirms	1,86	0,36	0,56	2,05	0,62	1,37	0,25
	Pēc	1,79	0,43		1,89	0,27		

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,00$

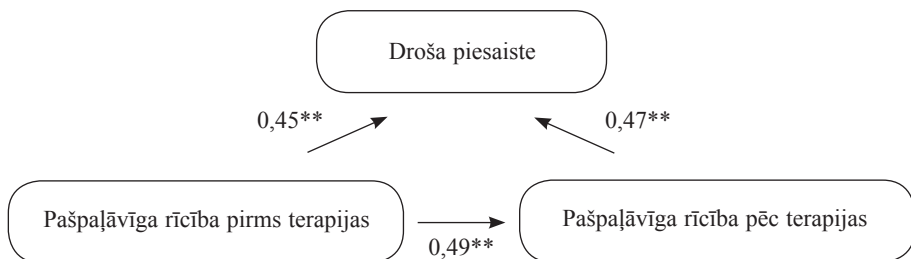
Terapijas gaitā pētāmajā grupā grupu terapijas respondentu izlasē nozīmīgi palielinājās piesaistes drošība ($t = -2,43$; $p < 0,05$). Izmaiņas nebija pēc individuālās terapijas, taču mijiedarbības efekts terapijas veidam netika konstatēts ($F = 1,89$; $p > 0,05$). Tas nozīmē, ka piesaistes drošībai kopumā ir tendence palielināties un terapijas veidam būtiskas nozīmes nav. Turklāt redzams, ka individuālās psihoterapijas klientēm jau sākotnēji piesaiste ir salīdzinoši drošāka, tāpēc piesaistes drošības aspektus būtu vēlams turpināt salīdzināt. Netika konstatētas nozīmīgas atšķirības pirms un pēc terapijas nedrošās terapijas veidiem.

Lai atbildētu uz otru pētījuma jautājumu, vai sākotnējiem piesaistes stiliem un vardarbības pieredzes smagumam ir mediatora efekts uz traumas simptomu un pārvarēšanas stila izmaiņām terapijas rezultātā, visā grupā kopumā tika veikti šādi aprēķini: vispirms tika pārbaudītas sākotnējā piesaistes stila un vardarbības pieredzes smaguma indeksa sakarības ar traumas simptomu un pārvarēšanas stila rādītājiem pirms un pēc terapijas, izmantojot Pīrsona korelāciju analīzi. Ja korelācijas bija statistiski nozīmīgas, tika veikta regresiju analīze, izmantojot Barona un Kenija 4 soļu analīzes sistēmu mediācijas efekta noteikšanai. Mediācijas efekta nozīmīguma līmenis tika pārbaudīts ar Sobela testu.

Sākotnējais drošais piesaistes stils korelēja negatīvi ar depresijas ($r = -0,21$; $p < 0,05$), trauksmes ($r = -0,23$; $p < 0,05$) un pēctraumas stresa simptomu izvairīšanās ($r = -0,21$; $p < 0,05$) skalām pirms terapijas, bet neveidoja korelāciju ar traumas simptomu skalām pēc terapijas. Drošais piesaistes stils statistiski nozīmīgi korelēja ar pārvarēšanas stilu „pašpalāvīga rīcība” pirms ($r = 0,48$; $p < 0,001$) un pēc ($r = 0,53$; $p < 0,001$) terapijas, kā arī ar pārvarēšanas stilu „instinktīva rīcība” pirms ($r = 0,46$; $p < 0,001$) un pēc ($r = 0,48$; $p < 0,001$) terapijas. Izvairīgi bailīgais piesaistes stils korelēja ar depresijas ($r = 0,46$; $p < 0,01$) un trauksmes

simptomiem ($r = 0,42$; $p < 0,01$) pirms terapijas, traumas ielaušanās simptomiem pirms ($r = 0,41$; $p < 0,01$) un pēc ($r = 0,33$; $p < 0,05$) terapijas, pēctraumas stresa izvairīšanās simptomiem pirms ($r = 0,40$; $p < 0,05$) un pēc ($r = 0,38$; $p < 0,05$) terapijas, kā arī ar identitātes neskaidrības simptomiem pirms ($r = 0,41$; $p < 0,01$) un pēc ($r = 0,32$; $p < 0,05$) terapijas. Izvairīgi bailīgais piesaistes stils statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar pārvarēšanas stilu „sociālā atbalsta meklēšana” pirms ($r = -0,40$; $p < 0,05$) un pēc ($r = -0,38$; $p < 0,05$) terapijas, kā arī ar pārvarēšanas stilu „instinktīva rīcība” pirms terapijas ($r = -0,38$; $p < 0,05$). Ar attiecībām pārņemtais piesaistes stils pirms terapijas veidoja korelāciju ar vairākiem traumas simptomiem (depresija $r = 0,41$; $p < 0,01$; trauksme $r = 0,35$; $p < 0,05$; dusmas $r = 0,41$; $p < 0,01$; traumas ielaušanās $r = 0,42$; $p < 0,01$), taču pirms un pēc terapijas – tikai ar identitātes neskaidrības simptomiem (pirms terapijas $r = 0,36$; $p < 0,05$; pēc terapijas $r = 0,33$; $p < 0,05$). Ar attiecībām pārņemtais stils negatīvi korelē ar pārvarēšanas stilu „pašpalāvīga rīcība” ($r = 0,36$; $p < 0,05$), bet neveidoja korelācijas ar pārvarēšanas stiliem pēc terapijas. Izvairīgi noraidošajam piesaistes stilam nebija korelāciju ar traumas simptomiem pēc terapijas; tas negatīvi korelē tikai ar depresijas simptomiem pirms terapijas ($r = -0,37$; $p < 0,05$). Izvairīgi noraidošais piesaistes stils pirms ($r = 0,41$; $p < 0,01$) un pēc ($r = 0,38$; $p < 0,05$) terapijas korelē ar pārvarēšanas stilu „piesardzīga rīcība”. Veicot regresiju analīzi un pārbaudot mediācijas efekta nozīmību ar Sobela testu (sk. 1. att.), mediācijas efekts tika konstatēts drošajam piesaistes stilam uz pārvarēšanas stila „pašpalāvīga rīcība” izmaiņām. Regresiju analīzes rezultāti parāda, ka saistība starp pirmo un otro pašpalāvīgas rīcības rādītāju kļūst vājāka, ja regresijas vienādojumā iekļauj arī drošās piesaistes rādītāju (sk. 2. tab.). Pārbaudot mediatora efektu ar Sobela testu, tika konstatēts, ka tas ir statistiski nozīmīgs ($z = 2,52$; $p < 0,01$), tātad drošās piesaistes stila rādītājiem ir starpnieka efekts.

Pārbaudot vardarbības pieredzes smaguma starpniecības lomu traumas simptomu un pārvarēšanas stilu izmaiņās, arī tika veikta korelāciju analīze. Pirms terapijas ar traumas simptomiem korelē vairāki vardarbības veidu smaguma rādītāji (depresija un bērnības emocionālās vardarbības pieredze ($r = 0,42$; $p < 0,01$) un seksuālās vardarbības pieredze ($r = 0,39$; $p < 0,05$); trauksme un bērnības emocionālās vardarbības pieredze ($r = 0,36$; $p < 0,05$), kā arī seksuālās vardarbības pieredze ($r = 0,41$; $p < 0,01$) un fiziskā vardarbība partnerattiecībās ($r = 0,43$; $p < 0,01$); dusmas un bērnības emocionālās vardarbības pieredze ($r = 0,37$; $p < 0,05$); disociācija un

1. attēls

2. tabula

Standarta regresiju analīzes rezultāti, prognozējot drošo piesaistes stilu kā mediatoru pašpalāvēģā piesaistes stila pirmā un otrā mērijuma saistībā ($n = 57$)

Neatkarīgie mainīgie	<i>B</i>	<i>SD(B)</i>	β	<i>F(df)</i>	<i>R</i> ²
1. regresijas vienādojums ^a					
Pašpalāvēģais stils 1. mērijums	0,05	0,03	0,48**	8,87** (1,27)	0,25
2. regresijas vienādojums ^b					
Pašpalāvēģais stils 1. mērijums	0,13	0,06	0,40*	4,78* (1,20)	0,14
3. regresijas vienādojums ^b					
Pašpalāvēģā stila 1. mērijums	0,07	0,07	0,19	5,02** (2,19)	0,26
Droša piesaiste	1,66	0,77	0,40*		

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Piezīme. a – atkarīgais mainīgais – droša piesaiste, b – atkarīgais mainīgais – pašpalāvēģā stila 2. mērijums;

seksuālās vardarbības pieredze ($r = 0,43$; $p < 0,01$); traumas ielaušanās simptomi un bērības emocionālās vardarbības pieredze ($r = 0,42$; $p < 0,01$); seksuālās vardarbības pieredze ($r = 0,40$; $p < 0,01$) un fiziskā vardarbība partnerattiecībās ($r = 0,38$; $p < 0,05$); pēctraumas stresa izvairīšanās simptomi un seksuālās vardarbības pieredze ($r = 0,35$; $p < 0,05$); seksuālās problēmas un seksuālās vardarbības smagums ($r = 0,39$; $p < 0,05$), taču pēc terapijas tikai seksuālās vardarbības pieredzes indekss korelēja ar Traumas simptomu aptaujas seksuālo problēmu skalu ($r = 0,36$; $p < 0,05$). Veicot regresiju analīzi atbilstoši Barona un Kenija procedūrai, seksuālās vardarbības pieredzes smagumam nebija mediācijas efekta uz seksuālo problēmu simptomu izmaiņām terapijas laikā.

Iztirzājums

Traumas simptomu skalās abās grupās pirms un pēc terapijas nozīmīgi atšķiras trauksmes un depresijas izpausmes. Minēto simptomu mazināšanās terapijas gaitā sasaucas ar citu pētījumu atziņām, kuros pierādīts, ka fokusētas terapijas metodes trauksmes un depresijas simptomu mazināšanā ir efektīvas (Compton, et al., 2004). Trauksmes simptomi izpaužas gan kā vispārējs psiholoģisks nemiers, gan kā somatiski simptomi. Vardarbības terapijā liela uzmanība pievērsta tam, lai izveidotu drošu un atbalstošu vidi, kas veicinātu uzticēšanos, kā arī palīdzētu pārvarēt trauksmes simptomus, kas bieži raksturīgi cilvēkiem, kuri piedzīvojuši draudus savai dzīvībai, veselībai, fiziskajai un garīgajai integritātei. Nozīmīga traumas terapijas daļa ir stresa vadīšanas prasmes, piemēram, relaksācijas vingrinājumi, prasmes, kas saistītas ar atgriešanos tagadnē pretstatā atmiņām par briesmām un nedrošību u. c. (Foa & Meadows, 1997). Tāpat terapeits palīdz realizēt centienus atjaunot klientes atbildības izjūtu par savu dzīvi, palīdz pārvarēt bezpalīdzīga upura lomu. Līdz ar to palielinās izpratne par reālām un iedomātām briesmām, tādējādi samazinot trauksmi. Arī depresija ir saistīta ar kontroles izjūtas trūkumu un bezpalīdzību vardarbības pieredzes

laikā, un tās bieži turpinās arī vēlāk (Sanderson, 1990). Kā rāda dati, šo simptomu mazināšanā nav nozīmes individuālajai vai grupas pieejai. Gan grupu, gan individuālā psihoterapija palīdz mazināt kauna un vientulības jūtas, kas bieži saistās ar vardarbības pieredzi, kas, savukārt, attur cilvēku no attiecību veidošanas un citām aktivitātēm, tāpēc palielinās depresijas iespēja (Sanderson, 1990). Arī terapija, kas vērsta uz rūpēm par sevi un aktīvu uzvedību, palīdz mazināt depresijas simptomus (Pence, 1995).

Statistiski nozīmīgi abās grupās samazinās arī dusmu skalu rādītāji. Gan individuālajā, gan grupu terapijā dusmām tiek pievērsta liela uzmanība, jo bieži vardarbībā cietušām sievietēm ir grūtības ar emociju, t. sk. dusmu, regulāciju (Linehan, 1993), tāpēc ir svarīgi atpazīt dusmas un izpaust tās konstruktīvā veidā. Nereti dusmas vēršas nevis pret pāridarītāju, bet pret sevi vai apkārtējiem eksplozīvā, nepiemērotā veidā (piemēram, pret bērniem). Tādēļ viens no terapijas uzdevumiem ir palīdzēt sievietēm pazīt dusmas, izprast to funkcijas un runāt par tām, tāpēc psihoterapijas rezultātā dusmas kļūst funkcionālākas (Saxe, 1993; Pence, 1995).

Abās grupās būtiski samazināts arī kopējais pēctraumas stresa simptomu rādītājs. Tas nozīmē, ka mazinās vardarbības seku ietekme uz upura ikdienu un tā kļūst adaptīvāka. Svarīgas izmaiņas ir tieši traumas atkārtotas pārdzīvošanas apakšskālā grupu terapijas rezultātā. Tas nozīmē, ka pēc psihoterapijas sievietēm ir mazāk nakts murgu, atmiņu uzplaisnījumu, bailes no trokšņiem u. c. Šis secinājums saskan ar teorētiskām atziņām un citiem pētījumiem par to, ka traumas atklāšana un šīs pieredzes stāstīšana būtiski mazina traumas atkārtotas pārdzīvošanas simptomus (Foa & Meadows, 1997). Terapijas veids šo simptomu izmaiņas neietekmē, līdzīgi kā atsevišķos citos pētījumos (Martsolf & Draucker, 2005), tātad būtiskāk ir tas, ka sievietes runā par savu pieredzi neatkarīgi no tā, vai viņas atbalsta terapeits vai citas sievietes ar līdzīgu pieredzi. Neapstiprinās arī zinātniskajā literatūrā minētās bažas par to, ka sievietēm ir iespēja gūt papildu distresu no citu sieviešu traumatisko pieredžu stāstiem (Goodman & Weiss, 2000).

Disociācijas simptomi nozīmīgi samazinājās individuālās terapijas rezultātā, savukārt identitātes neskaidrības simptomi – grupu terapijas rezultātā. Tomēr arī šajā gadījumā būtiskas ietekmes terapijas veidam uz šo simptomu izmaiņām nebija. Iespējams, ka individuālajā terapijā var veltīt vairāk laika klientu disociācijas tendencēm, pievēršot uzmanību tam, lai sievietes iemācītos regulēt negatīvos afektus, būt kontaktā ar emocijām un tās regulēt, kā arī atgriezties tagadnē (Wagner & Foa, 1998). Savukārt identitātes neskaidrības izjūtu palīdz mazināt tieši grupa, jo grupas laikā veidojas kopības, tuvības un stabilitātes izjūta (Klein & Schermer, 2000), kas var palīdzēt izjust savu, stabilu identitāti.

Pēc psihoterapijas sievietēm bija nozīmīgi pieaudzis pārvarēšanas stils „pašpalāģīga” rīcība, tas ir aktīvs, prosociāls pārvarēšanas veids un liecina, ka palielinās sieviešu pārliecinātība par sevi, labāk apzinoties un atzīstot savas vajadzības. Tātad sievietēm pēc terapijas palielinās spējas aktīvi rīkoties stresa situācijās. Līdzīgi secinājumi bijuši arī citiem pētniekiem, kuri uzsvēruši, ka atveseļošanās no traumatiskas pieredzes saistīta ar vardarbības seku aktīvu pārvarēšanas veidu izmantošanu (Wolfe, et al., 1993). Rezultāti pēc terapijas paaugstinājušies arī skalā „netieša rīcība”. Atbilstoši Hobfola stresa pārvarēšanas modelim tieša/netieša rīcība ir viena no pārvarēšanas pamata dimensijām. Pētnieki uzsver, ka tradicionālajā Rietumu kultūrā ilgi

ir bijis liels uzsvars uz tiešu, vīrišķīgu un taisnprātīgu rīcību, kas bieži vien izraisa konfliktus un nesaskaņas. Netiešums, kas, savukārt, tiek uztverts kā manipulatīvs, no otras puses, apliecina gatavību sadarboties, veidot attiecības, arī respektēt citus (Triandis, 1990, kā minēts Boekaerts et al., 2005). Viens no šīs skalas jautājumiem ir: „Citiem nereti ir nepieciešams izjust, ka viņi ir noteicēji, tāpēc, lai kaut ko paveiktu, jārikojas aplinkus.” Grupas darba laikā svarīga tēma bija tieši komunikācijas prasmes un konfliktu risināšana. Tā kā viena no vardarbības seku pazīmēm ir attiecību problēmas, t. sk. konflikti un dusmu izvirdumi, iespējams, ka netieša rīcība ir konstruktīvāka un savā ziņā atspoguļo uzlabojumu šo sieviešu spējā regulēt emocijas.

Terapijas gaitā pētāmajā grupā kopumā pieauga tendence uz piesaistes drošību; rezultāti bija statistiski nozīmīgi grupas terapijā, kaut arī datu analīze parādīja, ka terapijas veidam nav mijiedarbības ar piesaistes drošības izmaiņām. Individuālās psihoterapijas klientēm piesaistes drošība būtiski nepieauga, toties šo sieviešu piesaiste jau sākotnēji bija salīdzinoši drošāka, lai gan statistiski nozīmīgi neatšķīrās. Psihoterapija ir veids, kā veidot drošu pamatu un uzticēšanos (Bowlby, 1988; Holmes, 2001). Grupas laikā tam tika pievērsta liela uzmanība. Klientēm pirms iekļaušanas grupā bija jānosauca cilvēks, kuram viņas uzticas un ar kuru varēs runāt tad, ja grupas pieredze būs pārāk smaga. Līdz ar to grupas dalībnieces tika orientētas uz atbalsta meklēšanu, kas varēja palielināt viņu piesaistes drošību. Nedrošo piesaistes stilu rādītāji nemainījās, tāpēc var secināt, ka uz vardarbības seku pārvarēšanu vērsta terapija vairo piesaistes drošību, bet nemaina nedrošos piesaistes stilus. Tas skaidrojams ar piesaistes modeļu relatīvo noturību un stabilitāti laikā, ko nevar izmainīt īstermiņa terapijā (Main, 1995). Zinātniskajā literatūrā minēts, ka intervences, kas vērstas uz iekšējo darbības modeļu maiņu, kā arī pašreizējām piesaistes attiecībām, var uzlabot terapijas rezultātu (Stalker, Gebotys, & Harper, 2005), tāpēc arī uz traumas pieredzi fokusētā terapijā piesaistei būtu jāpievērš vērība.

Analizējot, kāda ir sākotnējo piesaistes stilu un bērnības vardarbības pieredzes kā mediatoru loma traumas simptomu un pārvarēšanas stilu izmaiņās, atklājās drošās piesaistes mediatora loma pārvarēšanas stila „pašpalāvēģa rīcība” izmaiņās. Piesaistes pētnieki uzskata, ka drošs piesaistes stils var būt starpnieks, lai atveseļotos no negatīvās pieredzes (van Ijzendoorn, 2005). Vardarbības pieredze gandrīz vienmēr rada psiholoģiskas sekas, taču drošs pamats un spēja uzticēties palīdz tās pārvarēt, un cilvēks uzdrīkstas aktīvi rīkoties, tic sev un savām spējām, tāpēc veiksmīgāk darbojas tālākajā dzīvē pēc traumas. Sievietes, kuru sākotnējā piesaiste bija drošāka, spēja veiksmīgāk izmantot terapiju savā labā, t. i., labāk apguva aktīvas, pašpalāvēģas pārvarēšanas principus. Terapijas procesā tika pievērsta uzmanība veselīgākai stresa pārvarēšanai, piemēram, runājot par konfliktu risināšanu un savu vajadzību apzināšanos un īstenošanu (Saxe, 1993; Pence, 1987). Traumas simptomu izmaiņās piesaistei nebija svarīga nozīme. Sākotnējie piesaistes stili veidoja korelāciju ar traumas simptomiem, taču daudz mazāk – ar traumas simptomiem pēc terapijas. Līdzīgi arī vardarbības pieredzes smagums dažādiem vardarbības veidiem korelēja ar vairākiem traumas simptomiem, bet pēc terapijas tikai seksuālās vardarbības pieredze korelēja ar seksuālo problēmu skalu, un tas ir likumsakarīgi, jo tieši seksuālā vardarbība ietekmē seksuālo simptomu veidošanos. Vardarbības pieredzes smagums nebija starpnieks ne simptomu, ne pārvarēšanas stilu izmaiņām nevienā no pārciestās vardarbības pieredzes veidiem. Protams, lai gan ir vairāki faktori, kas ietekmē šos

rezultātus (piemēram, izlases lielums un piesaistes pašnovērtējuma aptaujas izmantošana, aptauju lietošana tikai uzreiz pēc terapijas u. c.), tomēr šajā pētījuma izlasē traumas simptomu izmaiņas ietekmēja pats terapijas process, kas bija vērsts uz traumatisko pieredzi, neatkarīgi no sākotnējās piesaistes drošības un pārciestās vardarbības smaguma.

Pētījuma rezultāti apliecina to, ka uz traumatiskas pieredzes pārvarēšanu vērsta individuālā un grupas psihoterapija ir efektīvs palīdzības veids vardarbībā cietušām sievietēm neatkarīgi no viņu pārdzīvotās vardarbības smaguma. Piesaistes drošība ietekmē pārvarēšanas stila „pašpaļāvīga rīcība” pozitīvās izmaiņas.

Pētījumam ir vairāki ierobežojumi. Pirmkārt, tā ir pētījuma dalībnieču atlase, jo nebija iespējams nodrošināt randomizēti kontrolētu izlasi – sievietes pašas izvēlējās piedalīties grupu terapijā, nevis tika nejauši atlasītas. Individuālās terapijas process netika kontrolēts – terapeitiem bija dažāda pamata izglītība (eksistenciālā psihoterapija, psihoorganiskā analīze, ģimenes terapija), tāpēc, lai gan visi zināja traumas terapijas pamatprincipus, nav precīzi pārbaudīts, vai izmantotās metodes bija līdzīgas. Pētījumu veikšanai nākotnē būtu ieteicams lietot ne tikai pašnovērtējuma aptaujas, bet arī intervijas. Terapijas rezultātu noturīgumu būtu ieteicams pārbaudīt ilgākā laika posmā.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Adam, E. K., Gunnar, M. R., & Tanaka, A. (2004). Adult attachment, parent emotion, and observed parenting behavior: Mediator and moderator models. *Child Development*, 75, 110-122.
- Alexander, P. C. (1992). Application of attachment theory to the study of sexual abuse. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 185-195.
- Bartholomew, K. & Horowitz, L.M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226-244.
- Bite, I. (2002). Adult attachment styles, childhood abuse experience and violence in intimate relationships. *Journal of Baltic Psychology*, 3, 1, 19-33.
- Boekaerts, M., Pintrich, P. R., & Zeidner, M. (2005). *Handbook of self-regulation*. Burlington, Elsevier Inc.
- Bolen, R. M. (2000). Validity of attachment theory. *Trauma, Violence, and Abuse*, 1, 2, 128-153.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. NY: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Parent – Child Attachment and Healthy Human Development*. New York: Basic Books.
- Briere, J. (1995). *Trauma Symptom Inventory*. Psychological Assessment Resources, Inc.
- Briere, J., & Runtz, M. (1993). Child sexual abuse: Long-term sequelae and implications for assessment. *Journal of Interpersonal Violence*, 8, 312-330.
- Browne, C., & Wilkenman, C. (2007). The Effect of Childhood Trauma on Later Psychological Adjustment. *Journal of Interpersonal Violence*, 22, 6, 684-697.
- Bryant, R. A., & Harvey, A. G. (1995). Avoidant coping style and post-traumatic stress following motor vehicle accidents. *Behaviour Research and Therapy*, 33, 6, 631-635.
- Chambless, D. L. & Ollendick, T. H. (2001). Empirically supported psychological interventions: Controversies and evidence. *Annual Review of Psychology*, 685-710.
- Compton, S. N., March, J. S., Brent, D., Albano, A. M., Weersing, V. R., & Curry, J. (2004). Cognitive-behavioral psychotherapy for anxiety and depressive disorders in children and adolescents: an evidence-based medicine review. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 43, 8.

- Dominiak, G. M. (1992). Attachment dynamics in the opening phase of psychotherapy with sexually abused women. S. Shapiro, M. Dominiak (Eds.). *Sexual Trauma and Psychopathology*. New York: Lexington Books.
- Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (4th ed., Text Revision) (2000). American Psychiatric Association. Washington, DC.
- Egeland, B., & Sroufe, L. A. (1988). Breaking the cycle of abuse. *Child Development*, 52, 1080-1088.
- Emmelkamp, P. M. G. (2006). Posttraumatic stress disorder: Assessment and follow-up. In: Roy, M. J. (Ed.). *Novel approaches to the posttraumatic stress diagnosis and treatment*. IOS Press, 6, 309-320.
- Foa, E. B., & Meadows, E. A. (1997). Psychosocial treatments for posttraumatic stress disorder: A critical review. *Annual Review of Psychology*, 48, 449-480.
- Foa, E. B., & Rauch, S. A. M. (2004). Cognitive changes during prolonged exposure versus prolonged exposure plus cognitive restructuring in female assault survivors with post-traumatic stress disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 5, 879-884.
- Fonagy, P., & Target, M. (2003). *Psychoanalytic theories. Perspectives from developmental psychopathology*. London: Brunner-Routledge.
- Fonagy, P. & Target, M. (2007). The rooting of the mind in the body: New links between attachment theory and psychoanalytic thought. *Journal of the American Psychoanalytical Association*, 55, 411-456.
- Friedrich, W. N. (1990). *Psychotherapy of sexually abused children and their families*. NY: Norton & Company.
- Gerharde, I. (2000) *Disociācijas īpatnības 20–30 un 40–50 gadus vecām sievietēm, kas cietušas no emocionālas, fiziskas vai seksuālas vardarbības*. Latvijas Universitāte (maģistra darbs, nepublicēts materiāls).
- Goodman, M. & Weiss, D. (2000). Initiating, screening and maintaining psychotherapy groups for traumatized patients. In: R. Klein, R. Schermer (Eds.). *Group Psychotherapy for Psychological Trauma*. New York: The Guilford Press.
- Hagenaars, M., & Krans, J. (2011). Trait and state dissociation in the prediction of intrusive images. *International Journal of Cognitive Therapy*, 4 (2), 145-153.
- Herman, J. L. (1992). *Trauma and recovery*. NY: Basic Books, A Division of Harper Collins Publishers.
- Hobfoll, S. E., Dunahoo, C. A., & Monnier, J. (1995). Conservation of resources and traumatic stress. In: J. R. Freedy, & S. E. Hobfoll (Eds.). *Traumatic stress from theory to practice*. New York: Plenum press, 29-47.
- Holmes, J. (2001). *The search for the secure base: Attachment theory and psychotherapy*. Philadelphia: Brunner- Routledge.
- Johnson, D. R. & Lubin, H. (2000). Group psychotherapy for symptoms of PTSD. In: Klein, R. H., Schermer, V. L. (Eds.). *Group psychotherapy for psychological trauma*. NY: Guilford.
- Kächele, H. (2005). The role of psychoanalytic treatment research in psychoanalytic training – twenty good reasons for knowing more about treatment research. *International Journal of Psychotherapy*, 9, 53-66.
- Kesner, J. E., & McKenry, P. C. (1998). The role of childhood attachment factors in predicting male violence toward female intimates. *Journal of Family Violence*, 13, 4, 417-432.
- Kisiel, C. L. & Lions, J. S. (2001). Dissociation as a Mediator of Psychopathology Among Sexually Abused Children and Adolescents. *American Journal of Psychiatry*, 158, 1034-1039.
- Kopta, M. S., Robert J. L., Saunders, S. M., & Kenneth, I. H. (1999). Individual psychotherapy outcome and process research: Challenges leading to greater turmoil or a positive transition. *Annual Review of Psychology*, 441.

- Levy, K. N., Meehan, K. B., Kelly, K. M., Reynoso, J. S., Weber, M., Clarkin, J. F., & Kernberg, O. F. (2006). Change in attachment patterns and reflective function in a randomized control trial of transference-focused psychotherapy for borderline personality disorder. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 74, 1027-1040.
- Linehan, M. M. (1993). *Cognitive-behavioral treatment for borderline personality disorder*. New York: Guilford Press.
- Main, M. (1995). Recent studies in attachment: overview, with selected implications for clinical work. In: S. Goldberg, R. Muir, J. Kerr (Eds.). *Attachment theory: Social, developmental, and clinical perspectives*. Hillsdale, NJ, The Analytic Press, 407-474.
- Martsof, D. S., & Draucker, C. B. (2005). Psychotherapy approaches for adult survivors of childhood sexual abuse: an integrative review of outcomes research. *Issues in Mental Health Nursing*, 8, 801-825.
- Meadows, E. A., & Foa, E. B. (1998). Intrusion, arousal, and avoidance: Sexual trauma survivors. In: V. M. Follette, J. I. Ruzek, & F. R. Abueg (Eds.). *Cognitive-behavioral therapies for trauma*. New York: Guilford Press, 100-123.
- Norris, F. H. (1992). Epidemiology of trauma: Frequency and impact of different potentially traumatic events on different demographic groups. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60, 409-418.
- Pence, E. (1987). *In our best interest: A process for personal and social change*. Manual. Minnesota Program Development.
- Sanderson, C. (1990). *Counseling Adult Survivors of Child Sexual Abuse*. London, Jessica Kingsley Publishers.
- Saunders, M. S. (2000). Examining the relationship between the therapeutic bond and the phases of treatment outcome. *Psychotherapy*, 37, 3, 206-218.
- Saxe, B. (1993). *From victim to survivor: A group treatment model for women survivors of incest*. Ottawa, NCFV.
- Schnurr, P. P., Friedman, M. J., & Foy, D. W. (2003). Trauma-focused group psychotherapy is not effective for posttraumatic stress disorder in Vietnam veterans. *Evidence-Based Mental Health*, 6, 4, 124-130.
- Sinclair, D. (1985). *Understanding wife assault: A training manual for counsellors and advocates*. Toronto, Ontario.
- Stalker, C. A., Gebotys, R., & Harper, K. (2005). Insecure attachment as a predictor of outcome following inpatient trauma treatment for women survivors of childhood abuse. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 69, 137-156.
- Strelau, J., & Zawadzki, B. (2011). Fearfulness and anxiety in research on temperament: Temperamental traits are related to anxiety disorders. *Personality and Individual Differences*, 50, 7, 907-915.
- Yalom, I. (1995). *Theory and practice of group psychotherapy*. NY: Basic Books.
- van der Kolk, B. (2005). *Childhood traumas: An outline and overview*. *American Journal of Psychiatry*, 148, 10-20.
- van der Kolk, B. (1996). Trauma and memory. In: B. A. van der Kolk, A. C. McFarlane, & L. Wesaeth (Eds.). *Traumatic stress: The effects of overwhelming experience on mind, body, and society*. New York: Guilford Press, 215-302.
- van Ijzendoorn, M. H., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Sagi-Schwartz, A. (2005). Attachment across diverse sociocultural contexts: the limits of universality. In: K. Rubin (Ed.). *Parental beliefs, parenting and child development in cross-cultural Perspective*. New York: Psychology Press.
- Weisz, J. R., Weiss, B., Han, S. S., Granger, D. A., & Morton, T. (1995). Effects of psychotherapy with children and adolescents: A meta-analysis of treatment outcome studies. *Psychological Bulletin*, 117, 450-468.

- Wieland, S. (1998). *Techniques and issues in abuse- focused therapy with children and adolescents: Addressing the internal trauma*. Interpersonal Violence: The Practice Series, CA, Sage Publications.
- Wohlberg, L. R. (1977). *The technique of psychotherapy*. NY: Grune & Stratton.
- Wolfe, J., Keane, T. M., Kaloupek, D. G., Mora, C. A., & Wine, P. (1993). Patterns of positive readjustment in Vietnam combat veterans. *Journal of Traumatic Stress*, 6, 179-193.
- Woodhouse, S. S. (2009). The role of client attachment in the process of individual psychotherapy with adults. Pieejams: <http://www.divisionofpsychotherapy.org/woodhouse-2009/>
- World Health Organization (1992). *The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders: clinical descriptions and diagnostic guidelines*. Geneva.

Summary

The research compares the differences in the indicators of trauma symptoms, attachment styles and coping strategies before and after 12 weekly support group sessions and 20-25 sessions of individual consultations for women who have suffered from physical or sexual abuse during childhood and/or domestic violence. Impact of adult attachment style and severity of abuse experiences was measured in explanation of trauma symptom changes. Participants of the study were 36 women who took part in groups focusing on traumatic experience, and 21 women who attended individual psychotherapy. Results of both groups indicated significant changes in anxiety, depression, dissociation, post-traumatic stress and anger symptoms. Notable changes were also observed in coping strategies namely in "assertive action" and "indirect action". Results showed statistically significant positive changes in attachment security in women who attended group psychotherapy. Still, comparing the data with form of therapy as covariate, no differences were observed between group and individual therapy regarding changes of trauma symptoms, attachment and coping styles. Changes of assertive coping style during therapy were mediated by secure attachment style.

Keywords: *violence and abuse, attachment, individual psychotherapy, group psychotherapy.*

Stereotipi un attieksme pret psihologiem salīdzinājumā ar citiem garīgās veselības aprūpes profesionāliem.

Literatūras pārskats

Stereotypes and Attitudes Toward Psychologists in Comparison with Other Mental Health Professionals: the Literature Review

Lāsma Katšena, Ģirts Dimdiņš

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Psiholoģijas nodaļa

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

E-pasts: *lklasma@gmail.com*

Šī raksta mērķis ir apkopot teorētiskās atziņas par stereotipiem un attieksmi pret psihologiem salīdzinājumā ar citiem garīgās veselības aprūpes profesionāliem. Stereotipu aprakstīšanā pētnieki izšķir divus galvenos komponentus, tie ir emocionālais siltums un kompetence (Fiske, Cuddy, Glick, & Xu, 2002). Psihologi un konsultanti vairāk tiek raksturoti ar īpašībām, kas saistītas ar emocionālo siltumu, turpretim psihiatri tiek novērtēti kā emocionāli vēsāki, taču kompetentāki (von Sydow & Reimer, 1998; Wollersheim & Walsh, 1993). Pētnieki ir secinājuši, ka stereotipi par profesionāliem ir saistīti ar attieksmi pret profesionālās palīdzības meklēšanu (Cash, Kehr, & Salzbach, 1978) un reālu šo pakalpojumu izmantošanu (Bogart, 2001). Apskatot demogrāfisko faktoru lomu, vīriešiem un gados vecākiem cilvēkiem ir negatīvāka attieksme garīgās veselības aprūpes profesionāļu palīdzības meklēšanā (Ten Have et al., 2010). Kopumā stereotipu un attieksmju pētījumos akcentēta nepieciešamība izglītot sabiedrību par garīgās veselības aprūpes profesijām (Mackenzie, Gekoski, & Knox, 2006; Schultze, 2007; Ten Have et al., 2010).

Atslēgvārdi: stereotipi, psihologi, garīgās veselības profesionāļi.

Ievads

Pēc Pasaules Veselības organizācijas datiem, katras trīs sekundes pasaulē kāds cilvēks mēģina izdarīt pašnāvību un katras 40 sekundes to arī izdara (World Health Organization [WHO], 2006). Latvijā ir ļoti augsti veikto pašnāvību rādītāji, 2009. g. tas bija trešais augstākais Eiropas Savienībā (Eurostat, 2012). Šie skaitļi ir ļoti iespaidīgi, bet tie aptver tikai vienu garīgās veselības problēmu jomu – pašnāvības, taču pastāv vēl citas būtiskas problēmas, par ko gan diemžēl nav tik izsmelšu statistikas datu. Šo problēmu mazināšanā – cilvēka dzīvības un garīgās veselības aizsardzībā un veicināšanā – garīgās veselības aprūpes profesionāliem ir sevišķi svarīga nozīme. Attīstoties sociālās un veselības aprūpes jomai, paaugstinās pieejamība saņemt šos pakalpojumus, bet aizvien daudzi cilvēki tos neizmanto. Raksta mērķis ir izpētīt stereotipus par psihologiem salīdzinājumā ar citiem garīgās veselības aprūpes

profesiju pārstāvjiem, apskatīt līdz šim veiktos pētījumus par saistību starp stereotipiem un attieksmi pret profesionāļu palīdzības meklēšanu un izpētīt demogrāfisko faktoru lomu palīdzības meklēšanas attieksmēs.

Profesiju stereotipi

Sociālajā psiholoģijā plaši tiek pētīti stereotipi par dažādām cilvēku grupām. Pēc būtības tie raksturojami kā mērķa personas vai grupas heuristisks novērtējums (Bodenhausen & Wyer, 1985). Stereotipi darbojas kā rāmis informācijas saņemšanas procesā, piedāvājot jau izveidotas kategorijas jaunās informācijas klasificēšanai (van Rijssen, Schellart, Berkhof, Anema, & van der Beek, 2010). To piedēvēšana tiek skaidrota kā informācijas kategorizēšanas process (Taylor, Fiske, Etcoff, & Ruderman, 1978). Tāad stereotipu priekšrocība ir laika un pūļu ietaupīšana. Bet bieži vien tie neapstiprina gaidas, jo attiecībā uz noteiktu indivīdu izrādās nepareizi. Līdz ar to stereotipu būtiskākais trūkums ir tas, ka tie nekad nesniedz pilnīgu priekšstatu par cilvēku.

Profesiju stereotipi attiecas uz profesiju uztveri un atklāj to pārstāvju raksturojošās īpašības (Walker, 1958). Tas neapšaubāmi ir nozīmīgi, prognozējot gaidas, kādas saistās ar noteiktu profesiju. Līdz ar to, no vienas puses, profesiju stereotipi klientam atvieglo novērtēšanas un lēmumu pieņemšanas procesu īpaši ierobežotas informācijas un resursu gadījumos, bet, no otras puses, tie var arī sekmēt negatīvu gaidu veidošanos, kas savukārt var veicināt negatīvu attieksmi un attiecīgo profesionāļu pakalpojumu neizvēlēšanos.

Stereotipu satura aprakstīšanā zinātnieki izšķir divus galvenos komponentus – emocionālo siltumu un kompetenci, kas veido stereotipu satura modeli (Fiske, Cuddy, Glick, & Xu, 2002). Emocionālais siltums attiecas uz tādu īpašību kā sirsnīgs, labsirdīgs, patiess, draudzīgs, ar labiem nodomiem un uzticams piedēvēšanu vērtējamajai grupai. Savukārt kompetence attiecas uz tādām īpašībām kā kompetents, spējīgs, inteligēnts, efektīvs, prasmīgs un pārliecināts. Grupas tiek analizētas atkarībā no emocionālā siltuma un kompetences izteiktības pakāpes, piemēram, grupa var tikt uztverta kā kompetenta un emocionāli silta vai arī kā kompetenta, taču emocionāli vēsa u. tml.

Grupas, kuras tiek uztvertas kā emocionāli siltas un kompetentas, rada vispozitīvākās emocijas, tās tiek apbrīnotas (Fiske et al., 2002). Turpretim grupas, kuras tiek uztvertas kā emocionāli vēsas un nekompetentas, rada visnegatīvākās emocijas, tās tiek nicinātas. Savukārt grupas, kas uztvertas kā emocionāli siltas, bet nekompetentas, izraisa žēlumu, līdzjūtību, un grupas, kas uztvertas kā emocionāli vēsas, bet kompetentas, tiek apskaustas. Stereotipu satura modelis tiek izmantots arī jaunākajos profesiju stereotipu pētījumos (piem., Brambilla, Sacchi, Castellini, & Riva, 2010; Carlsson & Bjorklund, 2010; Cuddy, Fiske, & Glick, 2004). Pētnieki secinājuši, ka stereotipi par konkrētu indivīdu var arī mainīties noteiktu faktoru iespaidā, piemēram, pētījumā par strādājošām mātēm secināts, ka sievietes, kļūstot par mātēm, tiek uztvertas kā emocionāli siltākas, bet mazāk kompetentas (Cuddy et al., 2004).

Par kompetences prognozētāju tiek uzskatīts arī grupas statuss (Fiske et al., 2002). Indivīdi ar augstāku statusu tiek uztverti kā kompetentāki nekā indivīdi ar zemāku statusu (Russell & Fiske, 2008). Bet attiecībā uz profesijām, kurās emocionālais siltums ir nepieciešams, lai sasniegtu tās mērķus, statuss pozitīvi prognozē

gan kompetenci, gan emocionālo siltumu (Brambilla et al., 2010). Piemēram, augsta statusa psihologi tiek uztverti gan kā kompetenti, gan emocionāli silti.

Profesija ir viena no cilvēku klasificēšanas kategorijām, uz ko izteikti darbojas stereotipi. Stereotipu piedēvēšanai ir gan priekšrocības, gan trūkumi. Pēc stereotipu satura modeļa profesijas var tikt analizētas divās kategorijās – emocionālais siltums un kompetence (Fiske et al., 2002). Jaunākajos pētījumos zinātnieki norāda uz komplicētām saistībām starp šīm kategorijām (piem., Brambilla et al., 2010; Cuddy et al., 2004).

Stereotipi par psihologiem salīdzinājumā ar stereotipiem par citiem garīgās veselības aprūpes profesionāļiem

Sabiedrībā pastāv stereotipi par garīgās veselības aprūpes profesionāļiem (von Sydow & Reimer, 1998), turklāt arī pašu profesionāļu starpā (Barnes, Carpenter, & Dickinson, 2000; Hean, Clark, Adams, Humphris, 2006). Šie stereotipi ir gan pozitīvi, gan negatīvi. Šajā nodaļā, lai gūtu labāku priekšstatu par psihologu profesijas tēlu, stereotipi par psihologiem tiek salīdzināti ar stereotipiem par citiem garīgās veselības aprūpes profesiju pārstāvjiem.

Apskatot stereotipus par psihologiem plašākā profesiju kontekstā, secināts, ka psihologi tiek uztverti kā emocionāli siltāki nekā, piemēram, inženieri (Brambilla et al., 2010). Ar emocionālo siltumu saistītās īpašības arī tiek uzskatītas par nepieciešamām, lai sasniegtu psihologa profesijas mērķus, bet tās nav saistītas ar inženieru profesiju. Toties inženieri sabiedrībā tiek uztverti kā augstāka statusa profesija. Un augstāka statusa profesionāļi parasti tiek vērtēti kā kompetentāki (Russell & Fiske, 2008). Tāpēc plašāku specialitāšu kontekstā psihologi var tikt uztverti kā mazāk kompetenti un līdz ar to netikt pietiekami novērtēti. Tā, piemēram, pilotpētījums Latvijā parāda, ka 94% aptaujāto jauniešu uzskata, ka sabiedrībai psihologs ir nepieciešams, taču, salīdzinot psihologus ar inženieriem, 39% aptaujāto uzskata, ka sabiedrībai nepieciešamāki ir inženieri, 10% – ka sabiedrībai nepieciešamāki ir psihologi, un tikai 51% min abas profesijas kā vienlīdz svarīgas (Vorobjovs un Ostrovska, 2010).

Par psihologu publisko tēlu atrodami samērā maz pētījumu, un pārsvarā tie veikti pirms daudziem gadiem. 60 pētījumu analīzē, kas veikti no 1948. līdz 1995. gadam lielākoties ASV un Rietumeiropas valstīs, secināts, ka cilvēki kopumā nesaskata izteiktas atšķirības starp garīgās veselības aprūpes speciālistiem (von Sydow & Reimer, 1998). Īpaša uzmanība jāpievērš faktam, ka cilvēki ļoti līdzīgi raksturo psihologus un psihiatrus (Webb & Speer, 1986), un sabiedrībā valda neskaidrība par šo profesiju atšķirībām (Bremer, Foxx, Lee, Lykins, Mintz, & Stine, 2001; Webb & Speer, 1986). Kaut arī laika gaitā ir mainījusies attieksme pret garīgās veselības aprūpes profesionāļiem un īpaši uzlabojusies attieksme pret psihologiem (von Sydow & Reimer, 1998), tomēr arī jaunākie pētījumi apstiprina stigmatu un aizspriedumus pret garīgās veselības aprūpes profesijām (Schultze, 2007), tostarp arī psihologu un psihiatru profesiju jaukšanu noteiktos aspektos (Firmin, Wantz, Holmes, Stoltzfus, Ray, & Geib, 2012). Šie secinājumi noteikti jāņem vērā, analizējot pētījumus iegūtos rezultātus.

Tāpat attiecībā uz profesionāļu vērtēšanu jāņem vērā arī kultūrvēsturiskie, sociālie un ekonomiskie faktori un politiskā situācija. Tā, piemēram, Eiropas attīstītajās valstīs, Amerikā un daudzviet citur pasaulē psihologu profesija ir nostabilizējusies

daudz ātrāk un attīstījusies vairāk nekā Latvijā un citās postpadomju valstīs. Latvijā psiholoģiju varēja sākt studēt tikai 1989. gadā, tas veicināja strauju psihologu skaita palielināšanos, jo līdz tam laikam valstī bija ne vairāk kā 40 psihologu (Reņģe, 2003). Diemžēl Latvijā trūkst pētījumu par stereotipiem attiecībā uz palīdzējošo profesiju pārstāvjiem, bet, piemēram, pētījums par preses izdevumiem psiholoģijas jomā parāda, ka populārie psiholoģijas izdevumi Latvijā psiholoģiju bieži atspoguļo kā psihoterapiju (Reņģe un Austers, 2008). Līdz ar to sabiedrībā tiek veicināta neskaidrība par psihologa profesiju un nespēja diferencēt psihologu un psihoterapeitu darbu. Populārie izdevumi arī ievērojamu daļu publikāciju velta jautājumiem, kas ir ārpus psiholoģijas zinātnes izpratnes, piemēram, ezotērikai, transpersonālai psiholoģijai, astroloģijai u. tml. Līdz ar to var prognozēt, ka Latvijas sabiedrībā valda vēl lielāka neskaidrība par palīdzējošo profesiju atšķirībām un īpaši par psihologa profesiju.

Vairākos pētījumos, kas veikti ASV, psihologi tiek salīdzināti ar konsultantiem un psihiatriem (piemēram, Webb & Speer, 1986; Wollersheim & Walsh, 1993). Šeit jāpaskaidro, ka Amerikā psiholoģiskā palīdzība pieejama divos profesionalitātes līmeņos – to sniedz konsultants ar maģistra grādu un klīniskais psihologs ar doktora grādu. Pētnieki secinājuši, ka sabiedrībā valda neizpratne par klīniskajiem psihologiem (Bremer et al., 2001; Wollersheim & Walsh, 1993). Proti, pētījuma rezultāti parāda, ka respondenti izvēlas psihiatru palīdzību gadījumos, kur nepieciešama medikamentu lietošana, un konsultantus – gadījumos, kas saistīti ar pārmaiņām dzīvē un attiecību problēmām (Wollersheim & Walsh, 1993). Līdz ar to paliek neskaidrs klīnisko psihologu darbības lauks.

Salīdzinot konsultantus ar psihologiem un psihiatriem, pētījumā, kas veikts ASV, secināts, ka konsultanti tiek raksturoti pozitīvāk, t. i., īpašības, kas saistītas ar emocionālo siltumu, vairāk tiek piedēvētas konsultantiem, savukārt psihologi un psihiatri tiek raksturoti kā atsvešinātāki (emocionāli vēsāki) un augstprātīgāki (naidīgāki un komandējošāki) (Bremer et al., 2001). Turklāt šī pētījuma autori secinājuši, ka potenciālo klientu vērtējumā psihologi neizceļas ne ar augstāku kompetenci, ne rūpību (gādību). Taču citi pētījumi apstiprina, ka arī psihologi kopumā tiek raksturoti pozitīvi (piem., Firmin et al., 2012; Webb & Speer, 1986). 1993. gadā publicētajā pētījumā secināts, ka gan konsultanti, gan psihologi visaugstāk tiek novērtēti raksturojumos, ko respondenti arī atzīmējuši kā visvēlamākos attiecībā uz garīgās veselības aprūpes profesionāļiem: izpalīdzīgs, rūpīgs, draudzīgs un labs klausītājs (Wollersheim & Walsh, 1993). Daudz jaunāka pētījuma rezultāti parāda, ka vairākums studentu pozitīvi novērtē psihologu efektivitāti darbā ar klientiem (Firmin et al., 2012), kā arī 84% studentu psihologus novērtē kā labi izglītotus, 82% – kā kompetentus un 64% – kā uzticamus.

Bet, salīdzinot psihologus ar psihiatriem, 60 pētījumu analīzes rezultāti parāda, ka psihiatri tiek uzskatīti par kompetentākiem, taču emocionāli vēsākiem (von Sydow & Reimer, 1998). Tā domā arī viņi paši. Tā, piemēram, psihiatri tiek augstāk vērtēti kategorijā „izbauda mācīšanos, inteliģents, studējošs, zinošs, gudrs”, kā arī kategorijās „emocionāli auksti, neieinteresēti, intraverti un dīvaini” un „komandējoši, naidīgi, mantkārtīgi un egoistiski” (Wollersheim & Walsh, 1993). Interesanti, ka pretēji rezultāti iegūti, analizējot amerikāņu filmas, proti, filmās dominē stereotips par draudzīgu, bet pārsvarā nekompetentu psihiatru (Gharaibeh, 2005). Un, apskatot pētījumu par to, kādam jābūt labam psihiatram, rezultāti parāda, ka jābūt

gan kompetentam, gan godīgam, pieejamam un labam klausītājam (Bhugra, Gupta, Smyth, & Webber, 2010). Tātad, salīdzinot iepriekš analizēto psihiatru tēlu ar ideālo, var secināt, ka psihiatriem visvairāk pietrūkst tādas pozitīvas īpašības kā emocionālais siltums.

Psihiatru profesija ir īpaši saistīta ar stigmatu (Schultze, 2007). Sabiedrībā pastāv aizspriedumi gan par psihiatriem, par viņu darbu un izmantotajām ārstniecības metodēm, gan arī par cilvēkiem, kas apmeklē vai jebkad ir apmeklējuši psihiatru. Piemēram, pētījumā Vācijā secināts, ka 68% respondentu uzskata, ka, apmeklējot psihiatru, viņi tiks diskriminēti darbā, un 42% prognozē necienīgus komentārus, 34% būtu pret to, ka cilvēks, kas apmeklē psihiatru, rūpētos par viņu bērniem, 19% nevēlētos šādam cilvēkam izīrēt istabu un 17% nerekomendētu viņu darbam (Schomerus, Matschinger, & Angermeyer, 2009). Šīs bažas bieži vien ir iemesls tam, kāpēc cilvēki izvairās no psihiatru apmeklēšanas.

Vairāku problēmu gadījumos pārklājas palīdzošo profesiju pārstāvju darbības lauks, tāpēc cilvēkiem var rasties apjukums un viņi nezina, kuru profesionāli tad īsti izvēlēties. Dažādu iemeslu dēļ noteikti profesionāli netiek pietiekami apmeklēti, bet citi tiek apmeklēti problēmu gadījumos, kas pēc būtības nav tiešs viņu darbības lauks.

Tā, piemēram, pētījumā latīņamerikāņu izlasē secināts, ka negatīvo emociju mazināšanā cilvēki dod priekšroku ģimenes ārstu padomiem (Dupree, Herrera, Tyson, Jang, & King-Kallimanis, 2010). Daudziem cilvēkiem ārstu apmeklēšana liekas pieņemamāka, tā nerada stigmatas draudus. Diemžēl trūkst pētījumu, kur būtu salīdzināti psihologu un ģimenes ārstu publiskie tēli. Bet, salīdzinot kompetences un emocionālā siltuma kategorijās, pētījumā par ārstiem secināts, ka ārsti tiek vairāk raksturoti kā kompetenti (Bogart, 2001). Pētnieki arī secinājuši, ka, raksturojot ārstus kopumā, cilvēki sniedz daudz negatīvākus vērtējumus nekā tad, ja tiek jautāts par konkrētu, proti, savu ģimenes ārstu, kas tiek raksturots pozitīvi (Conroy, Teehan, Siriwardena, Smyth, McGee, & Fernandes, 2002). Līdz ar to psihologu un ģimenes ārstu salīdzināšana šajā aspektā ir problemātiska, jo profesionāļu raksturošanā katrs var iedomāties savu ģimenes ārstu, bet ne katrs ir konsultējies pie psihologa.

Kopumā pētījumi par garīgās veselības aprūpes palīdzošo profesiju pārstāvjiem norāda uz nepieciešamību sabiedrību izglītot par profesionāļu darbu (Bremer et al., 2001; Firmin et al., 2012; Schultze, 2007; von Sydow & Reimer, 1998). Sabiedrībā netiek pietiekami diferencētas palīdzošās profesijas, tiek jaukti konsultanti, psihologi, psihiatri un psihoterapeiti (Bremer et al., 2001; von Sydow & Reimer, 1998; Webb & Speer, 1986). Tomēr galvenās atšķirības parāda, ka psihologi un konsultanti vairāk tiek raksturoti ar īpašībām, kas saistītas ar emocionālo siltumu, turpretim psihiatri tiek novērtēti kā emocionāli vēsāki, taču kompetentāki (von Sydow & Reimer, 1998; Wollersheim & Walsh, 1993). Diemžēl šajā jomā trūkst jaunu pētījumu.

Stereotipu saistība ar attieksmi pret profesionāļu palīdzības meklēšanu

Stereotipiem par profesionāļiem ir būtiska nozīme attiecībā uz sabiedrības attieksmi pret viņu pakalpojumiem. Stereotipu pētnieki secinājuši, ka pastāv saistība starp stereotipiem par noteiktu grupu un emocijām un izturēšanos pret to (Cuddy, Fiske, & Glick, 2007). Emocijas šajā modelī ir starpnieks starp indivīda stereotipiem par kādu grupu un viņa izturēšanos pret šo grupu vai atsevišķu personu.

Grupas, kas uztvertas kā emocionāli siltas un arī kompetentas, sabiedrībā veicina pozitīvas emocijas (Cuddy et al., 2007; Fiske et al., 2002) un attiecīgi pozitīvu izturēšanos (Cuddy et al., 2007). Savukārt grupas, kas uztvertas kā emocionāli vēsas neatkarīgi no kompetences, sabiedrībā rada negatīvas emocijas, piemēram, dusmas un bailes (Cuddy, Fiske, & Glick, 2007). Baltoties uz šiem secinājumiem, var prognozēt, ka pret profesijām, kuras tiek uztvertas ar augstu emocionālo siltumu, sabiedrībā dominēs pozitīvas emocijas un vēlme sadarboties, izmantot pakalpojumus, bet pret profesijām, kuras tiek uztvertas ar zemu emocionālo siltumu, dominēs negatīvas emocijas un nevēlēšanās apmeklēt attiecīgos profesionāļus.

Par palīdzošo profesionāļu īpašībām saistībā ar viņu pakalpojumu izmantošanas nodomiem ir veikti maz pētījumu. 1978. g. publicētā pētījumā secināts, ka pastāv saistība starp uztvertajām konsultanta īpašībām un attieksmi pret psiholoģiskās palīdzības meklēšanu, proti, augstāki konsultanta vērtējumi eksperta un uzticamības kategorijās saistīti ar pozitīvākiem respondentu nodomiem palīdzības meklēšanā (Cash, Kehr, & Salzbach, 1978). Līdzīgi secinājumi iegūti pētījumā par primārās aprūpes ārstu pakalpojumu izmantošanu (Bogart, 2001). Vairāk pozitīva ārstu uztvere veicina veselības aprūpes pakalpojumu izmantošanu, turpretī negatīva uztvere to kavē. Pētījuma dalībnieces, kuras kopumā raksturoja ārstus pozitīvāk un arī kā kompetentus un emocionāli siltus, bija apmeklējušas profesionāļus nesenākā pagātnē, uzrādījušas vairāk vizīšu pie ārstiem pēdējā gada laikā un bija vairāk apmierinātas ar veselības aprūpi. Tātad veselības aprūpes speciālista novērtējums ir ļoti nozīmīgs attiecībā uz uzvedību, kas saistīta ar profesionāļu apmeklēšanu.

Līdzīgi pētījumi veikti par psihoterapeitiem. Tajos akcentēta terapeita īpašību nozīme terapeitiskā sadarbībā ar klientiem (Ackerman & Hilsenroth, 2001; Hersoug, Hoglend, Havik, von der Lippe, & Monsen, 2009). Piemēram, terapeita raksturojums „emocionāli vēss/distancējies” atstāj negatīvu iespaidu uz klienta un terapeita sadarbības kvalitāti (Hersoug et al., 2009). Citā pētījumā respondenti, kuri bija nolēmuši turpināt terapiju pēc sākotnējās intervijas, uztvēra savus psihoterapeitus kā labākus ekspertus, atraktīvākus un uzticamākus un apmeklēja krietni vairāk sesiju nekā respondenti, kas jau sākotnēji bija nolēmuši neatgriezties terapijā (Alcázar Olán, Deffenbacher, Hernández Guzmán, Sharma, & de la Chaussée Acuña, 2010). Tātad sākotnējais iespaids par terapeitu ir īpaši nozīmīgs attiecībā uz turpmāko sadarbību. Ņemot vērā psihologu un psihoterapeitu darbības līdzību, šī pētījuma rezultāti varētu tikt attiecināti arī uz psihologiem.

Tātad iepriekš minētie pētījumi apstiprina profesionāļa īpašību saistību ar viņa pakalpojumu izmantošanu, bet tie neparāda, cik liela loma ir tieši profesionāļa īpašībām dažādu citu faktoru kontekstā. Tāpēc ir svarīgi apskatīt pētījumus par to, kas tad īsti nosaka garīgās veselības profesionāļu izvēli. Pētījumos secināts, ka noteicošais faktors profesionāļu izvēlē ir ģimenes locekļu un draugu rekomendācijas (62/67% (atsaucos uz diviem pētījumiem, kur katrā iegūti nedaudz atšķirīgi procenti)), no tām daudz neatpaliek pakalpojumu izmaksas (52/59%), vēl kā būtiski faktori minēti pozitīva (39/30%) un negatīva pieredze ar profesionāli (20/18%) un ceļošanas nepieciešamība profesionāļa apmeklēšanai (17/27%) (Bremer et al., 2001; Wollersheim & Walsh, 1993). Pētnieki skaidro, ka draugi un ģimenes locekļi visdrīzāk varētu rekomendēt tos profesionāļus, kurus uzskata gan par kompetentiem, gan par emocionāli siltiem (Bremer et al., 2001), tāpēc sabiedrības stereotipu pētniecība par palīdzošo profesiju pārstāvjiem ir vēl jo būtiskāka.

Demogrāfisko faktoru loma garīgās veselības aprūpes profesionāļu palīdzības meklēšanā

Lai gūtu pilnīgāku priekšstatu par garīgās veselības aprūpes profesiju pārstāvju vērtēšanu un viņu pakalpojumu izmantošanu, svarīgi izpētīt demogrāfisko faktoru lomu. Šajā nodaļā tiks apskatīti būtiskākie demogrāfiskie faktori, kas iespaido profesionāļu palīdzības meklēšanu. Pētnieki secinājuši, ka pastāv nozīmīga saistība starp attieksmi pret palīdzības meklēšanu un reālu tās izmantošanu (Ten Have, de Graaf, Ormel, Vilagut, Kovess, & Alonso, 2010).

Viens no nozīmīgākajiem profesionālās palīdzības meklēšanas prognozētājiem ir dzimums (Mackenzie, Gekoski, & Knox, 2006; Masuda, Suzumura, Beauchamp, Howells, & Clay, 2005; Nam, et al., 2010). Pētnieki secinājuši, ka sievietēm kopumā ir pozitīvāka attieksme pret garīgās veselības aprūpes profesionāļu palīdzības izmantošanu nekā vīriešiem (Mackenzie et al., 2006; Ten Have et al., 2010). Tāpat sievietēm arī ir pozitīvāka attieksme pret psiholoģiskās palīdzības meklēšanu, tas apstiprinājies ļoti daudzos pētījumos, kas veikti dažādās valstīs un izlasēs (Chang, 2007; Hamid, Simmonds, & Bowles, 2009; Koydemir-Ozden, 2010; Nam et al., 2010; Turkum, 2005).

Lai labāk saprastu, kāpēc vīriešiem ir negatīvāka attieksme pret profesionāļu palīdzības izmantošanu, ir vērts pieminēt pētījumu, kur secināts, ka atbilstība maskulinitātes normām negatīvi iespaido attieksmi pret psiholoģiskās palīdzības meklēšanu (Levant, Wimer, Williams, Smalley, & Noronha, 2009). Tātad – jo vairāk vīrietis atbilst vīrišķīguma ideālam, jo mazāk viņš izmantos psihologu palīdzību. Bet pētījumā, kas veikts Kanādā, secināts, ka vīriešu attieksmi izmantot palīdzību pozitīvi iespaido augstāks izglītības līmenis, proti, vīrieši ar augstāku izglītību ir vairāk gatavi izmantot garīgās veselības aprūpes pakalpojumus (Mackenzie, et al., 2006).

Analizējot negatīvākas attieksmes iemeslus vīriešu grupā, ir vērts apskatīt dzimumu atšķirības garīgās veselības aprūpes profesionāļu raksturošanā, par ko gan diemžēl ir atrodami maz pētījumu. Pētījumā, kas veikts Amerikā, secināts, ka abi dzimumi vērtē līdzīgi garīgās veselības aprūpes profesionāļu – psihiatru, psihologu un konsultantu – īpašības (Bremer et al., 2001). Lielbritānijā, pētot respondentus ar depresijas pieredzi, secināts, ka vīrieši garīgās veselības aprūpes profesionāļos augstāk novērtē profesionāļu spējas, kas palīdz viņiem izteikties, bet sievietes vairāk novērtē spēju tikt uzklaustām (Emslie, Ridge, Ziebland, & Hunt, 2007). Pētījums, kas veikts Zviedrijā, parāda, ka sievietes uztver garīgās veselības aprūpes speciālistus kā atbalstošākus (Ostlund, Borg, Wide, Hensing, & Alexanderson, 2003). Un rodas jautājums, vai profesionāli tiešām vairāk atbalsta sievietes nekā vīriešus?

Nepietiekama garīgās veselības aprūpes pakalpojumu izmantošana vīriešu grupā ir ļoti liela problēma. Kā rāda Pasaules Veselības organizācijas dati, vīrieši daudz biežāk izdara pašnāvību (World Health Organization [WHO], 2008). Pētnieki akcentē vīriešu izglītības par garīgās veselības aprūpes profesijām un aizspriedumu mazināšanas nepieciešamību (Mackenzie, et al., 2006).

Vēl nozīmīgs rādītājs attieksmē pret palīdzības meklēšanu ir vecums. Apskatot pētījumus par vecumgrupu atšķirībām, tiek secināts, ka nepieciešams izglītēt vecākās paaudzes cilvēkus un veicināt viņu vēlmi izmantot garīgās veselības aprūpes profesionāļu pakalpojumus (Dupree, et al., 2010; Mackenzie, et al., 2006; Ten Have et al., 2010). Pētījumu rezultāti apliecina, ka vecāka gadagājuma cilvēki (pēc 65 gadiem)

mazāk izvēlas apmeklēt garīgās veselības aprūpes profesionāļus (Dupree, et al., 2010; Ten Have et al., 2010). Emocionālo problēmu gadījumos viņi priekšroku dod ģimenes ārsta padomiem un medikamentiem, kā arī izvēlas tikt galā saviem spēkiem (Dupree, et al., 2010). Vecāki pieaugušie salīdzinājumā ar jaunākiem mazāk izvēlas konsultēties pie psihologiem un psihiatriem. Citā pētījumā secināts, ka kopumā tieši vecākiem cilvēkiem ir pozitīvāka attieksme pret profesionālas palīdzības meklēšanu, taču psiholoģisko palīdzību viņi vairāk izvēlas saņemt no primārās aprūpes ārstiem, tas ir nozīmīgs negatīvais faktors attiecībā uz profesionālās psiholoģiskās palīdzības izmantošanu (Mackenzie, et al., 2006). Pētnieki norāda, ka kopumā profesionālā psiholoģiskā palīdzība netiek uztverta negatīvi, bet lielākā problēma ir tieši atzīt un pieņemt, ka pašam vajadzētu šādu palīdzību (Westerhof, Maessen, de Bruijn, & Smets, 2008).

Kā šķēršļus garīgās veselības aprūpes izmantošanā vecāka gadagājuma cilvēki norāda nokļūšanu pie speciālistiem un pakalpojumu izmaksas. Bieži kā šķērslis ir arī viņu uzskats, ka visas problēmas ir fiziskas un personiskās problēmas ir katra paša darīšana (Dupree, et al., 2010). Savukārt gados jaunāki pieaugušie par šādu pakalpojumu neizmantošanas iemeslu min kauna izjūtas un nosodījumu, ko viņi saņemtu no ģimenes. Latvijā trūkst pētījumu par vecumgrupu atšķirībām attieksmē pret garīgās veselības aprūpes profesionāļu palīdzības izmantošanu, bet pilotpētījums jauniešu izlasē parāda, ka nevēlēšanos apmeklēt psihologu galvenokārt nosaka tas, ka ģimenē un sabiedrībā nav sadarbības tradīciju ar psihologu, un tas, ka nav pietiekama priekšstata un zināšanu par psihologa darbu (Vorobjovs un Ostrovska, 2010).

Apskatot ārzemju pētījumus, pētnieki kā ļoti būtisku faktoru attiecībā uz jaunu pieaugušo attieksmi profesionālās palīdzības meklēšanā norāda ticību palīdzības efektivitātei (Rickwood, Deane, Wilson, & Ciarrochi, 2005; Vanheusden, van der Ende, Mulder, van Lenthe, Verhulst, & Mackenbach, 2009). Šajā sakarā ievērojamā pētījumā, kas veikts sešās Eiropas valstīs, secināts, ka 32% respondentu (neatkarīgi no vecuma) profesionālās palīdzības efektivitāti novērtē kā sliktu vai kā vienlīdzīgu ar palīdzības nesaņemšanu (Ten Have et al., 2010). Daudz pētījumu parāda, ka cilvēkiem, kas iepriekš izmantojuši profesionālo palīdzību, ir pozitīvāka attieksme pret palīdzības meklēšanu (Masuda et al., 2005; Turkum, 2005; Woodward & Pachana, 2009). Tomēr pētnieki arī secinājuši, ka iepriekšēja garīgās veselības aprūpes pakalpojumu izmantošana nav saistīta ar uztverto palīdzības efektivitāti (Ten Have et al., 2010). Tāpēc ir ļoti nepieciešama sabiedrības izglītošana par garīgās veselības aprūpes pakalpojumu nozīmi, to efektivitāti un reāliem uzlabojumiem.

Apskatot vecumgrupu atšķirības, tika norādīts, kādu profesionāļu palīdzībai noteiktas grupas dod priekšroku, bet svarīgi ir arī saprast šī aspekta kopējo ainu. Kanādā veiktā pētījuma rezultāti parāda, ka psiholoģisko problēmu gadījumos cilvēki visvairāk atzīst izrunāšanos ar ģimeni vai draugiem, tai seko garīgās veselības profesionāļa apmeklēšana, primārās aprūpes ārsta apmeklēšana, tikšana galā ar problēmām paša spēkiem un visbeidzot izrunāšanās ar garīdzniecības pārstāvi (Mackenzie et al., 2006). Tomēr citā pētījumā latīņamerikāņu izlasē respondenti priekšroku devuši tieši ģimenes ārstu padomiem (Dupree et al., 2010). Līdz ar to var secināt, ka profesionāļu izvēle atšķiras dažādās izlasēs.

Bez iepriekš apskatītajiem faktoriem profesionālās palīdzības meklēšanā vēl jāmin dzīvesvietas un ienākumu līmeņa nozīme. Tie izcelti reprezentatīvā pētījumā,

salīdzinot sešu Eiropas valstu rezultātus (Ten Have et al., 2010). Pētnieki secinājuši, ka pozitīvāka attieksme pret garīgās veselības aprūpes profesionāļu palīdzības meklēšanu ir cilvēkiem ar augstākiem ienākumiem un tiem, kas dzīvo Spānijā vai Itālijā, bet krietni negatīvāka attieksme ir Vācijas iedzīvotājiem. Tātad palīdzības meklēšanas pētīšanā jāņem vērā dažādi ietekmējošie faktori.

Kopumā aprakstītie pētījumi ļauj secināt, ka garīgās veselības aprūpes profesionāļu palīdzības meklēšanā demogrāfiskajiem faktoriem ir ļoti būtiska nozīme. Dzinumu atšķirības parāda, ka sievietēm ir pozitīvāka attieksme gan kopumā pret garīgās veselības aprūpes profesionāļu palīdzības meklēšanu (Mackenzie et al., 2006; Ten Have et al., 2010), gan pret psihologu palīdzības meklēšanu (piem., Chang, 2007; Koydemir-Ozden, 2010; Nam et al., 2010). Tāpat pozitīvāka attieksme ir gados jaunākiem pieaugušajiem, salīdzinot ar vecāka gadagājuma cilvēkiem (Dupree, et al., 2010; Ten Have et al., 2010). Līdz ar to pētnieki norāda uz īpašu nepieciešamību izglītēt vīriešus un vecāka gadagājuma cilvēkus (piem., Dupree, et al., 2010; Mackenzie, et al., 2006), kā arī sabiedrībā kopumā veicināt ticību profesionālās palīdzības efektivitātei (Ten Have et al., 2010).

Nobeigums

Šajā rakstā apskatīti profesiju stereotipi un attieksme pret psihologiem salīdzinājumā ar citiem garīgās veselības aprūpes profesiju pārstāvjiem. Raksts domāts gan praktizējošajiem palīdzozo profesiju pārstāvjiem, gan pētniekiem. Tēmas pilnīgai izpētei būtu nepieciešams veikt empīrisku pētījumu, kur salīdzināti profesiju stereotipi un attieksme pret palīdzozo profesiju pārstāvjiem – psihologiem, psihiatriem, psihoterapeitiem u. c. – dažādās kultūrās, ietverot galvenos demogrāfiskos faktoros. Šī tēma ir īpaši aktuāla Latvijā, jo līdz šim nav veikti līdzīgi pētījumi.

Praktizējošiem speciālistiem jābūt informētiem par profesiju stereotipiem. Ir svarīgi sabiedrību, īpaši vīriešus un vecāka gadagājuma cilvēkus, izglītēt par garīgās veselības aprūpes profesionāļu darbu. Nepieciešams veicināt psihologu un psihiatru pakalpojumu izmantošanu – izglītēt sabiedrību par psiholoģijas zinātni un psihologu kā kompetentu profesionāli, kas palīdzības sniegšanā balstās uz zinātniski atzītām, efektīvām metodēm, un par psihiatru profesiju un pakalpojumiem, mazinot stigmatu.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Ackerman, S. J., & Hilsenroth, M. J. (2001). A review of therapist characteristics and techniques negatively impacting the therapeutic alliance. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 38 (2), 171-185.
- Alcázar Olán, R. J., Deffenbacher, J. L., Guzmán, L. H., Sharma, B., & de la Chaussée Acuña, M. E. (2010). The impact of perceived therapist characteristics on patients decision to return or not return for more sessions. *International Journal of Psychology & Psychological Therapy*, 10, 415-426.
- Barnes, D., Carpenter, J., & Dickinson, C. (2000). Interprofessional education for community mental health: attitudes to community care and professional stereotypes. *Social Work Education*, 19, 565-583.
- Bhugra, D., Gupta, S., Smyth, G., & Webber, M. (2010). Through the prism darkly: how do others see psychiatrists? *Australasian Psychiatry*, 18, 7-11.
- Bodenhausen, G. V., & Wyer, R. S. (1985). Effects of stereotypes in decision making and information-processing strategies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 1246-1265.

- Bogart, L. M. (2001). Relationship of stereotypic beliefs about physicians to health care-relevant behaviors and cognitions among African American women. *Journal of Behavioral Medicine*, 24, 573-586.
- Brambilla, M., Sacchi, S., Castellini, F., & Riva, P. (2010). The effects of status on perceived warmth and competence: Malleability of the relationship between status and stereotype content. *Social Psychology*, 41, 82-87.
- Bremer, B. A., Foxx, R. M., Lee, M., Lykins, D., Mintz, V. R., & Stine, E. (2001). Potential clients' beliefs about the relative competency and caring of psychologists: Implications for the profession. *Journal of Clinical Psychology*, 57, 1479-1488.
- Carlsson, R., & Björklund, F. (2010). Implicit stereotype content: Mixed stereotypes can be measured with the implicit association test. *Social Psychology*, 41, 213-222.
- Cash, T. F., Kehr, J., & Salzbach, R. F. (1978). Help-seeking attitudes and perceptions of counselor behavior. *Journal of Counseling Psychology*, 25, 264-269.
- Chang, H. (2007). Psychological distress and help-seeking among Taiwanese college students: role of gender and student status. *British Journal of Guidance & Counselling*, 35, 347-355.
- Conroy, R. M., Teehan, M., Siriwardena, R., Smyth, O., McGee, H. M., & Fernandes, P. (2002). Attitudes to doctors and medicine: The effect of setting and doctor – patient relationship. *British Journal of Health Psychology*, 7, 117-125.
- Cuddy, A. J. C., Fiske, S. T., & Glick, P. (2004). When professionals become mothers, warmth doesn't cut the ice. *Journal of Social Issues*, 60, 701-718.
- Cuddy, A. J. C., Fiske, S. T., & Glick, P. (2007). The BIAS map: Behaviors from intergroup affect and stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92, 631-648.
- Dupree, L. W., Herrera, J. R., Tyson, D. M., Jang, Y., & King-Kallimanis, B. L. (2009). Age group differences in mental health care preferences and barriers among Latinos: Implications for research and practice. *Best Practices in Mental Health*, 6, 47-59.
- Emslie, C., Damien R., Ziebland, S. & Hunt, K. (2007). Exploring men's and women's experiences of depression and engagement with health professionals: more similarities than differences? A qualitative interview study. *BMC Family Practice*, 8, 1-10.
- Eurostat (2012). Pieejams: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tps00122> (skatīts 05.08.2012.)
- Firmin, M. W., Wantz, R. A., Holmes, H. J., Stoltzfus, M., Ray, B. N., & Geib, E. F. (2012). Undergraduate college students' perceptions of psychologists. *North American Journal of Psychology*, 14 (2), 371-382.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878-902.
- Gharaibeh, N. M. (2005). The psychiatrist's image in commercially available American movies. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 111, 316-319.
- Hamid, P. D., Simmonds, J. G., Bowles, T. V. (2009). Asian Australian acculturation and attitudes toward seeking professional psychological help. *Australian Journal of Psychology*, 61, 69-76.
- Hean, S., Clark, J., Adams, K., & Humphris, D. (2006). Will opposites attract? Similarities and differences in students' perceptions of the stereotype profiles of other health and social care professional groups. *Journal of Interprofessional Care*, 20, 162-181.
- Hersoug, A. G., Høglend, P., Havik, O. E., von der Lippe, A., & Monsen, J. T. (2009). Therapist characteristics influencing the quality of alliance in long-term psychotherapy. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 16, 100-110.
- Koydemir-Ozden, S. (2010). Self-aspects, perceived social support, gender, and willingness to seek psychological help. *International Journal of Mental Health*, 39, 44-60.

- Levant, R. F., Wimer, D. J., Williams, C. M., Smalley, K. B., & Noronha, D. (2009). The relationships between masculinity variables, health risk behaviors and attitudes toward seeking psychological help. *International Journal of Men's Health*, 8, 3-21.
- Mackenzie, C. S., Gekoski, W. L., & Knox, V. J. (2006). Age, gender, and the underutilization of mental health services: The influence of help-seeking attitudes. *Aging & Mental Health*, 10, 574-582.
- Masuda, A., Suzumura, K., Beauchamp, K. L., Howells, G. N., Clay, C. (2005). United States and Japanese college students' attitudes toward seeking professional psychological help. *International Journal of Psychology*, 40, 303-313.
- Nam, S. K., Chu, H. J., Lee, M. K., Lee, J. K., Kim, N., & Lee, S. M. (2010). A meta-analysis of gender differences in attitudes toward seeking Professional psychological help. *Journal of American College Health*, 59,110-116.
- Östlund, G. M., Borg, K. E., Wide, P., Hensing, G. K. E., & Alexanderson, K. A. E. (2003). Clients' perceptions of contact with professionals within healthcare and social insurance offices. *Scandinavian Journal of Public Health*, 31, 275-283.
- Reņģe, V. (2003). Development of the science of psychology in Latvia after regaining of independence. *Baltic Journal of Psychology*, 4 (1), 5-14.
- Reņģe, V., Austers, I. (2008). Sociālie priekšstati par psiholoģiju populāros un zinātniskos psiholoģijas žurnālos. *LU Raksti*, 729. sēj. *Psiholoģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 53-69.
- Rickwood, D., Deane, F. P., Wilson, C., & Ciarrochi, J. (2005). Young people's help-seeking for mental health problems. *Australian eJournal for the Advancement of Mental Health*, 4 (3).
- Russell, A. M. T, & Fiske, S. T. (2008). It's all relative: Competition and status drive interpersonal perception. *European Journal of Social Psychology*, 38, 1193-1201.
- Schomerus, G., Matschinger, H., & Angermeyer, M. C. (2009). The stigma of psychiatric treatment and help-seeking intentions for depression. *European Archives of Psychiatry & Clinical Neuroscience*, 259, 298-306.
- Schultze, B. (2007). Stigma and mental health professionals: A review of the evidence on an intricate relationship. *International Review of Psychiatry*, 19, 137-155.
- Taylor, S. E., Fiske, S. T., Etcoff, N. L., & Ruderman, A. J. (1978). Categorical and contextual bases of person memory and stereotyping. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 778-793.
- Ten Have, M., de Graaf, R., Ormel, J., Vilagut, G., Kovess, V., & Alonso, J. (2010). Are attitudes towards mental health help-seeking associated with service use? Results from the European study of epidemiology of mental disorders. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 45, 153-163.
- Turkum, A. S. (2005). Who seeks help? Examining the differences in attitude of Turkish university students toward seeking psychological help by gender, gender roles, and help-seeking experiences. *The Journal of Men's Studies*, 13, 389-401.
- Vanheusden, K., van der Ende, J., Mulder, C. L., van Lenthe, F. J., Verhulst, F. C., & Mackenbach, J. P. (2009). Beliefs about mental health problems and help-seeking behavior in Dutch young adults. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 44, 239-246.
- van Rijssen, H. J., Schellart, A. J. M., Berkhof, M., Anema, J. R., & van der Beek, A. J. (2010). Stereotyping of medical disability claimants' communication behaviour by physicians: Towards more focused education for social insurance physicians. *BMC Public Health*, 10, 666-678.
- von Sydow, K., & Reimer, C. (1998). Attitudes toward psychotherapists, psychologists, psychiatrists, and psychoanalysts. A meta-content analysis of 60 studies published between 1948 and 1995. *American Journal of Psychotherapy*, 52, 463-488.

- Vorobjovs, A., Ostrovska, I. (2010). Psihologs mūsdienu sabiedrībā. *Psiholoģija Latvijā: attīstība, izaicinājumi un perspektīvas*. Prezentācija no pirmā apvienotā Latvijas psihologu kongresa. Rīga.
- Walker, K. F. (1958). A study of occupational stereotypes. *Journal of Applied Psychology*, 42, 122-124.
- Webb, A., & Speer, J. R. (1986). Prototype of a profession: Psychology's public image. *Professional Psychology: Research and Practice*, 17, 5-9.
- Westerhof, G. J., Maessen, M., de Bruijn, R., & Smets, B. (2008). Intentions to seek (preventive) psychological help among older adults: An application of the theory of planned behaviour. *Aging & Mental Health*, 12, 317-322.
- Wollersheim, D. M., & Walsh, J. A. (1993). Clinical psychologists: Professionals without a role? *Professional Psychology: Research and Practice*, 24, 171-175.
- Woodward, R., & Pachana, N. A. (2009). Attitudes toward psychological treatment among older Australians. *Australian Psychologist*, 44 (2), 86-93.
- World Health Organization (2006). Pieejams: http://www.searo.who.int/en/Section1174/Section1199/Section1567/Section1824_8078.htm (skatīts 14.03.2012.)
- World Health Organization. (2008). *Suicide and suicide prevention in Asia*. Geneva, Switzerland: World Health Organization

Summary

The aim of this article is to summarize the theoretical conclusions about stereotypes and attitudes toward psychologists in comparison with other mental health professionals. Researchers identify two basic dimensions in the content of stereotypes, which is warmth and competence (Fiske, Cuddy, Glick, & Xu, 2002). Psychologists and counselors are perceived as higher on characteristics related to warmth, whereas psychiatrists are rated as less warm, but more competent (von Sydow & Reimer, 1998; Wollersheim & Walsh, 1993). Stereotypes about professionals are associated with the attitudes toward help-seeking (Cash, Kehr, & Salzbach, 1978) and the utilization of these services (Bogart, 2001). Considering demographic factors, men and older adults exhibit more negative mental health help-seeking attitudes (Ten Have et al., 2010). Overall, the findings of the researches on stereotypes and attitudes suggest the need to educate the society about mental health professions (Mackenzie, Gekoski, & Knox, 2006; Schultze, 2007; Ten Have et al., 2010).

Keywords: stereotypes, psychologists, mental health professionals.

No narkotikām atkarīgo pacientu personības traucējumu loma rehabilitācijas procesā saistībā ar sociālo problēmu risināšanas izmaiņām. Longitudināls pētījums ***Drug-addicted Personality Disorders and Social Problem-Solving in the Rehabilitation Process: a Longitudinal Study***

Jeļena Koļesņikova

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083.
E-pasts: jkolesnikova@inbox.lv

Pētījuma mērķis ir noskaidrot personības traucējumu un sociālo problēmu risināšanas dimensiju izmaiņas pēc rehabilitācijas un noteikt, cik lielā mērā personības traucējumu rādītāji prognozē no narkotikām atkarīgo pacientu sociālo problēmu risināšanas dimensiju izmaiņas sešu un 12 mēnešu rehabilitācijas periodā. Pētāmā grupa ir Latvijas rehabilitācijas centru 31 pacients vecumā no 21 līdz 34 gadiem (29% sieviešu un 71% vīriešu). Pētījumā ir izmantotas divas aptaujas: Sociālo problēmu risināšanas aptauja (*Social Problem-Solving Inventory-Revised*, D'Zurilla, Nezu, & Maydeu-Olivares, 2002) un Milona daudzfaktoru klīniskā aptauja (*Millontm Clinical Multiaxial Inventory – III*, Millon, Millon, Davis, & Grossman, 2006). Abas aptaujas ir adaptētas krievu valodā. Pētījuma rezultāti parāda, ka depresīvie personības traucējumi prognozē pozitīvu orientāciju uz problēmu un racionālu problēmu risināšanu, paranoīdie un mazohistiskie personības traucējumi (turpmāk – PT) prognozē negatīvu orientāciju uz problēmu, kā arī paranoīdie PT prognozē izvairīšanās stilu, un sadistiskie PT prognozē impulsivitātes/paviršības stilu pēc 12 mēnešu rehabilitācijas. Izvairīgie PT prognozē negatīvu orientāciju uz problēmu, histēriskie PT prognozē izvairīšanās stilu, un atkarīgie un negatīvie PT prognozē impulsivitātes/paviršības stilu rehabilitācijas otrajā sešu mēnešu periodā. Lielākā daļa personības traucējumu nav svarīgi sociālo problēmu risināšanas dimensiju izmaiņu prognozētāji rehabilitācijas procesā.

Atslēgvārdi: no narkotikām atkarīgie cilvēki, personības traucējumi, rehabilitācija, sociālo problēmu risināšana.

Ievads

Aptuveni līdz 80% pacientu pēc viena gada rehabilitācijas atsāk lietot narkotiskās vielas, tāpēc ir svarīgi uzlabot no narkotikām atkarīgo cilvēku psihosociālās rehabilitācijas programmas kvalitāti (Miller, 2005). Konstatēts, ka šiem cilvēkiem trūkst iemaņu risināt ikdienas dzīves problēmas (Griffin, Scheier, & Botvin, 2009), tāpēc viens no rehabilitācijas programmas uzdevumiem ir veicināt šo cilvēku sociālo problēmu risināšanas prasmes (Sussman, & Ames, 2001). No narkotikām atkarīgo cilvēku personības traucējumu iezīmes saistītas ar sociālo problēmu risināšanas prasmju deficītu (Herrick, & Elliott, 2001) un rehabilitācijas programmas mazo efektivitāti

(Magnavita, 2004). Līdzšinējie pētījumi nesniedza atbildi, kāda ir personības traucējumu loma sociālo problēmu risināšanas dimensiju izmaiņās no narkotikām atkarīgo pacientu rehabilitācijas programmā, tāpēc šī pētījuma mērķis bija to noskaidrot.

Atkarība no narkotiskām vielām

Jau 1810. gadā atkarība no narkotiskām vielām ir aprakstīta kā ļoti kaitīga un potenciāli letāla slimība (Rush, 1810, kā minēts, Coombs, & Howatt, 2005). Psihisko traucējumu diagnostikas un statistikas rokasgrāmatā (DSM-IV-TR) (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 2000) teikts, ka atkarība no narkotiskām vielām ir kompulsīva uzvedība, kas saistīta ar narkotisko vielu lietošanu, fiziskā un psihiskā stāvokļa pasliktināšanos, un tā izraisa tolerances paaugstināšanos un abstinences sindroma rašanos. Narkotisko vielu lietošana ir saistīta ar dažādiem faktoriem, piemēram, stresu un bezcerības sajūtu (Wojnar, Ilgen, Jakubczyk, Wnorowska, Klimkiewicz, & Brower, 2008; Preston, & Epstein, 2011). Lielākajā daļā pētījumu ir konstatēts, ka no narkotikām atkarīgiem cilvēkiem ir dezadaptīvas uzvedības modeļi un personības traucējumi (Messina, Wish, & Nemes, 2002; Teplin, O'Connell, & Varenbut, 2004). Piemēram, 68% heroīna lietotāju novēroti personības traucējumi (Kosten, & Rounsaville, 1986), tāpēc rakstā skaidrots, kas ir zināms par personības traucējumiem, kā arī analizēta no narkotiskām vielām atkarīgo cilvēku personības traucējumu saistība ar rehabilitācijas programmas efektivitāti.

Personības traucējumi

Personības traucējumu jēdzienu aplūko dažādās klasifikāciju sistēmās. Plaši tiek lietota kategoriju klasifikācijas sistēma, kur personības traucējumu izpratnes pamatā ir DSM (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) rokasgrāmata. Personības traucējumus definē kā pastāvīgus uzvedības modeļus un tādu iegūto pieredzi, kas traucē funkcionēšanu (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 2000). Pēc vispārīgām pazīmēm personības traucējumus iedala trīs grupās. A grupa ietver paranoīdus, šizoīdus un šizotipiskus personības traucējumus (pazīmes – dīvaina un neparasta uzvedība, neuzticība, aizdomīgums). B grupa iekļauj histēriskus, narcistiskus, antisociālus un robežstāvokļu personības traucējumus (pazīmes – demonstratīva un nestabila uzvedība). C grupa ietver izvairīgus, atkarīgus un obsesīvi kompulsīvus personības traucējumus (pazīmes – trauksmainība un bailīgums).

Izveidojot vienotu teorētisko personības traucējumu prototipu klasifikācijas sistēmu, T. Milons (*T. Millon*) saglabā iepriekš minētās personības traucējumu kategorijas, kā arī aplūko negatīvas (pasīvi agresīvas), depresīvas, sadistiskas, mazohistiskas personības traucējumus (Millon, 2011). Milons uzskata, ka cilvēka funkcionēšanas likumus vislabāk var izskaidrot ar dabas vispārējiem principiem, tāpēc viņa teorija balstās uz evolūcijas principiem (eksistence, adaptācija, reprodukcija un abstrakcija). Lai izskaidrotu pamatatšķirības starp personības traucējumu prototipiem, viņš izskatīja pirmos trīs evolūcijas principus saistībā ar baudas/sāpju, pasīvs/aktīvs un es/citi polaritātes aspektiem.

Milona teorija ir piemērota dažādu personības traucējumu atšķirību izpratnei, piemēram, narcistiskas un antisociālas personības prototipi ir orientēti uz sevi, savukārt atkarīgas un histēriskas personības prototipi orientējas un paļaujas uz citiem cilvēkiem,

lai apmierinātu savas vajadzības un izmantotu citu cilvēku labvēlību (Millon, Millon, Davis, & Grossman, 2006). Milons norāda, ka personības psihopatoloģiju nevar pilnībā izprast, aprobežojoties tikai ar atsevišķām teorijām, jo indivīda psihi struktūra un funkcijas atspoguļo evolūcijas principus un procesus. Tāpēc savā teorijā viņš integrēja jau iepriekš izklāstītās un četros līmeņos sistemātiski organizētās zinātniskās klasifikācijas sistēmas par personību un personības traucējumiem (uzvedības līmenis, kas funkcionālajā jomā ietver ekspresīvo rīcību un starppersonu attiecības; fenomenoloģiskais līmenis, kas funkcionālajā jomā iekļauj kognitīvo stilu, bet strukturālajā jomā – „Es” tēlu un objektu reprezentācijas; intrapsihiskais līmenis, kas funkcionālajā jomā ietver regulācijas mehānismus, bet strukturālajā jomā – morfoloģisko organizāciju; biofiziskais līmenis, kas strukturālajā jomā ietver temperamentu) (Millon, 2011).

No narkotikām atkarīgo pacientu rehabilitācijas programma

Latvijā ir sertificētas no narkotikām atkarīgo pacientu rehabilitācijas programmas (turpmāk – LNARP), un to pamatā ir Amerikas un Eiropas terapeitisko komūnu pieredze (*Daytop Village, Phoenix House*) (Nacionālais veselības dienests, 2005). Terapeitiskajās komūnās galvenokārt notiek pacientu savstarpēja sadarbība, lai pārtrauktu apreibinošo vielu lietošanu. Komūnu pamatā ir fiziskie (darbs), garīgie (12 soļu programmas principi) un psiholoģiskie un sociālie aspekti, un tajās dominē kognitīvi biheiviorālā terapija un sociālās apmācības metodes (Marlatt, Baer, Donovan, & Kivlahan, 1988). LNARP ir precīzi strukturēta un sadalīta četros atsevišķos posmos ar konkrētiem uzdevumiem (ar katrā periodā atšķirīgiem pienākumiem) un paredz pacientu brīvprātīgu uzturēšanos kolektīvā apmērā vienu gadu. LNARP struktūru un kontraindikācijas var apskatīt Nacionālas veselības dienesta interneta vietnē (Nacionālais veselības dienests, 2005).

Pētījumi liecina, ka no narkotikām atkarīgiem pacientiem personības traucējumu iezīmes rehabilitācijas procesā var samazināties (Groot, Franken, van der Meer, & Hendriks, 2003; Jensen, Mortensen, & Lotz, 2008; Ravndal, & Vaglum, 2010), tomēr ir pētījumi, kuros konstatēts, ka personības traucējumi ir precīzs prognozēšanas faktors priekšlaicīgai rehabilitācijas programmas pārtraukšanai un tās zemai rezultativitātei (Carroll, Power, Byant, & Rounsaville, 1993; Groot, Franken, van der Meer, & Hendriks, 2003; Magnavita, 2004). Piemēram, no narkotikām atkarīgie pacienti ar antisociālas personības traucējumu iezīmēm biežāk pārtrauc rehabilitācijas programmu nekā pacienti bez šādiem personības traucējumiem (Daughters, Stipelman, Sargeant, Schuster, Bornovalova, & Lejuez, 2008). Pētījumā (Herrick, & Elliott, 2001) ir konstatēts, ka personības traucējumu saistība ar sociālo problēmu risināšanas trūkumu var padarīt rehabilitācijas procesu mazefektīvu. Tāpēc nākamais uzdevums ir aplūkot sociālo problēmu risināšanas dimensijas un to saistību ar personības traucējumu iezīmēm.

Sociālo problēmu risināšanas modelis

D’Zurillas un kolēģu (D’Zurilla, & Nezu, 1990) piedāvātais sociālo problēmu risināšanas modelis ir tradicionālā informatīvi procesuālā modeļa galvenais jauninājums, kas problēmu risina, izmantojot vairākas kognitīvās iemaņas, kuras saistītas ar problēmas identifikāciju, mērķa noteikšanu, atbilstoša risinājuma atrašanu un

problēmas risinājuma rezultātu novērtējumu. *Sociālo problēmu risināšanu* pētnieki definē kā kognitīvi biheiviorālu procesu, kurā cilvēks mēģina atklāt un efektīvi atrisināt noteiktas problēmas, ar kurām viņš saskaras reālajā ikdienas dzīvē (D'Zurilla, Nottingham, Chang, & Faccini, 1998).

Sociālo problēmu risināšana ietver piecas dimensijas:

- 1) *pozitīva orientācija uz problēmu* (optimisms un konstruktīva orientācija problēmu risināšanā);
- 2) *negatīva orientācija uz problēmu* (pesimisms un satraukums – bremzējošs faktors problēmu risināšanā);
- 3) *racionāla problēmu risināšana* (sistemātiska stratēģija un racionāla problēmu risināšanas principu izmantošana);
- 4) *impulsivitātes/paviršības stils* (uzvedības modeļa deficīts, kas izpaužas kā impulsivitāte, steiga un nepabeigtība problēmu risināšanā);
- 5) *izvairīšanās stils* (uzvedības modeļa deficīts, ko raksturo kavēšanās un bezdarbība problēmu risināšanā).

Pētījumos secināts, ka narkotisko vielu lietošanu sekmē problēmu risināšanas prasmju trūkums (Marlatt, Baer, Donovan, & Kivlahan, 1988). Piemēram, izvairīšanās stils ir saistīts ar narkotisko vielu lietošanu jaunu pieaugušo vidū (Godshall, & Elliott, 1997). Ilgu laiku narkotiku lietošana tikusi saistīta ar sociālo problēmu risināšanas prasmju deficīta pieaugumu, piemēram, no narkotikām atkarīgiem piemīt izkropļots, nabadzīgs notikumu un saņemtās informācijas novērtējums, tādēļ viņi nespēj adekvāti analizēt un nodalīt nozīmīgākos situācijas aspektus (Sidorov, 2005).

Pētījumos, kas veikti, lai pārbaudītu rehabilitācijas programmas efektivitāti un samazinātu sociālo problēmu risināšanas prasmju deficītu, ne vienmēr apstiprinājies, ka sociālo problēmu risināšanas *dimensijas* ārstēšanās laikā mainās pozitīvi. Piemēram, vienā pētījumā konstatēts, ka pozitīvā orientācija uz problēmu paaugstinās (Herrick, & Elliott, 2001), savukārt cita pētījuma rezultāti liecina, ka pēc deviņiem mēnešiem visās sociālo problēmu risināšanas skalās, izņemot pozitīvo orientāciju uz problēmu, ir būtiski uzlabojumi, bet pēc 15 mēnešiem šiem pašiem respondentiem būtisks sociālo problēmu risināšanas efektivitātes uzlabojums netika novērots (McMurrin, Fyffe, McCarthy, Duggan, & Latham, 2001). Citā pētījumā ir atklāts, ka sešu mēnešu rehabilitācijas procesā racionālas problēmu risināšanas skalas rādītāji paliek stabili, bet būtiski samazinās negatīvā orientācija uz problēmu, izvairīšanās un impulsivitātes stilu rādītāji (Koļesņikova, Miezīte, & 2007).

Tātad no narkotikām atkarīgo pacientu rehabilitācijas programmas rezultāti, pamatojoties uz sociālo problēmu risināšanas dimensiju izmaiņām, ir atšķirīgi, to varētu skaidrot ar iespējamo saistību ar personības traucējumiem. Pētot personības traucējumu iezīmes un sociālo problēmu risināšanas dimensiju saistību, pētnieki ir atklājuši, ka neefektīva problēmu risināšana pacientiem ir saistīta ar personības traucējumu C un A, bet ne ar B grupu (Herrick, & Elliott, 2001). Savukārt cilvēkiem, kuri atrodas ārstniecības iestādēs personības traucējumu dēļ, ir atklāts, ka impulsivitātes stils saistīts ar personības traucējumu B grupu (McMurrin, Nezu, & Nezu, 2008). Piemēram, robežstāvokļa, histēriskas un narcistiskas personības traucējumu rādītāji prognozē augstus impulsivitātes rādītājus, kā arī narcistiskas personības traucējumi prognozē augstus pozitīvās orientācijas uz problēmu rādītājus. Piemēram, robežstāvokļa, histēriskas un narcistiskas personības traucējumi nozīmē, ka gaidāmi

augsti impulsivitātes rādītāji, turklāt narcistiskas personības traucējumi nozīmē, ka var sagaidīt arī augstus pozitīvās orientācijas uz problēmu rādītājus. Tomēr, lai gan pētnieki prognozēja, ka antisociālas personības traucējumi būs saistīti arī ar impulsivitāti, viņu pieņēmumi neguva apstiprinājumu. C grupas izvairīgas un atkarīgas personības traucējumu rādītāji prognozē negatīvu orientāciju uz problēmu. Izvairīgas personības traucējumu rādītāji prognozē zemas impulsivitātes rādītājus. Netika konstatēts, ka zemi rādītāji racionālā problēmu risināšanā būtu saistīti ar personības traucējumiem un ka personības traucējumu A grupa nav saistīta ar sociālo problēmu risināšanu.

Var secināt, ka no narkotikām atkarīgiem pacientiem personības traucējumi, pirmkārt, ir saistīti ar problēmu risināšanas deficītu un, otrkārt, ar psihosociālās rehabilitācijas programmas mazo efektivitāti. Personības traucējumiem varētu būt svarīga nozīme sociālo problēmu risināšanas dimensiju izmaiņās rehabilitācijas laikā. Šī longitudinālā pētījuma mērķis bija noskaidrot pacientu personības traucējumu un sociālo problēmu risināšanas rādītāju izmaiņas pēc piedalīšanās rehabilitācijas programmā. Tika izvirzīts uzdevums noteikt ne tikai to, cik lielā mērā ar pirmo veikto personības traucējumu mērījumu var prognozēt sociālo problēmu risināšanas dimensiju izmaiņas pēc 12 mēnešu ilga rehabilitācijas procesa, bet arī noskaidrot, cik lielā mērā pēc 6 mēnešiem ar otro veikto personības traucējumu mērījumu var prognozēt šo dimensiju izmaiņas, jo ārstēšanās laikā personības traucējumu rādītāji var mainīties.

Veicot longitudinālo pētījumu, ir izvirzītas šādas hipotēzes:

1. Pēc piedalīšanās rehabilitācijas programmā personības traucējumu rādītāji pacientiem samazinās.
2. Pēc piedalīšanās rehabilitācijas programmā sociālo problēmu risināšanas deficīta rādītāji pacientiem samazinās.

Pētījuma jautājums ir šāds:

Cik lielā mērā pacientiem personības traucējumu rādītāji prognozē sociālo problēmu risināšanu pēc rehabilitācijas procesa, ja modelī iekļauj sociālo problēmu risināšanas 1. mērījumu (t. sk. prognozēs starp 1. un 3. mērījumu; 2. un 3. mērījumu)?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Sākkumpsmā pētījumā piedalījās rehabilitācijas centru 58 pacienti, no tiem līdz rehabilitācijas programmas beigām trešajā mērījumā palika 31 respondents, kuru vecums ir 21–34 gadi ($M = 25,8$; $SD = 3,3$): 9 (29%) sievietes un 22 (71%) vīrieši. Narkologu noteiktās diagnozes 13 (42%) pacientiem no 31 pacienta ir F112 – opiātu atkarība, 3 (10%) ir F152 – stimulatoru atkarība un 15 (48%) ir F192 – daudzu narkotisko vielu atkarība. Pacientu izglītības gadi $M = 10,9$; $SD = 2,2$ un ģimenes stāvoklis: precējies vai dzīvo civillaulībā – 6 (19,4%), šķīries – 3 (9,6%) un neprecējies – 22 (71%). No 31 pacienta 16 (52%) norādīja, ka viņiem nav hronisku blakus saslimšanu, 9 (29%) C/B hepatīts ir pozitīvs, 1 (3%) – HIV pozitīvs un 5 (16%) ir citas saslimšanas. Pacientu brīvprātīgas atturēšanās laiks no psihoaktīvo vielu lietošanas pirms rehabilitācijas sākšanas bija $M = 2,7$; $SD = 4,46$ mēneši un pēc 12 mēnešu ilga rehabilitācijas procesa bija $M = 10,55$; $SD = 3,92$ mēneši.

Mērijumi

1. *Sociālo problēmu risināšanas aptauja – pārstrādāta versija* (SPRA-P) (SPSI-R: *Social Problem-Solving Inventory-Revised*. D'Zurilla, Nezu, & Maydeu-Olivares, 2002). SPRA-P aptauja sastāv no 52 pantiem un ietver 5 skalas:

Pozitīva orientācija uz problēmu, Racionāla problēmu risināšana, Negatīva orientācija uz problēmu, Izvairšanās stils un Impulsivitātes/paviršības stils. Panti tiek mērīti Likerta skalā, kur atbildes varianti ir: 0 = „pavisam neraksturo mani”, 1 = „nelielā mērā raksturo mani”, 2 = „diezgan lielā mērā raksturo mani”, 3 = „lielā mērā raksturo mani”, 4 = „ļoti lielā mērā raksturo mani”.

Latvijā SPRA-P ir adaptēta krievu valodā (Koļesņikova, 2011). Aptaujas versijā krievu valodā visām piecām skalām Kronbaha alfa variē robežās no 0,75 līdz 0,92.

2. *Milona klīniskā daudzfaktoru aptauja – III versija* (MKDA-III) (MCMII-III: *Millon[™] Clinical Multiaxial Inventory – III*. Millon, Millon, Davis, & Grossman, 2006). Aptauja sastāv no 175 pantiem. Piedāvātos pantus respondents vērtē ar „jā” vai „nē”. Aptaujai ir 14 skalas par personības traucējumiem un 10 skalas par klīniskajiem sindromiem. Vēl ir trīs ticamības skalas, trīs saturiskās skalas un papildus var noteikt atsevišķas speciālas skalas. Šajā pētījumā ir izmantotas tikai 14 personības traucējumu skalas: Šizoīdas, Izvairīgas, Depresīvas, Atkarīgas, Histēriskas, Narcistiskas, Antisociālas, Sadistiskas, Mazohistiskas, Obsesīvi kompulsīvas, Negatīvas, Šizotipiskas, Robežstāvokļa un Paranoīdas personības traucējumi. Latvijā MKDA-III ir adaptēta krievu valodā (Koļesņikova, 2012^a). Aptaujas krievu valodas versijas 14 skalu Kronbaha alfas variē robežās no 0,60 līdz 0,80.

Procedūra

Dati ir ievākti laika posmā no 2008. gada 15. janvāra līdz 2010. gada 5. jūnijam. Pirmā, otrā un trešā posma datu vākšana ir veikta individuāli, tiekoties ar katru pacientu. Pacientus informēja, ka testēšanas rezultātus izmantos zinātniskā pētījumā, saglabājot personas anonimitāti. Pacienti pirmajā, otrajā un trešajā posmā aizpildīja SPRA-P un MKDA-III aptauju. Aptauju izpildīšanas secība netika uzsvēta.

Longitudinālā pētījuma testēšanās posmi:

1. posms – iestāšanās perioda 10.–12. dienā.
2. posms – aktīvās darbības perioda 26.–27. nedēļā no rehabilitācijas sākuma.
3. posms – readaptācijas sabiedrībā perioda 54.–56. nedēļā no rehabilitācijas sākuma.

Pacientu testēšana notika psihologa kabinetā, kas atrodas rehabilitācijas centros: „Rīgas Narkoloģijas un psihiatrijas centrā” un „Rindzeles narkomānijas slimnieku rehabilitācijas centrā”. Datu vākšanas un apstrādes gaitā pilnībā ir ievērota konfidencialitāte.

Datu analīzes metodes

Lai pārbaudītu pētījuma hipotēzes un atbildētu uz pētījuma jautājumu, ir izmantotas šādas statistiskās metodes: t-tests pāru mērījumiem un soļu regresijas analīze. Datu apstrādei ir lietota SPSS programmas 17. versija.

Rezultāti

Sociālo problēmu risināšanas aptaujas (turpmāk – SPRA-P) un MKDA-III Personības traucējumu (turpmāk – PT) skalās ir noteikti pacientu pirmā, otrā un trešā mērījuma vidējie rādītāji un standarta novirzes. Lai pārbaudītu pētījuma hipotēzes, tika veikta vienkārša dispersijas analīze atkārtotiem mērījumiem, ņemot vērā Bonferroni testu.

No narkotikām atkarīgo cilvēku personības traucējumu un sociālo problēmu risināšanas dimensiju izmaiņas rehabilitācijas procesā

Aplūkojot Bonferroni testa rezultātus (sk. 1. tab.) starp 1. un 2. mērījumu, ir konstatēts, ka pacientiem Izvairīgas (Bonferroni tests $(1,30) = 1,74, p < 0,05$), Depresīvas (Bonferroni tests $(1,30) = 1,77, p < 0,05$), Atkarīgas (Bonferroni tests $(1,30) = -2,22, p < 0,05$), Mazohistiskas (Bonferroni tests $(1,30) = 1,45, p < 0,01$), Šizotipiskas (Bonferroni tests $(1,30) = 2,58, p < 0,01$), Robežstāvokļa (Bonferroni tests $(1,30) = 2,09, p < 0,01$) un Paranoīdas (Bonferroni tests $(1,30) = 1,71, p < 0,05$) personības traucējumu skalā 1. mērījuma vidējie rādītāji bija statistiski nozīmīgi augstāki nekā pēc sešu mēnešu rehabilitācijas. Savukārt starp 2. un 3. mērījumu tikai Šizoīdas (Bonferroni tests $(1,30) = 1,83, p < 0,05$) un Antisociālas (Bonferroni tests $(1,30) = 3,25, p < 0,01$) personības traucējumu skalā 1. mērījuma vidējie rādītāji bija statistiski nozīmīgi augstāki nekā pēc sešiem mēnešiem. Tas nozīmē, ka pacientiem pirmā pusgada laikā rehabilitācijas periodā personības traucējumu skalās vidējiem rādītājiem notika pozitīvas izmaiņas, bet otrajā rehabilitācijas periodā vairāku personības traucējumu skalu vidējie rādītāji paliek nemainīgi.

Aplūkojot Bonferroni testa rezultātus (sk. 2. tab.) starp 1. un 2. mērījumu, ir konstatēts, ka pacientiem skalās „Pozitīva orientācija uz problēmu” (Bonferroni tests $(1,30) = -1,61, p < 0,01$) un „Racionāla problēmu risināšana” (Bonferroni tests $(1,30) = -4,51, p < 0,01$) 1. mērījuma vidējie rādītāji bija statistiski nozīmīgi zemāki nekā pēc sešu mēnešu rehabilitācijas perioda. Savukārt starp 2. un 3. mērījumu pacientiem skalās „Negatīva orientācija uz problēmu” (Bonferroni tests $(1,30) = 2,90, p < 0,05$) un „Izvairšanās stils” (Bonferroni tests $(1,30) = 2,09, p < 0,05$) 1. mērījuma vidējie rādītāji bija statistiski nozīmīgi augstāki nekā pēc sešu mēnešu rehabilitācijas perioda. Netika konstatēts, ka ir statistiski nozīmīgas atšķirības starp SPRA-P skalu 2. un 3. mērījumu, $p > 0,05$. Tas nozīmē, ka pacientiem pirmā pusgada rehabilitācijā visās SPRA-P skalās, izņemot skalu „Impulsivitātes/paviršības stils”, notika vidējo rādītāju pozitīvas izmaiņas, bet otrajā rehabilitācijas periodā SPRA-P skalu vidējie rādītāji paliek nemainīgi.

No narkotikām atkarīgo cilvēku sociālo problēmu risināšanas dimensiju saistība ar personības traucējumiem

Atbildot uz pētījuma jautājumu, ir veikta soļu regresijas analīze. Sociālo problēmu risināšanas 3. mērījums (atkarīgais mainīgais) tika kontrolēts, iekļaujot regresijas modelī šī mainīgā 1. mērījumu (1. solis), turpmākajos regresijas soļos ir iekļauti personības traucējumu pirmie mērījumi (*Stepwise* metode).

Skalas „Pozitīva orientācija uz problēmu” un „Racionāla problēmu risināšana”

Modelī (sk. 3. tab.) 1. soļa iegūtie rezultāti parāda, ka pacientu skalas „Pozitīva orientācijas uz problēmu” (POP) 1. mērījums izskaidro 17% no POP 3. mērījuma

1. tabula

Personības traucējumu skalu 1., 2. un 3. mērtējuma aprakstošās un secinošās statistiskās (Bonferroni tests 1. un 2., 2. un 3. pāru mērtējumiem) rādītāji ($n = 31$)

Personības traucējumi	1. mēr.	2. mēr.	3. mēr.	Bonferroni tests ¹	Bonferroni tests ²
	<i>M (SD)</i>	<i>M (SD)</i>	<i>M (SD)</i>		
Šizoīdas personības traucējumi	8,16 (4,92)	6,87 (4,30)	5,03 (3,94)	1,29	1,83*
Izvairīgas personības traucējumi	7,74 (5,88)	6,00 (5,12)	5,03 (5,33)	1,74*	0,96
Depresīvas personības traucējumi	7,58 (5,16)	5,80 (5,57)	6,12 (4,89)	1,77*	-0,32
Atkarīgas personības traucējumi	9,51 (5,64)	7,29 (4,83)	5,87 (3,97)	2,22**	1,41
Histēriskas personības traucējumi	11,96 (5,62)	12,22 (5,25)	12,51 (5,21)	-0,25	-0,29
Narcistiskas personības traucējumi	5,64 (2,86)	4,96 (2,75)	4,93 (2,82)	0,67	0,03
Antisociālas personības traucējumi	14,58 (4,29)	13,83 (5,14)	10,58 (3,68)	0,74	3,25**
Sadistiskas personības traucējumi	14,03 (4,29)	12,25 (3,57)	10,80 (3,97)	1,77	1,45
Obsesīvi kompulsīvas personības traucējumi	8,12 (3,65)	8,70 (3,90)	9,54 (2,95)	-0,58	-0,83
Negatīvas personības traucējumi	11,06 (4,72)	9,65 (5,07)	7,84 (4,58)	1,41	1,80
Mazohistiskas personības traucējumi	7,68 (4,56)	6,23 (3,64)	5,16 (4,08)	1,45**	1,06
Šizotipiskas personības traucējumi	8,03 (5,22)	5,45 (5,00)	4,74 (4,33)	2,58**	0,71
Robežstāvokļa personības traucējumi	11,32 (5,05)	9,22 (5,15)	8,25 (4,26)	2,09*	0,96
Paranoīdas personības traucējumi	8,12 (4,78)	6,41 (3,64)	5,16 (3,17)	1,71*	1,25

** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Piezīme. 1. mēr. – 1. mērtējums, 3. mēr. – 3. mērtējums. Bonferroni tests¹ – 1. un 2. pāru mērtējumi, Bonferroni tests² – 2. un 3. pāru mērtējumi.

($R^2 = 0,19$; $\Delta R^2 = 0,17$; $F(1,30) = 7,15$; $p < 0,01$). Otrajā solī POP 1. mērtējums kopā ar skalas „Depresīvas PT” 1. mērtējumu (ar pozitīvu zīmi) izskaidro 30% no POP 3. mērtējuma ($R^2 = 0,35$; $\Delta R^2 = 0,30$; $F(1,30) = 7,55$; $p < 0,01$).

Modelī 1. soļa iegūtie rezultāti parāda, ka skalas „Racionāla problēmu risināšana” (RPR) 1. mērtējums izskaidro 52% no RPR 3. mērtējuma ($R^2 = 0,54$; $\Delta R^2 = 0,52$; $F(1,30) = 34,22$; $p < 0,01$). Otrajā solī RPR skalas 1. mērtējums kopā ar skalas

2. tabula

Sociālo problēmu risināšanas skalu 1., 2. un 3. mērījuma aprakstošās un secinošās statistiskās (t-tests 1. un 2., 2. un 3. pāru mērījumiem) rādītāji ($n = 31$)

Sociālo problēmu risināšanas	1. mēr.	2. mēr.	3. mēr.	Bonferroni tests ¹	Bonferroni tests ²
	<i>M (SD)</i>	<i>M (SD)</i>	<i>M (SD)</i>		
Pozitīva orientācija uz problēmu	9,90 (3,94)	11,52 (3,62)	11,71 (3,14)	-1,61**	-0,19
Racionāla problēmu risināšana	36,94 (13,73)	41,45 (12,99)	42,00 (13,72)	-4,51**	-0,54
Negatīva orientācija uz problēmu	18,52 (8,04)	15,61 (6,41)	13,71 (7,16)	2,90*	1,90
Izvairīšanās stils	12,35 (5,66)	10,26 (4,69)	9,00 (5,35)	2,09*	1,25
Impulsivitātes/ paviršības stils	13,61 (5,22)	12,29 (4,52)	11,48 (5,10)	1,32	0,80

** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Piezīme. 1. mēr. – 1. mērījums, 3. mēr. – 3. mērījums. Bonferroni tests¹ – 1. un 2. pāru mērījumi, Bonferroni tests² – 2. un 3. pāru mērījumi.

„Depresīvas PT” 1. mērījumu (ar pozitīvu zīmi) izskaidro 67% no RPR 3. mērījuma ($R^2 = 0,70$; $\Delta R^2 = 0,67$; $F(1,30) = 32,68$; $p < 0,01$). Tas nozīmē: jo lielākas rehabilitācijas procesa sākumā pacientiem ir depresīvas personības traucējumu iezīmes, jo lielākas iespējas, ka pēc 12 mēnešu rehabilitācijas perioda šiem pacientiem būs augstākas sociālo problēmu risināšanas prasmes.

Skala „Negatīva orientācija uz problēmu”

Modelī 1. soļa iegūtie rezultāti parāda, ka skalas „Negatīva orientācija uz problēmu” (NOP) 1. mērījums izskaidro 9% no NOP 3. mērījuma ($R^2 = 0,12$; $\Delta R^2 = 0,09$; $F(1,30) = 4,27$; $p < 0,05$) (sk. 3. tab.). Otrajā solī NOP 1. mērījums kopā ar skalas „Parnoīdas PT” 1. mērījumu (ar negatīvu zīmi) izskaidro 21% no NOP 3. mērījuma ($R^2 = 0,26$; $\Delta R^2 = 0,21$; $F(1,30) = 5,14$; $p < 0,01$). Trešajā solī NOP 1. mērījums kopā ar skalas „Parnoīdas PT” 1. mērījumu (ar negatīvu zīmi) un skalas „Mazohistiskas PT” 1. mērījumu (ar pozitīvu zīmi) izskaidro 31% no NOP 3. mērījuma ($R^2 = 0,38$; $\Delta R^2 = 0,31$; $F(1,30) = 5,62$; $p < 0,01$). Tas nozīmē: jo izteiktākas rehabilitācijas procesa sākumā pacientiem ir paranoīdas personības traucējumu iezīmes, jo lielākas iespējas, ka pēc 12 mēnešu rehabilitācijas perioda šiem pacientiem būs zemāka negatīva orientācija uz problēmu, bet, ja ir izteiktākas mazohistiskas personības traucējumu iezīmes, iespējams sagaidīt, ka būs augstāka negatīva orientācija uz problēmu.

Skala „Izvairīšanās stils”

Modelī 1. soļa iegūtie rezultāti parāda, ka skalas „Izvairīšanās stils” (IS) 1. mērījums izskaidro 33% no IS 3. mērījuma ($R^2 = 0,35$; $\Delta R^2 = 0,33$; $F(1,30) = 15,89$; $p < 0,01$) (sk. 3. tab.). Otrajā solī IS skalas 1. mērījums kopā ar skalas „Parnoīdas

3. tabula

Sociālo problēmu risināšanas skalu soļu regresijas analīzes rezultāti ($n = 31$) ar neatkarīgiem mainīgumiem – personības traucējumu 1. mērījums

	β	F	R^2	ΔR^2
Pozitīva orientācija uz problēmu, 3. mēr. (AM*)				
1. solis		7,15**	0,19	0,17
Pozitīva orientācija uz problēmu (1. mēr.)	0,44**			
2. solis		7,55**	0,35	0,30
Pozitīva orientācija uz problēmu (1. mēr.)	0,39*			
Depresīvas personības PT (1. mēr.)	0,39*			
Racionāla problēmu risināšana, 3. mēr. (AM*)				
1. solis		34,22**	0,54	0,52
Racionāla problēmu risināšana (1. mēr.)	0,73**			
2. solis		32,68**	0,70	0,67
Racionāla problēmu risināšana (1. mēr.)	0,66**			
Depresīvas personības PT (1. mēr.)	0,40**			
Negatīva orientācija uz problēmu, 3. mēr. (AM*)				
1. solis		4,27*	0,12	0,09
Negatīva orientācija uz problēmu (1. mēr.)	0,35*			
2. solis		5,14**	0,26	0,21
Negatīva orientācija uz problēmu (1. mēr.)	0,44**			
Paranoīdas personības PT (1. mēr.)	-0,38*			
3. solis		5,62**	0,38	0,31
Negatīva orientācija uz problēmu (1. mēr.)	0,29			
Paranoīdas personības PT (1. mēr.)	-0,52**			
Mazohistiskas personības PT (1. mēr.)	0,40*			
Izvairšanās stils, 3. mēr. (AM*)				
1. solis		15,89**	0,35	0,33
Izvairšanās stils (1. mēr.)	0,59**			
2. solis		12,33**	0,46	0,43
Izvairšanās stils (1. mēr.)	0,56**			
Paranoīdas personības PT (1. mēr.)	-0,34*			
Impulsivitātes/paviršības stils, 3. mēr. (AM*)				
1. solis		17,59**	0,37	0,35
Impulsivitātes/paviršības stils (1. mēr.)	0,61**			
2. solis		11,87**	0,45	0,42
Impulsivitātes/paviršības stils (1. mēr.)	0,57**			
Sadistiskas personības PT (1. mēr.)	-0,28*			

** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Piezīme. AM* – atkarīgais mainīgais, 1. mēr. – 1. mērījums, 3. mēr. – 3. mērījums, PT – personības traucējumi.

PT” 1. mērijumu (ar negatīvu zīmi) izskaidro 43% no IS 3. mērijuma ($R^2 = 0,46$; $\Delta R^2 = 0,43$; $F(1,30) = 12,33$; $p < 0,01$). Tas nozīmē: jo vairāk izteiktas rehabilitācijas procesa sākumā pacientiem ir paranoīdas personības traucējumu iezīmes, jo lielākas iespējas, ka pēc 12 mēnešu rehabilitācijas perioda šiem pacientiem būs zemāks izvairšanās stils.

Skala „Impulsivitātes/paviršības stils”

Modelī 1. soļa iegūtie rezultāti parāda, ka skalas „Impulsivitātes/paviršības stils” (IPS) 1. mērijums izskaidro 35% no IPS 3. mērijuma ($R^2 = 0,37$; $\Delta R^2 = 0,35$; $F(1,30) = 17,59$; $p < 0,01$) (sk. 3. tab.). 2. solī IPS skalas 1. mērijums kopā ar skalas „Sadistiskas PT” 1. mērijumu (ar negatīvu zīmi) izskaidro 42% no IPS 3. mērijuma ($R^2 = 0,45$; $\Delta R^2 = 0,42$; $F(1,30) = 11,87$; $p < 0,01$). Tas nozīmē: jo vairāk izteiktas rehabilitācijas procesa sākumā pacientiem ir sadistiskas personības traucējumu iezīmes, jo lielākas iespējas, ka pēc 12 mēnešu rehabilitācijas perioda šiem pacientiem būs augstāka impulsivitāte problēmu risināšanā.

Atbildot uz pētījuma jautājumu, cik lielā mērā rehabilitācijas grupā personības traucējumu rādītāji (2. mērijums) var prognozēt sociālo problēmu risināšanas dimensiju rādītājus (3. mērijums), ja modelī iekļauj sociālo problēmu risināšanas 2. mērijumu, tika analizēta soļu regresija. Sociālo problēmu risināšanas 3. mērijums (atkarīgais mainīgais) tika kontrolēts, iekļaujot regresijas modelī šī mainīgā 2. mērijumu (1. solis), turpmākajos regresijas soļos ir iekļauti personības traucējumu otrie mērijumi (*Stepwise metode*).

Skala „Negatīva orientācija uz problēmu”

Modelī 1. soļa iegūtie rezultāti parāda, ka skalas „Negatīva orientācija uz problēmu” (NOP) 2. mērijums izskaidro 29% no NOP 3. mērijuma ($R^2 = 0,31$; $\Delta R^2 = 0,29$; $F(1,30) = 13,35$; $p < 0,01$) (sk. 4. tab.). Otrajā solī NOP 2. mērijums kopā ar skalas „Izvairīgas PT” 2. mērijumu (ar pozitīvu zīmi) izskaidro 39% no NOP 3. mērijuma ($R^2 = 0,43$; $\Delta R^2 = 0,39$; $F(1,30) = 10,60$; $p < 0,05$). Tas nozīmē: jo vairāk izteiktas rehabilitācijas otrā periodā ir pacientu izvairīgas personības traucējumu iezīmes, jo iespējams sagaidīt, ka pēc 6 mēnešu rehabilitācijas perioda šiem pacientiem būs augstāka negatīva orientācija uz problēmu.

Skala „Izvairšanās stils”

Modelī 1. soļa iegūtie rezultāti parāda, ka skalas „Izvairšanās stils” (IS) 2. mērijums izskaidro 30% no IS 3. mērijuma ($R^2 = 0,33$; $\Delta R^2 = 0,35$; $F(1,30) = 14,30$; $p < 0,01$) (sk. 4. tab.). Otrajā solī IS 2. mērijums kopā ar skalas „Histēriskas PT” 2. mērijumu (ar negatīvu zīmi) izskaidro 43% no IS 3. mērijuma ($R^2 = 0,46$; $\Delta R^2 = 0,43$; $F(1,30) = 12,35$; $p < 0,01$). Tas nozīmē: jo vairāk izteiktas rehabilitācijas otrā periodā pacientiem ir histēriskas personības traucējumu iezīmes, jo lielākas iespējas, ka pēc 6 mēnešu rehabilitācijas perioda šiem pacientiem būs zemāks izvairšanās stils problēmu risināšanā.

Skala „Impulsivitātes/paviršības stils”

Modelī 1. soļa iegūtie rezultāti parāda, ka skalas „Impulsivitātes/paviršības stils” (IPS) 2. mērijums izskaidro 36% no IPS 3. mērijuma ($R^2 = 0,38$; $\Delta R^2 = 0,36$; $F(1,30) = 17,96$; $p < 0,01$) (sk. 4. tab.). Otrajā solī IPS 2. mērijums kopā ar skalas

„Atkarīgas PT” 2. mērijumu (ar pozitīvu zīmi) izskaidro 42% no IPS 3. mērijuma ($R^2 = 0,46$; $\Delta R^2 = 0,42$; $F(1,30) = 12,14$; $p < 0,01$). Trešajā solī IPS skalas 2. mērijums kopā ar skalas „Atkarīgas PT” 2. mērijumu (ar pozitīvu zīmi) un skalas „Negatīvas PT” 2. mērijumu (ar negatīvu zīmi) izskaidro 49% no IPS 3. mērijuma ($R^2 = 0,54$; $\Delta R^2 = 0,49$; $F(1,30) = 10,82$; $p < 0,01$). Tas nozīmē: jo vairāk izteiktas rehabilitācijas otrā periodā pacientiem ir atkarīgas personības traucējumu iezīmes, jo lielākas iespējas, ka pēc 6 mēnešu rehabilitācijas perioda šiem pacientiem būs augstāks impulsivitātes/paviršības stils, bet, ja ir vairāk izteiktas negatīvas personības traucējumu iezīmes, iespējams, būs mazāks impulsivitātes/paviršības stils.

4. tabula

Sociālo problēmu risināšanas skalu soļu regresijas analīzes rezultāti ($n = 31$) ar neatkarīgiem mainīgumiem – personības traucējumi, 2. mērijums

	β	F	R^2	ΔR^2
Negatīva orientācija uz problēmu, 3. mēr. (AM*)				
1. solis		13,35**	0,31	0,29
Negatīva orientācija uz problēmu (2. mēr.)	0,56**			
2. solis		10,60**	0,43	0,39
Negatīva orientācija uz problēmu (2. mēr.)	0,50**			
Izvairīgas personības PT (2. mēr.)	0,34*			
Izvairšanās stils, 3. mēr. (AM*)				
1. solis		14,30**	0,33	0,30
Izvairšanās stils (2. mēr.)	0,57**			
2. solis		12,35**	0,46	0,43
Izvairšanās stils (2. mēr.)	0,55**			
Histēriskas personības PT (2. mēr.)	-0,37*			
Impulsivitātes/paviršības stils, 3. mēr. (AM*)				
1. solis		17,96**	0,38	0,36
Impulsivitātes/paviršības stils (2. mēr.)	0,61**			
2. solis		12,14**	0,46	0,42
Impulsivitātes/paviršības stils (2. mēr.)	0,59**			
Atkarīgas personības PT (2. mēr.)	0,28*			
3. solis		10,82**	0,54	0,49
Impulsivitātes/paviršības stils (2. mēr.)	0,52**			
Atkarīgas personības PT (2. mēr.)	0,53**			
Negatīvas personības PT (2. mēr.)	-0,38*			

** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Piezīme. AM* – atkarīgais mainīgais, 2. mēr. – 2. mērijums, 3. mēr. – 3. mērijums, PT – personības traucējumi.

Iztirzājums

Analizējot pacientu personības traucējumu iezīmju izmaiņas rehabilitācijas gaitā, pētījuma rezultāti parādīja, ka pirmā pētījuma hipotēze apstiprinās, jo izvairīgas, depresīvas, atkarīgas, mazohistiskas, šizotipiskas, robežstāvokļa un paranoīdas

personības traucējumu iezīmes statistiski nozīmīgi samazinās pirmajā pusgadā un šizoīdas un antisociālas personības traucējumu iezīmes samazinās otrā pusgada rehabilitācijas laikā. Rehabilitācijas procesa laikā netika konstatētas narcistisku, histērisku, sadistisku, obsesīvi kompulsīvu un negatīvu personību traucējumu iezīmju statistiski nozīmīgas izmaiņas. Iegūtie rezultāti sasaucas ar citu autoru pētījumiem, kur pacientiem ārstēšanas laikā būtiski samazinās vairākas personības traucējumu iezīmes, bet nesamazinās narcistiskas, histēriskas, antisociālas un sadistiskas personības traucējumu iezīmes (McMahon, Flynn, & Davidson, 1985; Jensen, Mortensen, & Lotz, 2008). Šie traucējumu samazinājumi ir aplūkoti bez paralēli analizētajām izmaiņām kontrolgrupā, tāpēc konstatēto samazinājumu iemesli var nebūt saistīti ar rehabilitācijas procesu.

Līdzīga tendence ir vērojama, analizējot pacientu sociālo problēmu risināšanas izmaiņas rehabilitācijas gaitā. Pētījuma rezultāti parādīja, ka otrā pētījuma hipotēze apstiprinās. Pirmā pusgada rehabilitācijas laikā pozitīva orientācija uz problēmu un racionāla problēmu risināšana paaugstinās, bet negatīva orientācija uz problēmu un izvairīšanās stils samazinās. Iegūtie rezultāti saskan ar pētījumu, kur šo dimensiju rādītāji ieslodzītajiem, kuri izgāja sociālo problēmu risināšanas terapijas kursu, mainās ārstēšanās sākumā (McMurrin, Fyffe, McCarthy, Duggan, & Latham, 2001).

Noskaidrojot saistību starp pacientu personības traucējumiem un sociālo problēmu risināšanas dimensijām, konstatēts, ka *depresīvas*, *paranoīdas*, *mazohistiskas* un *sadistiskas* personības traucējumu rādītāji prognozē izmaiņas sociālo problēmu risināšanas dimensijās pēc 12 mēnešiem. Depresīvas personības traucējumi prognozē pozitīvas orientācijas uz problēmu un racionālu problēmu risināšanas prasmju pieaugumu. Iegūtie rezultāti ir pretrunā ar pētnieku atziņām (D'Zurilla, Chang, Nottinham, & Faccini, 1998), ka pacientiem ar dažādām psihiskām saslimšanām ir raksturīga negatīva saistība starp depresiju un viņu sociālām prasmēm. Tomēr, ņemot vērā šī pētījuma dalībnieku sastāvu (no narkotikām atkarīgie pacienti, kuri iesaistīti rehabilitācijas programmā), iegūtie rezultāti ir izskaidrojami ar teoriju par uzvedības izmaiņu stadijām (Prochaska, Cohen, Gomes, Laforge, & Eastwood, 2004). Atbilstoši minētajai teorijai pacienti pēc atkarības noliegšanas stadijas nonāk zaudējumu apzināšanās stadijā (piemēram, veselības zaudēšana saistībā ar HIV infekciju), kas ir īpaši sāpīgs posms, kad depresijas simptomātika pastiprinās. Bet, atrodoties rehabilitācijā, kur ir droša vide un atbalsts, pacientiem rehabilitācijas procesā var pieaugt optimisms par problēmu risināšanu, viņi kļūst savā atveseļošanās procesā aktīvāki. Paranoīdas personības traucējumu rādītāji prognozē negatīvas orientācijas uz problēmu samazināšanos, un mazohistiskas personības traucējumu rādītāji prognozē negatīvas orientācijas uz problēmu pieaugumu. Paranoīdas personības traucējumu rādītāji arī prognozē izvairīšanās stila samazināšanos. Iegūtie rezultāti liek domāt, ka pacientiem, kuri rehabilitācijas programmas sākumā bija kautrīgi un ļāva sevi citiem izmantot (masohistiskas personības traucējumu iezīmes), pesimisms un trauksme problēmu risināšanā 12 mēnešu laikā pieaug, kaut arī šie pacienti bija rehabilitācijas procesā. Iegūtie rezultāti liek domāt, ka pacienti, kuri sākumā bija neuzticīgi un aizdomīgi (paranoīdas personības traucējumu iezīmes), rehabilitācijas procesā sāk vairāk uzticēties grupas biedriem un speciālistiem, to apliecina šajā pētījumā iegūtie rezultāti, kur paranoīdas personības traucējumi samazinās pēc pirmā pusgada rehabilitācijas. Rehabilitācijas programmas beigās pacientu pesimisms samazinājās un viņi mazāk izvairījās risināt

sociālās problēmas. Iegūtie rezultāti parādīja, ka sadistiskas personības traucējumu rādītāji prognozē impulsivitātes stila samazināšanos, un tas rosina domāt, ka pacienti, kuri rehabilitācijas sākumā bija vienaldzīgi, demonstrēja citiem savu pārākumu un pārkāpa citu cilvēku tiesības, 12 mēnešu laikā kļūst mazāk impulsīvi problēmu risināšanā.

Nosakot personības traucējumu iezīmes pēc 6 mēnešu rehabilitācijas, var secināt, ka *izvairīgas*, *histēriskas*, *atkarīgas* un *negatīvas* personības traucējumu rādītāji prognozē sociālo problēmu risināšanas deficīta izmaiņas pēc 12 mēnešu rehabilitācijas. Izvairīgas personības traucējumu rādītāji prognozē pieaugumu negatīvajā orientācijā uz problēmu. Iespējams, pacienti, kuri pēc 6 mēnešu rehabilitācijas ir kautrīgi, distancējas no citiem, uztver sevi kā sociāli neveiklus un vairāk izvairās no stresa, var justies nedroši, adaptējoties sociālajā vidē pēc rehabilitācijas programmas beigām, jo viņiem pieaug pesimisms un trauksme, kas bremzē viņu darbību problēmu risināšanā. Histēriskas personības traucējumi rādītāji prognozē izvairīšanās stila mazināšanos, kas liek domāt, ka pacienti, kuri pēc 6 mēnešu rehabilitācijas ir aktīvi un ir gatavi sadarboties ar citiem, pēc rehabilitācijas programmas beigām vairāk cenšas risināt problēmas, nevis izvairīties no tām. Atkarīgas personības traucējumu rādītāji prognozē impulsivitātes pieaugumu, un negatīvas personības traucējumi prognozē impulsivitātes samazināšanos pēc rehabilitācijas. Iespējams, tie pacienti, kuri bija bezpalīdzīgāki un meklēja citus, lai apmierinātu savas vajadzības (atkarīgas personības iezīmes), pēc rehabilitācijas programmas, saskaroties ar sociālām problēmām, kļūst impulsīvāki attiecībā uz problēmu risināšanas stilu. Savukārt tie pacienti, kuri bija pasīvi, aizskāra citus (negatīvas personības traucējuma iezīmes), varētu 12 mēnešu laikā kļūt mazāk impulsīvi problēmu risināšanā, jo cilvēkiem ar šiem traucējumiem ir raksturīga pasīva pretošanās adekvātu uzdevumu izpildei (Millon, Millon, Davis, & Grossman, 2006).

Šajā pētījumā nav konstatēts, ka šizoīdas un šizotipiskas personības traucējumi būtu saistīti ar sociālo problēmu risināšanu. Nav arī konstatēts, ka B grupas personības traucējumi, izņemot histēriskas personības traucējumus, būtu saistīti ar sociālo problēmu risināšanas izmaiņām. Tas daļēji sasaucas ar citu pētījumu (McMurrin, Duggan, Christopher, & Huband, 2007), kur pacientiem, kas ārstēja personības traucējumus, antisociālas, šizoīdas, šizotipiskas un paranoīdas personības traucējumu iezīmes nesaistās ar sociālo problēmu risināšanas trūkumu.

Tātad var secināt, ka pacientiem, kam ir personības traucējumu iezīmes, uzlabojumi sociālo problēmu risināšanas rādītājos notiek pārsvarā pirmajā pusgadā rehabilitācijas laikā. Pacientiem, kam ir A grupas (paranoīdas personības), B grupas (histēriskas personības), C grupas (izvairīgas un atkarīgas personības) un depresīvas personības traucējumi, mazohistiskas, sadistiskas un negatīvas personības traucējumu iezīmes saistītas ar sociālo problēmu risināšanas izmaiņām rehabilitācijas procesā.

Pamatojoties uz iepriekš minēto, var secināt, ka speciālistiem rehabilitācijas sākumā un pēc 6 mēnešiem ir būtiski pievērst uzmanību personības traucējumu iezīmēm, lai noteiktu atbilstošas ārstēšanas metodes un palielinātu iespēju efektīvāk veicināt sociālo problēmu risināšanu rehabilitācijas procesā.

Par pētījuma ierobežojumiem var uzskatīt nelielo pacientu skaitu, dzimumu un to, ka nebija pieejami dati par dalībnieku personības traucējumu diagnozi. Turpmākajos pētījumos ir ieteicams palielināt dalībnieku skaitu, vēlams turpināt pētīt

saistību starp personības traucējumiem un sociālo problēmu risināšanas dimensijām no narkotikām atkarīgiem pacientiem pēc viena gada rehabilitācijas programmas beigām. Tas palīdzēs labāk izprast šo saistību raksturu. Informācija par rehabilitācijas un kontrolgrupas pacientu personības un sociālo problēmu risināšanas prasmju izmaiņām rehabilitācijas periodā sniegta nepublicētā promocijas darbā (Koļesņikova, 2012^b).

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- American Psychiatric Association (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. DSM-IV – TR*. Washington: American Psychiatric Association.
- Daughters, S. B., Stipelman, B. A., Sargeant, M. N., Schuster, R., Bornovalova, M. A., & Lejuez, C. W. (2008). The interactive effects of antisocial personality disorder and court-mandated status on substance abuse treatment dropout. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 34, 157-164.
- D’Zurilla, T. J., & Nezu, A. M. (1990). Development and preliminary evaluation of the social problem-solving inventory. *Psychological Assessment*, 2, 156-163.
- D’Zurilla, T. J., Nezu, A. M., & Maydeu-Olivares, A. (2002). *Social problem-solving inventory- revised (SPSI-R)*. New York: Multi-Health System Inc.
- D’Zurilla, T. J., Chang, E. C., Nottingham, E. J., & Faccini, L. (1998). Social problem-solving deficits and hopelessness, depression, and suicidal risk in college students and psychiatric inpatients. *Journal of Clinical Psychology*, 54, 1091-1107.
- Godshall, F. J., & Elliott, T. R. (1997). Behavioral correlates of self-appraised problem-solving ability: problem-solving skills and health-compromising behaviors. *Journal of Applied Social Psychology*, 27, 929-944.
- Griffin, K. W., Scheier, L. M., & Botvin, G. J. (2009). Developmental trajectories of selfmanagement skills and adolescent substance use. *Health and Addictions*, 9, 15-37.
- Groot, M. H., Franken, H. A., van der Meer, C. W., & Hendriks, V. M. (2003). Stability and change in dimensional ratings of personality disorders in drug abuse patients during treatment. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 24, 115-120.
- Herrick, S. M., & Elliott, T. R. (2001). Social problem-solving abilities and personality disorder characteristics among dual-diagnosed persons in substance abuse treatment. *Journal of Clinical Psychology*, 57, 75-92.
- Jensen, H. H., Mortensen, E. L., & Lotz, M. (2008). Do changes on MCMI-II personality disorder scales in short-term psychotherapy reflect trait or state changes? *Nordic Journal of Psychiatry*, 62, 46-54.
- Kolesnikova, J. & Miezite, S. (2008). Changes in drug addicts’ social problem-solving abilities and goal achievement orientations during rehabilitation. *Baltic Journal of Psychology*. *Baltic Journal of Psychology*, 8, 49-56.
- Koļesņikova, J. (2011). *Psychometric properties of the Social Problem Solving Abilities Inventory in Russian Language*. 11th European Conference on Psychological Assessment. Riga, 143.
- Koļesņikova, J. (2012^a). *Psychometric properties of the Millon[™] Clinical Multiaxial Inventory – III for personality disorders scales in Russian Language*. 8th conference of the International Test Commission. Amsterdam, 126.
- Koļesņikova, J. (2012^b). *No narkotikām atkarīgo cilvēku personības traucējumi un sociālo problēmu risināšana rehabilitācijas procesā*. Promocijas darbs izstrādāts Latvijas Universitātes Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultātes Psiholoģijas nodaļā (nepublicēts).
- Kosten, T. R., & Rounsaville, B. J. (1986). Psychopathology in opioid addicts. *Psychiatric Clinics of North America*, 9, 515-532.

- Magnavita, J. J. (2004). *Handbook of personality disorders: Theory and practice*. Hoboken, New Jersey: Wiley & Sons.
- Marlatt, G. A., Baer, J. S., Donovan, D. M., & Kivlahan, D. R. (1988). Addictive behaviors: etiology and treatment. *Annual Review of Psychology*, 39, 223-252.
- Maydeu-Olivares, A., & D'Zurilla, T. J. (1996). A factor-analytic study of the social problem-solving inventory: an integration of theory and data. *Cognitive Therapy and Research*, 20, 115-133.
- McMahon, R. C., Flynn, P., & Davidson, R. (1985). The personality and symptoms scales of the Millon Clinical Multiaxial Inventory: sensitivity to post treatment outcomes. *Journal of Clinical Psychology*, 41, 862-866.
- McMurrin, M., Fyffe, S., McCarthy, L., Duggan, C., & Latham, A. (2001). 'Stop & Think!': social problem-solving therapy with personality disordered offenders. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 11, 273-285.
- McMurrin, M., Duggan, C., Christopher, G., & Huband, N. (2007). The relationships between personality disorders and social problem-solving in adults. *Personality and Individual Differences*, 42, 145-155.
- McMurrin, M., Nezu, A. M., & Nezu, C. M. (2008). Problem-solving therapy for people with personality disorders: An overview. *Mental Health Review Journal*, 13, 35-39.
- Messina, N. P., Wish, E. D., & Nemes, S. (2002). Antisocial personality disorder and TC treatment outcomes. *AM. J. Drug alcohol abuse*, 28, 197-212.
- Miller, G. (2005). *Learning the language of addiction counseling*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Millon, T., & Davis, R. D. (1996). *Disorders of Personality: DSM IV and Beyond*. 2nd ed. New York: John Wiley and Sons.
- Millon, T., Millon, C., Davis, R., & Grossman, S. (2006). *MCMI-III manual* (3rd ed.). Minneapolis, MN: Pearson Assessments.
- Millon, T. (2011). *Disorders of personality: Introducing a DSM/ICD spectrum from normal to abnormal*. New Jersey: John Wiley & Sons Inc.
- Nacionālais veselības dienests. (2005). Latvijā apstiprinātās narkoloģijas tehnoloģijas. Pieejams: <http://www.vsmtda.gov.lv/AML.WebAdmin/Resources/File/Med%20tehnoloģijas/Tehnoloģijas/Narkologija.htm> (skatīts 02.05.2012.)
- Preston, K., & Epstein, D. (2011). Stress in the daily lives of cocaine and heroin users: relationship to mood, craving, relapse triggers, and cocaine use. *Psychopharmacology*, 218, 29-37.
- Prochaska, J. O., Cohen, F. C., Gomes, S. O., Laforge, R. G., & Eastwood, A. L. (2004). The transtheoretical model of change for multi-level interventions for alcohol abuse on campus. *Journal of Alcohol & Drug Education*, 3, 34-50.
- Ravndal, E., & Vaglum, P. (2010). The Millon Clinical Multiaxial inventory II: Stability over time? A seven-year follow-up study of substance abusers in treatment. *European Addiction Research*, 16, 146-151.
- Rush, B. (1810). Plan for an Asylum for Drunkards to be called the Sober House. Reprinted in Corner, G. (Ed.) (1948). *The Autobiography of Benjamin Rush*. Princeton, New York: Princeton University Press.
- Sidorov, P. I. (2005). *Narkologičeskaja privenologija*. Genius.
- Sussman, S., & Ames, S. L. (2001). *The social psychology of drug abuse*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Teplin, D., O'Connell, T., & Varenbut, M. (2004). A psychometric study of the prevalence of DSM-IV personality disorders among office-based methadone maintenance patients. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 30, 515-524.
- Wojnar, M., Ilgen, M., Jakubczik, A., Wnorowska, A., Klimkiewicz, A., & Brower, K. (2008). Impulsive suicide attempts predict post-treatment relapse in alcohol-dependent patients. *Journal of Drug & Alcohol Dependence*, 97, 268-275.

Summary

The aims of the study is to assess personality disorders and social problem-solving dimensions changes after rehabilitation, and to assess whether personality disorders predict social problem-solving dimensions after 6 and 12 months for drug-addicted patients during rehabilitation. The sample of this study consists of 31 drug-addicted patients from the Latvian rehabilitation centers aged 21 to 34 (females 29%, males 71%). Two inventories were used: Social Problem-Solving Inventory – Revised (SPSI-R) and Millontm Clinical Multiaxial Inventory – III (MCMI-III) adapted in Russian language. Results of the study indicated that personality disorders (PD)– Depressive PD predicted Positive problem orientation and Rational problem solving (scales of SPSI-R), Paranoid and Masochistic PD predicted Negative problem orientation, Paranoid PD predicted Avoidance style, Sadistic PD predicted Impulsivity/Carelessness style after 12 months of rehabilitation process. Avoidant PD predicted Negative problem orientation, Histrionic PD predicted Avoidance Style, Dependent and Negativistic PD predicted Impulsivity/Carelessness Style after 6 months in the second part of rehabilitation process. The other personality disorders did not predict SPSI-R measures.

Keywords: *drug-addicted patients, personality disorders, rehabilitation, social problem-solving.*

Indivīda orientācija uz tagadni un nākotni riskantas braukšanas pašnovērtējuma prognozē *Individual'S Orientation Towards the Present and Future as a Predictor of Self-Reported Risky Driving*

Aleksandrs Koļesovs

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: aleksandrs.kolesovs@lu.lv

Pētījuma mērķis bija piedāvāt jaunu metodi indivīda orientācijas uz tagadni un nākotni noteikšanai un pārbaudīt katras orientācijas relatīvu pienesumu riskantas braukšanas prognozē. Pētījumā piedalījās 365 cilvēki vecumā no 18 līdz 62 gadiem (vidējais vecums – 29,2 gadi). No tiem 277 cilvēki bija autovadītāji vecumā no 18 līdz 61 gadam (vidējais vecums – 30,5 gadi, vidējais autovadīšanas stāžs – 9,4 gadi). Faktoru analīzes rezultāti apstiprināja jaunas aptaujas divu faktoru struktūru. Faktori tika interpretēti kā indivīda orientācija uz tagadni un orientācija uz gala termiņiem nākotnē. Lineārās regresijas analīzes rezultāti apstiprināja, ka augstāka indivīda orientācija uz nākotnes gala termiņiem prognozē zemāku netīšu riskantu uzvedību. Savukārt orientācija uz tagadni neizskaidroja ne indivīda pārkāpumus, ne kļūdas, kuras var palielināt negadījuma varbūtību.

Atslēgvārdi: orientācija laikā, riskanta braukšana.

Ievads

Indivīda laika perspektīva, kuras pamatā ir indivīda orientācija uz pagātņi, tagadni un nākotni, ir viens no būtiskiem mainīgajiem lielumiem indivīda uzvedības prognozē (Zimbardo & Boyd, 1999). Pētījumi, kuri balstījās uz Zimbardo piedāvāto laika perspektīvas modeli, liecina, ka lielāka indivīda orientācija uz tagadni un mazāka orientācija uz nākotni ir saistīta ar riskantu braukšanu (Zimbardo, Keough, & Boyd, 1997) un citiem riskantas uzvedības veidiem (piemēram, Duangpatra, Bradley, & Glendon, 2009). Satiksmes negadījumos bojāgājušo skaits Latvijā ir viens no augstākiem Eiropas Savienībā (European Union Road Federation, 2010). Problēmas aktualitāte veicināja daudzus pētījumus, lai identificētu fundamentālus psiholoģiskus faktorus (piemēram, indivīda vērtības) riskantas autovadīšanas prognozē (pārskatam skatīties Renģe, 2011). Vienlaikus tika aktualizēts jautājums par laika perspektīvas spējām izskaidrot riskantu uzvedību (Kolesovs, 2010).

Piecu faktoru laika perspektīvas modeļa faktoriālās validitātes izpēti Latvijā (Kolesovs, 2009) atklāja atšķirīgu orientācijas uz tagadni un nākotni struktūru nekā oriģināla divu (Zimbardo et al., 1997) vai piecu (Zimbardo & Boyd, 1999) faktoru modelī. Faktors „Nākotne” sadalās šādi: plānošanas aktivitātes un rēķināšanās ar gala termiņiem. Savukārt tagadnes faktori „Tagadnes hēdonisms” un „Tagadnes

fatālisms” sadalās šādi: asu izjūtu meklēšana, eksternālās atribūcijas (ietekmes piedēvēšana ārējiem faktoriem) un orientēšanās uz pozitīvām vai asām izjūtām. Tādējādi tagadnes laika perspektīvas struktūra Zimbardo un Boida modelī daļēji iekļauj sevī asu izjūtu meklēšanu – faktoru, kas izskaidro riskantu uzvedību arī bez laika perspektīvas konstrukta piesaistīšanas (Zuckerman, 1979; Arnett, 1990). Ņemot vērā iepriekš teikto, šī pētījuma mērķis bija precizēt indivīda orientācijas uz tagadni un nākotni struktūru un pārbaudīt katras orientācijas relatīvu pienesumu riskantas braukšanas prognozē.

Zimbardo modelis (Zimbardo & Boyd, 1999) prezentē indivīda laika perspektīvu kā „Negatīvās pagātnes”, „Tagadnes hēdonisma”, „Nākotnes”, „Pozitīvās pagātnes” un „Tagadnes fatālisma” faktoru. Alternatīvs modelis piedāvā sešus faktorus, kas raksturo pozitīvu vai negatīvu attieksmi pret pagātni, tagadni un nākotni (Worrell, Mello, & Buhl, 2011). Abi modeļi iekļauj indivīda orientāciju uz pagātni, tagadni un nākotni un pozitīvu vai negatīvu attieksmi pret tām. Šādu laika perspektīvas struktūru apliecina arī Zimbardo laika perspektīvas aptaujas adaptācija Zviedrijā, kad pieci sākotnēji faktori bija papildināti ar „Negatīvās nākotnes” faktoru un sešu faktoru modelis demonstrēja labākus rādītājus apstiprinošajā faktoru analīzē (Carelli, Wiberg, & Wiberg, 2011).

No otras puses, iepriekš minētie modeļi iekļauj savstarpēji korelējošus faktorus. Zimbardo modeļa faktori korelē līmenī no 0,12 līdz 0,38, bet Vorela, Melo un Bīles modelī visi faktori korelē līmenī no 0,31 līdz pat 0,77. Korelējošo faktoru esamība liecina par iespēju izveidot vienkāršāku indivīda laika perspektīvas modeli. Iespējamais risinājums ir saistīts ar lielāku orientēšanos uz „laika zīmēm” jeb norādēm uz laiku, ko indivīds saista ar notikumiem (Nuttin & Lens, 1985). Ņemot vērā laika perspektīvas vispārināto raksturu, aptaujā ir vērts iekļaut laika zīmes, kas saistās ar laika kategoriju. Tika sagaidīts, ka šāda orientēšanās ļaus izvairīties no mainīgajiem lielumiem, kas nav tieši saistīti ar orientāciju laikā (piemēram, asu izjūtu meklēšana).

Iepriekšējos pētījumos riskantas braukšanas analīze tika veikta vienkāršotā veidā. Zimbardo un kolēģu pētījumu sērijā (Zimbardo et al., 1997) riskantas braukšanas mērījumā bija iekļauti pieci apgalvojumi, kas atspoguļoja riska apzināšanos, ātruma pārsniegšanu, iesaistīšanos sacensībās, apreibinošo vielu lietošanu braukšanas laikā, kā arī riskantu braukšanu ar motociklu. Vēl vienā pētījumā, kurā tika analizēta laika perspektīvas saistība ar riskantu braukšanu, tā tika noteikta ar četru apgalvojumu palīdzību (Duangpatra et al., 2009). Pretstatā šai pieejai, riskantas braukšanas analīzi ir iespējams veikt, ņemot vērā riskantas uzvedības dažādību. Tiek atzīts, ka autovadītāji var apzināti pārkāpt noteikumus vai pieļaut kādu kļūdu neuzmanības dēļ (Reason, Manstead, Stradling, Baxter, & Campbell, 1990). Tāpēc analīzē ir jāņem vērā indivīda orientācijas uz tagadni vai nākotni relatīvu pienesumu gan apzinātas, gan neapzinātas riskantas braukšanas prognozē.

Metode

Dalībnieki

Kopumā pētījumā piedalījās 365 cilvēki vecumā no 18 līdz 62 gadiem, vidējais vecums $M = 29,2$ gadi, $SD = 10,2$ gadi. Sievietes veido 48% no pētījuma dalībniekiem. No visiem pētījuma dalībniekiem 277 cilvēki bija autovadītāji. Viņu vecums

variē no 18 līdz 61 gadam, vidējais vecums $M = 30,5$, $SD = 10,3$. Vidējā autovadīšanas pieredze ir 9,4 gadi (no pusgada līdz 40 gadiem, $SD = 8,9$ gadi). Autovadītāju grupā ir 44% sievietes.

Instrumentārijs

Aptauja „Orientācija laikā” latviešu valodā tika izveidota vairāku analīzes soļu rezultātā. No plašas sākotnējās apgalvojumu kopas (183 apgalvojumi), kas tika izstrādāta, balstoties uz teorētisko analīzi un sešu fokusa grupu darba rezultātiem, šajā pētījumā tika iekļautas divas apgalvojumu grupas (sk. pielikumu). Apgalvojumu izvēle balstījās uz izpētošo faktoru analīzi (*exploratory factor analysis*) un paralēlo analīzi (*parallel analysis*), kuras rezultātā indivīda orientācija uz tagadni un orientācija uz gala termiņiem nākotnē bija identificētas kā statistiski nozīmīgi faktori indivīda laika perspektīvas modelī latviešu valodā (Kolesovs, 2010, 2011). Izpildot aptauju, indivīdam tiek piedāvāts atzīmēt savu piekrišanu katram no astoņiem apgalvojumiem pēc piecu ballu Likerta skalas.

Zimbardo laika perspektīvas aptauja (ZTPI, Zimbardo & Boyd, 1999) adaptēta latviešu valodā (Kolesovs, 2004). Aptauja tika lietota, lai izpētītu jaunas aptaujas konverģento validitāti. ZTPI pamatā ir piecu faktoru laika perspektīvas modelis. Respondentiem tiek piedāvāts novērtēt 56 apgalvojumus pēc Likerta skalas. Latviešu ZTPI versijas skalu ticamības rādītāji: „Negatīvā pagātne” (Kronbaha alfa ir 0,77), Tagadnes hēdonisms” ($\alpha = 0,77$), „Nākotne” ($\alpha = 0,77$), „Pozitīvā pagātne” ($\alpha = 0,64$) un „Tagadnes fatālisms” ($\alpha = 0,66$).

Autovadītāju uzvedības aptauja (*The Driver Behavior Questionnaire* – DBQ, Reason et al., 1990) latviešu valodā (Austers & Renge, 2007; Muzikante, 2009). Aptaujas skalu iekšējo saskaņotību raksturo Kronbaha alfas koeficienti: pārkāpumi $\alpha = 0,79$, kļūdas $\alpha = 0,69$, nejaušības kļūdas $\alpha = 0,79$. Autovadītāju uzvedības aptauja tika papildināta ar jautājumiem par autovadīšanas pieredzi, nobraukto kilometru novērtējumu un negadījumiem.

Procedūra

Anketas tika aizpildītas frontāli vai individuāli. Frontālajā izpētē tie respondenti, kuri nebija autovadītāji, aizpildīja tikai aptauju „Orientācija laikā”. Piedalīties pētījumā individuāli tika aicināti tikai autovadītāji. Papildus 52 studentu grupā tika piedāvāta arī ZTPI aptauja. Anketas aizpildīšanas laiks bija 4–25 minūtes.

Rezultāti

Lai sasniegtu pētījuma mērķi, rezultāti tika aprēķināti divos posmos. Pirmajā posmā tika veikta jaunas aptaujas izpētošā un apstiprinošā faktoru analīze, iekšējās saskaņotības un konverģentās validitātes pārbaude. Otrajā posmā tika pārbaudīts laika perspektīvas rādītāju relatīvs pienesums riskantas autovadīšanas izskaidrošanā.

Aptauja „Orientācija laikā”

Saskaņā ar ieteikumiem izpētošajai faktoru analīzei (Tabachnick & Fidell, 2007) tā tika veikta 200 respondentu grupā. Analīzes rezultātā bija identificēti divi faktori, kuri izskaidroja 55,9% no kopīgās dispersijas. Pirmais faktors ar īpašvērtību 2,34 izskaidroja 28,0% no dispersijas. Šo faktoru var interpretēt kā indivīda orientēšanos

uz tagadni (sk. 1. tab.). Apgalvojumu iekšējā saskaņotība ir $\alpha = 0,73$. Otrā faktora īpašvērtība bija 2,13. Faktors izskaidroja 27,9% no dispersijas. Šī faktora apgalvojumi atspoguļo indivīda rēķināšanos ar gala termiņiem. Apgalvojumu iekšējā saskaņotība ir $\alpha = 0,70$.

1. tabula

Aptaujas „Orientācija laikā” izpētošās faktoru analīzes rezultāti ($n = 200$)

Nr.	Apgalvojums	Orientācija uz tagadni	Orientācija uz gala termiņiem
5.	Viss notiek tagadnē	0,78	-0,11
8.	Eksistē tikai „šeit un tagad”	0,76	0,10
1.	Pašreizējais brīdis ir vērtīgākais dzīvē	0,72	0,17
3.	Es dzīvoju tikai šajā brīdī	0,70	-0,26
2.	Es izpildu darbu laikā	0,04	0,78
7.	Es cenšos pabeigt darbu pirms gala termiņa	-0,01	0,73
6.	Es atlieku darbu uz pēdējo brīdi	0,13	-0,72
4.	Es izjūtu atbildību par darba pabeigšanu laikā	0,04	0,66

Piezīme. Treknā drukā ir iezīmēti faktoru svāri, kas nosaka apgalvojumu iekļaušanu atbilstošajā laika perspektīvas skalā. Sestajam apgalvojumam ir nepieciešama atbilde pārkodēšana.

Apstiprinošā faktoru analīze tika veikta, lietojot *IBM SPSS Amos* programmu. Ņemot vērā samērā nelielo respondentu skaitu šajā grupā ($n = 165$), modeļa parametru novērtējumam tika izmantota *ģeneralizētā mazāko kvadrātu metode* (Tabachnick & Fidell, 2007). Piedāvātā modeļa atbilstību empīriskiem datiem raksturo samērā laba aproksimācijas kļūda, $RMSEA = 0,06$, $SRMR = 0,07$ un pietiekami augsts vispārējās atbilstības indekss $GFI = 0,95$, jo vēlamie rādītāji ir $RMSEA \leq 0,06$, $SRMR \leq 0,08$ un $GFI \geq 0,95$ (Tabachnick & Fidell, 2007). Tomēr salīdzinošais modeļa atbilstības indekss ($CFI = 0,87$) ir pazemināts.

Jaunas aptaujas konverģentā validitāte bija pārbaudīta, pētot tās rādītāju savstarpējās sakarības ar Zimbardo laika perspektīvas aptaujas rādītājiem (sk. 2. tab.). Orientācija uz nākotni nozīmīgi un pietiekami cieši ($r > 0,60$) korelēja ar orientāciju uz gala termiņiem. Savukārt orientācija uz tagadni korelēja ar „Tagadnes hēdonisma” un ar „Tagadnes fatālisma” faktoru. Korelācijas nav tik ciešas kā orientācijai uz nākotni, tomēr tika konstatēta nozīmīga korelācija ar *abiem* faktoriem, kuri reprezentē tagadni Zimbardo modelī.

Riskantas braukšanas prognoze

Aprakstošās statistikas rādītāji par indivīda orientāciju laikā un riskanto braukšanu un korelācijas koeficienti ir parādīti 3. tabulā. Korelācijas analīzes rezultāti liecina par salīdzinoši zemu orientācijas uz gala termiņiem savstarpējo sakarību ar riskantas braukšanas rādītājiem. Vienlaikus korelācijas starp orientāciju uz tagadni un riskantu braukšanu nav nozīmīgas.

2. tabula

**Aptaujas „Orientācija laikā” un Zimbardo laika perspektīvas aptaujas faktoru
korelācijas koeficienti ($n = 52$)**

Faktors	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1. Orientācija uz tagadni						
2. Orientācija uz gala termiņiem	-0,01					
3. Negatīvā pagātne	-0,09	0,08				
4. Tagadnes hēdonisms	0,52***	-0,41**	-0,16			
5. Nākotne	-0,33*	0,65***	0,13	-0,49***		
6. Pozitīvā pagātne	0,08	0,01	-0,28*	0,14	-0,05	
7. Tagadnes fatālisms	0,41**	-0,11	0,42**	0,28*	-0,30*	0,01

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

3. tabula

**Aprakstošās statistikas rādītāji par indivīda orientāciju laikā un riskanto braukšanu
un korelācijas koeficienti ($n = 277$)**

Mainīgie lielumi	<i>M</i>	<i>SD</i>	Pārkāpumi	Kļūdas	Nejaušības kļūdas
Pārkāpumi	26,70	7,53			
Kļūdas	15,96	4,48	0,47***		
Nejaušības kļūdas	15,82	4,62	0,29***	0,66***	
Orientācija uz tagadni	3,04	0,75	0,09	0,07	0,03
Orientācija uz gala termiņiem	3,41	0,77	-0,15*	-0,20**	-0,17**

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Lai atbildētu uz jautājumu par orientācijas laikā relatīvu pienesumu riskantas braukšanas prognozē, tika veikta lineārā regresiju analīze. Trijos modeļos par atkarīgo mainīgo lielumu tika izvēlēts autovadītāju pārkāpumu, kļūdu vai nejaušības kļūdu pašnovērtējums (sk. 4. tab.). Orientācijas laikā pienesums tika vērtēts kopā ar autovadītāju vecuma un dzimuma pienesumu, kuri demonstrēja savu prognostisko spēku vairākos pētījumos, norādot uz gados jaunāko cilvēku un autovadītāju-vīriešu riskantāku uzvedību (Duangpatra et al., 2009; Zimbardo et al., 1997).

Lineārās regresijas analīzes rezultāti apstiprināja, ka orientācija uz gala termiņiem izskaidro kļūdu un neuzmanības kļūdu samazināšanos. Kļūdu prognozē tas bija vienīgais nozīmīgais faktors, bet nejaušības kļūdu prognozē tas kombinējās ar nelielo vīriešu dzimuma pienesumu zemākā nejaušības kļūdu līmenī. Apzināto pārkāpumu prognozē nozīmīgs relatīvais pienesums bija tikai vecumam un dzimumam. Jaunākie autovadītāji un autovadītāji-vīrieši demonstrēja augstākus pārkāpumu rādītājus.

4. tabula

Vecuma, dzimuma un orientācijas laikā regresijas analīze riskantas braukšanas prognozē ($n = 277$)

Neatkarīgie mainīgie lielumi	Atkarīgie mainīgie lielumi					
	Pārkāpumi		Kļūdas		Nejaušības kļūdas	
	β	p	β	p	β	p
Vecums	-0,30	0,00	-0,09	0,14	0,00	0,98
Dzimums	0,26	0,00	0,03	0,42	-0,13	0,03
Orientācija uz tagadni	0,07	0,21	0,07	0,27	0,04	0,53
Orientācija uz gala termiņiem	-0,09	0,10	-0,18	0,00	-0,18	0,00
	F	p	F	p	F	p
Modelis	15,27	0,00	3,68	0,01	3,37	0,01
R^2	0,18		0,05		0,05	

Piezīme. Treknā drukā ir iezīmēti nozīmīgie regresijas koeficienti.

Orientācijas uz tagadni rādītāji nozīmīgi neizskaidroja nevienu no riskantas braukšanas aspektiem. Jāatzīmē arī samērā neliela izskaidrotās variācijas daļa visos modeļos (no 5% kļūdu prognozē līdz 18% pārkāpumu prognozē).

Iztirzājums

Pētījuma rezultātā ir izveidota jauna aptauja latviešu valodā, kas raksturo indivīda orientāciju uz tagadni un nākotni. Kopā ar dzimumu un vecumu abas orientācijas bija iekļautas kā neatkarīgie mainīgie lielumi riskantas braukšanas prognozē. Turpmāk detalizētāk tiks iztirzāti aptaujas veidošanas un regresijas analīzes aspekti.

Aptaujai „Orientācija laikā” var atzīmēt trīs būtiskas lietas. Pirmkārt, divu faktoru struktūra apstiprina orientācijas uz tagadni un orientācijas uz nākotnes termiņiem iekļaušanu indivīda laika perspektīvā. Cieša korelācija starp orientāciju uz gala termiņiem un „Nākotnes” faktoru apstiprina, ka rēķināšanās ar tiem ir nozīmīga orientācijas uz nākotni sastāvdaļa. Šī korelācija saskan arī ar faktoru analīzes rezultātiem, kas demonstrēja gala termiņus kā būtisku nākotnes komponentu ZTPI struktūrā (Kolesovs, 2009). Savukārt orientācija uz tagadni korelē ar abiem tagadnes faktoriem Zimbardo modelī (Zimbardo & Boyd, 1999), kas apstiprina tās saistību ar tagadnes laika kategoriju. Otrkārt, modeļa faktoru struktūras novērtējums liecina, ka modelis nav ideāls. To var pilnveidot, balstoties uz Zimbardo un citu autoru atzinumiem par pagātnes nozīmi indivīda laika perspektīvā (Worrell et al., 2011; Zimbardo & Boyd, 1999). Treškārt, aptaujas psihometrisko rādītāju uzlabošana var būt saistīta ar apgalvojumu skaita palielināšanu. Tas var palīdzēt aptvert saturiski plašāku orientācijas (uz tagadni vai nākotni) jomu. Tomēr aptaujas paplašināšana var nonākt pretrunā ar svarīgu šī pētījuma ieguvumu, jo ir izveidota ļoti īsa aptauja ar pietiekami augstu iekšējo saskaņotību. Tāpēc izstrādāto aptauju ir ieteicams lietot

pētījumu programmās ar lielu aptauju apjomu, kas ir tipiski indivīda uzvedības prognozes pētījumos (piemēram, Duangpatra et al., 2009).

Riskantas braukšanas prognozes izpēte apstiprina orientācijas uz gala termiņiem nozīmi riskantas braukšanas rādītāju samazināšanā. Ņemot vērā ciešu orientācijas uz gala termiņiem korelāciju ar orientāciju uz nākotni, šie rezultāti apstiprina iepriekšējo pētījumu atziņas (Duangpatra et al., 2009; Zimbardo et al., 1997). Samērā zems korelācijas līmenis starp orientāciju uz nākotni un riskantu braukšanu šajā pētījumā un iepriekšējos pētījumos ir iemesls nelielam izskaidrotās variācijas procentam. Vienlaikus ir svarīgi, ka augstāka orientācija uz nākotni izskaidro zemākus neapzinātas riskantas braukšanas rādītājus.

Orientācija uz tagadni neizskaidroja nevienu no riskantas braukšanas aspektiem. Tas ir pretrunā ar pētījumiem, kuros šī orientācija bija noteikta ar ZTPI divu faktoru versijas palīdzību (Duangpatra et al., 2009; Zimbardo et al., 1997), bet ir saskaņā ar pieņēmumu par citu psiholoģisko konstruktu nozīmi riskantas uzvedības prognozē. Potenciāli tā ir asu izjūtu meklēšana, tās elementi parādās aptaujas faktoru struktūrā latviešu un krievu ZTPI versijā (Kolesovs, 2009). Turpmākajā pētījumā ir vērts pievērst uzmanību ZTPI tagadnes orientācijas mērījumu, asu izjūtu meklēšanas un orientācijas un tagadni (jauna aptauja) savstarpējām sakarībām un pienesumam riskantas uzvedības prognozē.

Balstīšanās uz indivīdu uzvedības pašnovērtējumu ierobežo pētījumu rezultātu vispārinājuma iespējas. Tas attiecas arī uz riskantas uzvedības prognozi, jo pašnovērtējums šajā jomā saistās ar sociālo vēlamību (Duangpatra et al., 2009). Tomēr pētījumi rāda, ka sociāli vēlamas atbildes maina riskantas braukšanas pašnovērtējumu ar DBQ palīdzību samērā zemā pakāpē (Lajunen & Summala, 2003). Tāpēc var pietiekami droši balstīties uz pētījuma rezultātiem, kuri ir iegūti, lietojot šo aptauju. Vienlaikus objektīva informācija par autovadītāju uzvedību pavērs iespējas padziļināt izpratni par riskantu braukšanu.

Kopumā var secināt: jo vairāk autovadītājs rēķināsies ar gala termiņiem, jo mazāk būs kļūdu, kuras paaugstina negadījuma risku, braucot ar mašīnu. Savukārt orientēšanās uz tagadni neizskaidro nevienu no riskantas braukšanas aspektiem. Praktiskos rezultātus varētu lietot tādējādi, ka autovadītāju apmācībā tiktu veltīta uzmanība laika ierobežojumiem dažādās situācijās un autovadītāju iemaņu attīstībai šo ierobežojumu ievērošanā.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Arnett, J. J. (1990). Drunk driving, sensation seeking, and egocentrism among adolescents. *Personality and Individual Differences*, 11, 541-546.
- Austers, I., & Renge, V. (2007). Counterproductive work behavior is a better predictor of risky driving than compliance, gender, age, or traffic risk judgements. *Proceedings of the Annual Convention of Society for Personality and Social Psychology*. Memphis, Tennessee, 521.
- Carelli, M. G., Wiberg, B., & Wiberg, M. (2011). Development and construct validation of the Swedish Zimbardo Time Perspective Inventory. *European Journal of Psychological Assessment*, 27, 220-227.
- Duangpatra, K. N. K., Bradley, G. L., & Glendon, A. I. (2009). Variables affecting emerging adults' self-reported risk and reckless behaviors. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30, 298-309.

- European Union Road Federation. (2010, July). European road statistics. Retrieved December 7, 2011. Pieejams: http://www.erf.be/images/stories/Statistics/2010/ERF_European_Road_Statistics_2010.pdf
- Kolesovs, A. (2004). Gender differences in time perspective of high school students in Latvia. *Baltic Journal of Psychology*, 5, 14-20.
- Kolesovs, A. (2009). Factorial validity of the Latvian and Russian versions of the Zimbardo Time Perspective Inventory in Latvia. *Baltic Journal of Psychology*, 10, 55-64.
- Kolesovs, A. (2010). *Individual's time perspective as a predictor of self-reported risky driving behavior*. Nordic-Baltic Doctoral Network in Psychology, Nordic-Baltic September School in Psychology. September 19-24, Jūrmala, Latvia.
- Kolesovs, A. (2011). *Development of a new time perspective inventory in the Latvian and Russian languages*. The 11th European Conference on Psychological Assessment, August 31-September 3, Rīga, Latvia.
- Lajunen, T., & Summala, H. (2003). Can we trust self-reports of driving? Effects of impression management on driver behaviour questionnaire responses. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 6, 97-107.
- Muzikante, I. (2009). *Psychometric Properties of Latvian Version of Driver Behaviour Questionnaire*. Abstract. 11th European Congress of Psychology, Oslo, Norway, 7-10 July.
- Nuttin, J., & Lens, W. (1985). *Future time perspective and motivation: Theory and research method*. Leuven & Hillsdale, NJ: Leuven University Press & Erlbaum.
- Reason, J. T., Manstead, A. S. R., Stradling, S. G., Baxter, J. S. & Campbell, K. (1990). Errors and violations on the road: A real distinction? *Ergonomics*, 33, 1315-1332.
- Reņģe V. (2011). Personības, ekonomiskie un kultūras faktori satiksmes psiholoģijas pētījumos. *LU Raksti*, 768. sēj. *Psiholoģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 144-163.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007). *Using Multivariate Statistics* (5th ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Worrell, F. C., Mello, Z. R., & Buhl, M. (2011). Introducing English and German versions of the Adolescent Time Attitude Scale. *Assessment*. First published on January 24, 2011 as DOI:10.1177/1073191110396202.
- Zimbardo, P. G., & Boyd J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 1271-1288.
- Zimbardo, P. G., Keough, K. A., & Boyd, J. N. (1997). Present time perspective as a predictor of risky driving. *Personality and Individual Differences*, 23, 1007-1023.
- Zuckerman, M. (1979). Sensation seeking and risk taking: Emotional distress and behavioral problems. *Adolescence*, 30, 757-777.

Summary

The aim of this study was to suggest a new measure of individual's orientation towards the present and future and to evaluate relative importance of these orientations in predicting of risky-driving. Research participants were 365 individuals from 18 to 62 (mean age was 29.2). The 277 drivers were from 18 to 61 (mean age was 30.5, mean driving experience was 9.4 years). The results of the factor analysis confirmed two factors in the new inventory. These factors were interpreted as individual's focusing on the present and dealing with deadlines expected in the future. The results of a multiple linear regression confirmed that individual's orientation towards the future deadlines explains lower level of self reported nonviolent risky-driving. Individual's orientation towards the present does not explain nor violations neither errors or lapses raising probability of an accident.

Keywords: time orientation, risky-driving.

Pielikums

Aptauja „Orientācija laikā”

1. Pašreizējais brīdis ir vērtīgākais dzīvē. (Tagadne)
2. Es izpildu darbu laikā. (Nākotne)
3. Es dzīvoju tikai šajā brīdī. (Tagadne)
4. Es izjūtu atbildību par darba pabeigšanu laikā. (Nākotne)
5. Viss notiek tagadnē. (Tagadne)
6. Es atlieku darbu uz pēdējo brīdi. (Nākotne)
7. Es cenšos pabeigt darbu pirms gala termiņa. (Nākotne)
8. Eksistē tikai „šeit un tagad”. (Tagadne)

Teorētiskā izpratne par vadības funkcijām un to attīstības atbalstu pirmsskolas vecuma bērniem *Theoretical Understanding of Executive Functions and Promoting Development in Preschool Children*

Ilona Krone, Ieva Bite

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: ilonakrone@gmail.com

Pirmsskolas vecumā veidojas vadības funkciju pamatelementi (Garon, Bryson & Smith, 2008), kas nozīmīgi ietekmē mijiedarbību ar apkārtējo vidi, kā arī ikdienas funkcionēšanu vēlāk dzīvē. Kopumā pirmsskolas vecuma bērnu vadības funkciju izpēte tiek uzskatīta par zinātnisko prioritāti, ņemot vērā to iespējamo saistību ar dažādu psihopatoloģiju attīstības risku (Willoughby, Blair, Wirth & Greenberg, 2010). Zināms, ka vadības disfunkcijas bērniem izpaužas, piemēram, kā uzmanības deficīta un hiperaktivitātes sindroms, autisms un Asperģera sindroms, rauste, depresija un citi traucējumi (Powell & Voller, 2004), kas iekļaujas klīniskās psiholoģijas darbības laukā. Kempions un kolēģi (Campion, Bhui & Bhugra, pieņemts publicēšanā) atbalsta jau agrāk izteiktās idejas, ka psihisko traucējumu pirmsākumi meklējami bērnībā, līdz ar to izpratne par bērnībā notiekošajiem attīstības procesiem ir nozīmīgs ieguldījums sabiedrības veselībā kopumā un atkualizējas primārās preventīvas nepieciešamība. Latvijā psiholoģijas zinātnē šobrīd nav pētījumu par vadības funkciju ne pieaugušo, ne bērnu populācijā, tāpēc paveras plašas pētniecības perspektīvas. Latvijas pētniecības pienesums vadības funkciju izpratnē, iespējams, ieklausies starpkultūru pētījumos, lai veicinātu gan vides ietekmes, gan citu mainīgo ietekmi uz VF attīstību.

Atslēgvārdi: vadības funkcijas, vecāku–bērnu mijiedarbība.

Saīsinājumi

VF – vadības funkcijas

MDzS – mazs dzimšanas svars

Ievads

Vadības funkcijas metaforiski uzskatāmas kā tilts, kas savieno iepriekšējo pieredzi ar pašreiz notiekošo un nodrošina pamatu nākotnes aktivitāšu plānošanai. To radīšana vai, precīzāk sakot, attīstība notiek vairākos līmeņos – no bioloģiskā līdz psiholoģiskajam līmenim –, un tiek meklētas arvien jaunas likumsakarības, uzsverot arī vecāku un bērnu mijiedarbības lomu. Lai arī liela daļa pētījumu izceļ nervu nobriešanas lomu vadības funkciju attīstībā, atklāts, ka arī sociālā mijiedarbība varētu būt viens no faktoriem, kas veicina attīstību (Martin & Failow, 2010; Bernier, Carlson & Whipple, 2010). Tiek uzskatīts, ka indivīds un vide veido vienotu „dinamisku

sistēmu", kur pastāv divvirzienu attiecības, un tuvākās pētniecības skatu punktā būtu jāiekļauj vecāku loma bērna vadības funkciju attīstībā (Rhoades, Greenberg, Lanza & Blair, 2011). Raksta mērķis ir radīt izpratni par vadības funkcijām, to agrīnu attīstību un tuvākās vides lomu šajā attīstības procesā, kas, iespējams, veicinās šī koncepta iekļaušanu praktiskajos pētījumos Latvijā.

Vadības funkciju definīcijas

Atzīts, ka mūsdienu intensīvā vadības funkciju pētniecība uzskatāma par izaicinājumu, jo nepastāv universāli pieņemtas, pastāvīgas VF un to dažādo elementu definīcijas (Dick & Overton, 2010). Tieši teorētiskais darbs, kas saistīts ar konstrukta definēšanu, ir atstāts novārtā salīdzinājumā ar tā empīrisko izpēti (Martin & Failows, 2010).

Termins *vadības funkcijas*, iespējams, radies saistībā ar galvas smadzeņu pieres daivas disfunkciju izmeklējumiem, kas bijis ilgs un pakāpenisks process eksperimentālās un klīniskās neiropsiholoģijas jomā (Welsh, 2002). Iespējams, vislielākā ietekme uz vadības funkciju teorētiskā modeļa izstrādi (Welsh, 2002) ir Aleksandra Lurijas (Luria, 1966, 1973) smadzeņu funkcionālās sistēmas teorijai. Šajā pieejā izšķir trīs galvas smadzeņu funkcionālās daļas (blokus). Pirmo bloku saista ar smadzeņu stumbra darbību, kas nosaka smadzeņu garozas uzbudinājuma regulāciju. Otrā bloka funkcijas saistās ar informācijas kodēšanu, apstrādi, uzglabāšanu un ietver denīņu, paura un pakauša daivu (Luria, 2008). Ar trešo bloku saista pieres daivas funkcijas, kas arī raksturo vadības funkcijas un ietver programmēšanu, kontrolēšanu, darbību pārbaudi un problēmu risināšanas spējas (Luria, 2008).

Pagājušā gadsimta nogalē tika uzskatīts, ka ir aptuveni 33 VF definīcijas (Eslinger, 1996), tāpēc pastāvēja zināma neskaidrība VF jēdziena izpratnē. Arī šobrīd praktiski ikviens publicētais darbs par vadības funkcijām piedāvā kādu definīcijas formu un vēl joprojām ir mēģinājumi radīt precīzu šī jēdziena izpratni (Dick & Overton, 2010; Garcia-Barrera, Kamphaus & Bandalos, 2011). Tiek izteikta arī kritika, ka nereti definējums gandrīz pilnībā atkarīgs no pētnieku subjektīvās izvēles (Martin & Failows, 2010).

Apvienojot dažādās teorētiskajās pieejās izteikto viedokli par VF, izveidota aprakstoša definīcija, kas norāda, ka VF ir uzskatāmas par vienojošu terminu augstākā līmeņa procesiem (piemēram, apvaldīšanai, darba atmiņai, pārslēgšanai) un tiek asociētas ar prefrontālās garozas darbību, kas nosaka uz mērķi orientētu darbību un adaptīvas atbildes uz jaunu, sarežģītu vai neskaidru situāciju (Hughes, Graham & Grayson, 2004). Domājot par perspektīvām definēšanas jautājumos, tiek ieteikts vadības funkcijas uzskatīt par funkcionāli saistītu spēju kompleksu, ko cilvēks izmanto, lai rīkotos dažādās problēmu situācijās. Pouela un kolēģi (Powell & Voeller, 2004) uzsver, ka vadības funkcijas ir nepieciešamas, lai indivīds jebkurā vecumā varētu pilnvērtīgi funkcionēt ikdienas dzīvē.

Vadības funkcijas neiropsiholoģiskā izpratne

Kā jau minēts iepriekš, ar spēju vadīt un kontrolēt domas un uzvedību ir saistītas pieres daivas prefrontālās garozas (PFC) (Luria, 1975, 2008; Tsujimoto, 2008) funkcijas, un aktīvi tiek diskutēts, vai tas attiecināms arī uz bērna izlasi.

Pētījumā ar 7–16 gadus veciem bērniem secināts, ka vadības funkcijas nodrošina plaši, bet integrēti neironu tīkli. Tas varētu liecināt, ka attīstītām vadības funkcijām bērniem ir nepieciešama visu galvas smadzeņu integratīva darbība. Attīstības laikā jebkuras smadzeņu zonas bojājumi var ietekmēt vadības funkcijas, bet pieaugušo vecumā tas novērojams retāk (Jacobs, Harvey & Anderson, 2010). Tomēr šobrīd trūkst skaidru pētījumu rezultātu par pirmsskolas vecuma bērniem. Tiek uzskatīts, ka smadzeņu pētījumi pirmsskolas vecumā ir limitēti metodoloģisku un ētisku apsvērumu dēļ (Montgomery & Koeltzow, 2010).

Kopumā pieres daivas attīstībā vērojami 3 posmi. Pirmais posms ir vecumā no 1,5 līdz 5 gadiem, otrais – no 5 līdz 10 gadiem, bet trešais – no 10 līdz 14 gadiem. Pēc 14 gadiem vadības funkciju attīstība notiek vienmērīgi (Tacher, 1996, kā minēts Semrud-Clíkeman & Ellison, 2007). Līdzīgs ir uzskats, ka pieaugušo līmeni VF standartizētos uzdevumos bērni sasniedz ap 12 gadiem, bet atsevišķos VF uzdevumos rezultāti var vēl uzlaboties līdz pat pieaugušo vecumam (Zelazo & Muller, 2002).

Tiek nodalīti trīs prefrontālās garozas reģioni, kam ir atšķirīga nozīme vadības funkcijās: dorsolaterālā pieres daivas smadzeņu garoza (DLPFC, *dorsolateral prefrontal cortex*); orbitofrontālā garoza (OFC, *orbitofrontal cortex*) un priekšējā cingulārā garoza (ACC, *anterior cingulate cortex*). Šie reģioni darbojas koordinēti.

Apkopojot iepriekš teikto, jāsecina, ka VF nevar definēt vienīgi kā prefrontālās smadzeņu daivas garozas funkcijas, jo šie termini neaizstāj cits citu (Dick & Overton, 2010). Vadības funkciju nodrošināšanā prefrontālajai smadzeņu garozai ir svarīga nozīme, tomēr tā nevar pastāvēt bez pārējo galvas smadzeņu reģionu integritātes. Tāpat svarīgi izvairīties no redukcionisma¹ draudiem, ņemot vērā ieteikumu vadības funkcijas aplūkot arī vides kontekstā (Martin & Failows, 2010). VF attīstās pakāpeniski, ar strauju attīstību pirmsskolas vecumā, kas, iespējams, izskaidro zinātnieku pieaugušo interesi tieši par bērnu vadības funkciju pētniecību.

Pirmsskolas vecuma bērnu vadības funkcijas

Ņemot vērā, ka bērnu vadības funkciju izpēte uzsākta relatīvi vēlu, lielākai daļai pētījumu raksturīgi divi metodoloģiski trūkumi:

- 1) VF uzdevumiem ir zema konstruktu validitāte;
- 2) pētījumos bērnu izlasē ir grūtības izmantot kādu noteiktu teorētisko pieeju (Mate-Gagne & Bernier, 2011).

Nav noteiktas universāli pieņemtas metodes vai teorijas, ko lieto bērnu vadības funkciju izpētē (Brocki & Bohlin, 2004). Liela daļa izpratnes par vadības funkcijām bērnbībā ir balstīta uz pieaugušo izlasē novērotajām likumsakarībām, tomēr tās nav tik vienprātīgi izmantojamas. Vēl jo vairāk tāpēc, ka bērnbībā vadības funkcijas tiek saistītas ar noteiktu uzvedību, kas pieaugušo izlasē vairs nav identificējama (Brocki & Bohlin, 2004). Šīs dilemmas risinājumam tiek piedāvāts aplūkot bērnu VF kā noteiktas prasmes, kas ir saistītas ar vides kontekstu. Būtu jāatliek skaidrojumi par iekšējiem psiholoģiskajiem un neiroloģiskajiem mehānismiem – vismaz līdz brīdim, kamēr metodoloģiskie izaicinājumi tiktu atrisināti (Martin & Failows, 2010). Līdz ar to bērnu VF pētniecība patiesi ir izaicinājums, tomēr, tikai turpinot izpēti, ir

¹ Nevajadzētu uzsvērt tikai psiholoģisko vai tikai bioloģisko ietekmi pašregulācijas attīstībā (Martin & Failows, 2010).

iespējams mazināt šīs metodoloģiskās grūtības. Tāpēc ir likumsakarīgi, ka vairums pētījumu ir saistīti ar VF struktūras noteikšanu un atbilstošu metožu izveidi vai pielāgošanu bērnu izlasei.

Sākotnēji pētniecības galvenā interese koncentrējās uz attīstības traucējumiem un grūtībām, it īpaši uz uzmanības deficīta un autisma spektra traucējumiem (Hughes & Graham, 2002). Tomēr tiek minēts, ka vadības disfunkcijas izpausmes uzvedībā var būt un nav iespējams tās precīzi definēt. Bērni ar vadības funkciju deficītu var adekvāti reaģēt konkrētā vidē, bet var nebūt spējīgi veikt to pašu darbību citās vidēs (Powell & Voller, 2004). Pētījumu izlasēs tiek iekļauti arī bērni bez attīstības traucējumiem (Bernier, Carlson & Whipple, 2010; Best, Miller & Jones, 2009), un tas ļauj noskaidrot VF attīstības pamatprincipus.

Veicinot bērnu VF teorētiskā modeļa izpratni, pēdējo gadu pētījumos vairākkārt atbalstīts un pierādīts VF vienfaktora modelis (Wiebe, Espy & Charak, 2008; Hughes, Ensor, Wilson, & Graham, 2010; Wiebe, Sheffield, Nelson, Clark, Chevalier & Espy, 2011), norādot, ka šajā vecumposmā VF vēl ir vienots process (Wiebe et al., 2011). Vienfaktora modeli tiek noteikti trīs pamatelementi: pārslēgšanās, darba atmiņa, apvaldīšana (Miyake, Friedman, Emerson, Witzki & Howerter, 2000). Pierādījumi diviem komponentiem, kas tiek uzskatīti par vadības funkciju darbības pamatelementiem (Brocki & Bohlin, 2004) – apvaldīšanai un darba atmiņai –, tika iegūti arī agrākos pētījumos, kas veikti gan veselu bērnu izlasē, gan bērniem ar uzmanības deficīta sindromu.

Kopumā tiek uzskatīts, ka VF pirmsskolas vecuma bērniem ir vienkāršāka vēlāko VF forma (Hughes et al., 2010; Wiebe et al., 2008). VF attīstībai raksturīgs pakāpeniskums, ar straujāku attīstību līdz 5 gadu vecumam, tad 7–9 gados un pusaudžu gados (11–13 gadi) (Anderson, 2002), tomēr elementu attīstības secība nav pilnībā pārbaudīta. Ir ticis ierosināts, ka VF komponentu attīstības procesam pirmo trīs dzīves gadu laikā varētu sekot integrācijas periods, kurā tie sāk savstarpēji sadarboties (Garon et al., 2008). Senns, Espijs un Kaufmans (Senn, Espy & Kaufmann, 2004) ierosināja, ka sakarības starp VF elementiem attīstības gaitā mainās. Tika novērtēta apvaldīšana, darba atmiņa, pārslēgšanās un bērnu rezultāti Hanojas torņa uzdevumā² (*Tower of Hanoi*, TOH; Welsh, Pennington & Groisser, 1991) bērniem no 2 gadu un 8 mēnešu vecuma līdz 6 gadiem. Jaunākiem bērniem rezultātu TOH noteica apvaldīšana, norādot, ka mazi bērni problēmu risināšanā paļaujas uz apvaldīšanu (Senn et al., 2004). Tas, iespējams, notiek tādēļ, ka apvaldīšana attīstās ātrāk nekā citas spējas, jo jaunāki bērni ir uzņēmīgāki pret apkārtējās vides faktoriem, kas novērš uzmanību (Best et al., 2009). Attīstot šīs prasmes, kas saistītas ar neatbilstošu stimulu neievērošanu, tālāk spēj attīstīties problēmu risināšana. Savukārt vecākiem bērniem problēmu risināšanā lielāka nozīme bija darba atmiņai, kas šajā vecumā ir jau attīstītāka (Senn et al., 2004). Iegūtie rezultāti apstiprina pieņēmumu, ka problēmu risināšanas spējas mainās attīstības gaitā un ir saistītas ar bērna vecumu (Best et al., 2009).

Analizējot literatūru par vadības funkcijām, var izšķirt vairākus faktorus, kas ietekmē to attīstību:

- 1) iedzimtie (bioloģiskie) faktori – grūtniecība, dzemdības, bērna dzimums, temperaments;
- 2) ar indivīdu saistītie faktori – vecums, izglītība, iegūtās traumas;

² Problēmrisināšanas uzdevums.

- 3) vides faktori – ģimenes riska faktori, kultūras un valodas ietekme, mijiedarbības kvalitāte.

Pievēršoties *iedzimto (bioloģisko) faktoru* analīzei, jāizceļ diskusijas par *mātes smēķēšanas* ietekmi uz augļa attīstību. Šī ietekme liecina, ka pastāv mijiedarbība starp bērna vielmaiņas gēniem un tabakas dūmu komponentiem augļa neiroloģiskās attīstības gaitā (Morales, Sunyer, Julvez, Castro-Giner, Estivill, Torrent & De Cid, 2009). Tika konstatēts, ka bērniem, kuru mātes grūtniecības laikā smēķējušas, ir grūtības dažādu VF uzdevumu veikšanā pirmsskolas vecumā. Tomēr, pēc autoru domām, pētniecību šajā jomā nepieciešams turpināt (Wiebe, Espy, Stopp, Respass, Stewart, Jameson, Gilbert, & Huggenvik, 2009). Līdzīga negatīva ietekme uz VF attīstību atklāta arī bērniem, kam ir fetāls alkohola sindroms (Pei, Job, Kully-Martens & Rasmussen, 2011).

Bērni, kas dzimuši ar *ļoti mazu dzimšanas svaru* (MDzS)³ (vidēji – 1158,3 grami), ir pakļauti augstam vadības funkciju deficīta riskam, viņiem impulsu kontrole, darba atmiņa un izziņas elastība (*cognitive flexibility*) ir apgrūtināta (Ni, Huang & Guo, 2011). Pēc tam kad tika novērsta ļoti agras attīstības traucējumu ietekme, sešu gadu vecumā bērniem, kam bija MdZS (VLBW), tika novērota traucēta kognitīvā elastība, plānošanas spējas un neverbālā darba atmiņa. Līdzīgi četru gadu vecumā bērniem, kas bija *priekšlaicīgi dzimuši*, vai bērniem ar zemu dzimšanas svaru tika konstatēta traucēta vadības funkciju attīstība (Edgin, Inder, Anderson, Hood, Clark & Woodward, 2008). Pirms laika dzimušiem bērniem iespējams konstatēt arī darba atmiņas attīstības traucējumus (Beauchamp, Thompson, Howard, Doyle, Egan, Inder & Anderson, 2008). Šie traucējumi varētu tikt skaidroti ar strukturālām izmaiņām smadzenēs – samazinātu hipokampa izmēru (Beauchamp et al., 2008) un smadzeņu baltās vielas, pieres daivas attīstības traucējumiem (Ni et al., 2011).

Dzimums un ģimenes sociālekonomiskā situācija minēti kā faktori, kuriem varētu būt īpaša nozīme VF kontekstā. Atklāts, ka meitenēm pirmsskolas vecumā vērojamas augstākas apvaldīšanas spējas nekā zēniem (Rotenber, Michalik, Eisenberg & Betts, 2008). Tomēr citos pētījumos VF uzdevumu izpildes atšķirības saistībā ar dzimumu netiek uzrādītas (Wiebe et al., 2011). Šīs diskusijas vēl joprojām ir aktuālas, un šai nekonsekvencei nav vienota skaidrojuma. Lielāks sociāldemogrāfiskais risks varētu tikt saistīts ar zemākiem VF uzdevumu rezultātiem jaunākiem bērniem (Wiebe et al., 2011). Tāpat iespējams, ka abu vecāku ģimenēs bērni saņem lielāku izziņas stimulāciju, kā arī ir samazināta bērna pakļaušana stresam, nekā tas ir ģimenēs, kur bērnu audzina viens vecāks. Tomēr, kā norāda autori, jāņem vērā vecāku un bērnu mijiedarbības kvalitāte, ne tikai vecāku skaits (Rhoades, Greenberg, Lanza & Blair, 2011). Mijiedarbības kvalitāte uzsvērtā, norādot, ka stress un haoss apkārtējā vidē paredz zemākus vadības funkciju attīstības līmeņus, turpretim atbalstoša mijiedarbība tos paaugstina (Bibok, Carpendale, & Müller, 2009; Hughes & Ensor, 2009). Pētot vides ietekmi plašākā kontekstā, atklājas, ka bērniem, kas dzīvo lauku rajonos ģimenēs, kurām ir pietiekami finansiālie resursi, ne vienmēr ir iespējas nodrošināt viņiem attīstošu vidi, jo ģeogrāfiskie ierobežojumi mazina pirmsskolas vides izvēles iespējas, kas kopumā var ietekmēt bērnu kognitīvo attīstību (Brock, Rimm-Kaufman,

³ Pēc Pasaules Veselības organizācijas (World Health Organization, 1950) datiem, zems (mazs) dzimšanas svars uzskatāms, ja bērns dzimis ar svaru līdz 2,500 g.

Nathanson & Grimm, 2009). Tomēr konkrētu pētījumu par pilsētās un lauku rajonos dzīvojošo bērnu VF atšķirībām vai sakarībām trūkst.

Individuālajām atšķirībām *vecuma vai sociāldemogrāfisko risku* dēļ pievērsta uzmanību arī jaunākajos pētījumos (piemēram, Wiebe et al., 2011). Secināts, ka pastāv saistība ar vecumu – jo vecāks ir bērns, jo augstāki rezultāti VF uzdevumos. Starp bērnu grupām (viņu mātēm bija dažāda izglītība) nebija atšķirību, rezultātus neietekmēja arī sociāldemogrāfiskie dati (Wiebe, Espy & Charak, 2008).

Atšķirīgi rezultāti par *mātes izglītības* ietekmi uz VF attīstību iegūti Hjūsa, Ensora, Vilsona un Greiema (Hughes, Ensor, Wilson & Graham, 2010) pētījumā. Secināts, ka vecums, verbālās spējas un mātes izglītība prognozē vadības funkciju attīstību.

Valodas attīstības nozīme VF uzdevumu izpildē pieminēta vairākkārt, pētot gan pirmsskolas, gan skolas vecuma bērnu izlasi (Matte-Gagne & Bernier, 2011; Cragg & Nation, 2010; Winsler, 2009; Fuhs & Day, 2011), tomēr nepieciešama tālāka izpēte, lai noteiktu, ar kādu mehānismu palīdzību notiek valodas attīstība (Matte-Gagne & Bernier, 2011; Fuhs & Day, 2011), un šīs sakarības jāaplūko kopā ar demogrāfisko faktoru ietekmi (Rhoades et al., 2011).

Kā viens no iespējamiem mehānismiem, kas izskaidro saikni starp verbālajām spējām un VF attīstību, ir privātā runa vai egocentriskā runa (Vigotskij, 1983, 1984, 2002; Luria, 1975, 2008). Bērni ar attīstītām verbālām spējām prot izmantot pašregulējošo runu (privāto runu) darbību plānošanā un regulēšanā, kas uzskatāmas par vadības funkciju pamatu (Fuhs & Day, 2011). Vadības funkciju attīstība tiek ietekmēta, vēl pirms bērnš pats sāk aktīvi runāt. Sākotnēji vecāki vai aprūpētāji regulē mazu bērnu uzvedību, izmantojot verbalizāciju, un vēlāk šo spēju bērni apgūst paši – vispirms lietojot privāto runu, vēlāk iekšējo runu (Vigotskij, 1983, 1984, 2002; Luria, 1975, 2008). VF kontekstā attīstīta valoda ir būtiska, lai saprastu un internalizētu pieaugušo dotos noteikumus, skaidrojumus, zināšanas un/vai problēmu risināšanas stratēģijas, kā arī lai attīstītu citas stratēģijas, piemēram, uz sevi vērstu runu, un vadītu un regulētu savas domas, emocijas un uzvedību (Vallotton & Ayoub, 2011). Līdz ar to verbālajām spējām, iespējams, ir noteicoša loma zināšanu nodošanā un problēmu risināšanai nepieciešamo paškontroles stratēģiju attīstīšanā (Matte-Gagne & Bernier, 2011).

Veikta arī *vides, valodas un vadības funkciju saistību* izpēte. Bērni un viņu mātes ($N = 53$) iesaistījās pētījumā, kad bērni bija 15 mēnešu vecumā, 2 gadu un 3 gadu vecumā. Tika novērtētas bērna verbālās spējas (ekspresīvā valoda), vadības funkcijas un mātes uzvedība (autonomijas atbalsts). Rezultāti atklāja, ka verbālajām spējām ir mediators efekts starp autonomijas atbalstu un bērna impulsu kontroli. Lai gan impulsu apvaldīšanai tika atrasta tieša saikne ar VF, konfliktu uzdevumu⁴ rezultāti lika domāt, ka bērnu valodas spējas neveicina saistību starp audzināšanu un bērna rezultātiem VF uzdevumos, kas saistīti ar darba atmiņu vai pārslēgšanos. Vispār tika atklāts, ka bērniem, kuru autonomija tikusi atbalstīta 15 mēnešu vecumā, bija augstāks verbālo spēju līmenis 2 gadu vecumā, un tas kopumā izskaidroja VF uzdevuma rezultātus 3 gadu vecumā (Matte-Gagne & Bernier, 2011). Arī šī pētījuma autori kā vienu no rezultātu skaidrojumiem min Vigotska–Lurijas pieeju. Viņi

⁴ Uzdevumi *Spin the Pots* (Hughes & Ensor, 2005); *Shape Stroop* (Kochanska et al., 2000); *Baby Stroop* (adapted from Hughes & Ensor, 2005).

uzsver, ka valoda, kas apgūta interakcijā ar pieredzējušāku partneri, palīdz bērnam apvaldīt impulsus. Bērni, kuriem bijusi iespēja attīstīt augstāku verbālo spēju līmeni, balstoties uz interakciju ar pieaugušo, varēja attīstīt arī spēju apvaldīt impulsus un pašregulācijas spējas kopumā (Matte-Gagne & Bernier, 2011).

Valoda ir saistīta ne tikai ar verbālo instrukciju izpratni, bet arī ar savu domu un reakciju apzināšanos, kas palīdz reaģēt atbilstoši situācijas prasībām. Nesenā pētījumā (Carlson & Beck, 2009) tika atklāts, ka bērnu verbālās spējas (vārdu krājums) ir saistītas ar bērnu izmantotajām stratēģijām dāvanas aizkavēšanas (Delay of Gratification, Kochanska et al., 2000) uzdevumā. Bērni ar salīdzinoši sliktākām verbālām spējām stratēģijas izmantoja retāk, tiem bija mazāka izmantoto stratēģiju daudzveidība un attiecīgi lielākas grūtības nogaidīt visu uzdevuma laiku. Līdzīgi arī senākos pētījumos tika atklāts, ka verbālo instrukciju došana sev, gaidot apbalvojumu vai atturoties no skatīšanās uz pievilcīgu rotaļlietu, ļāva bērniem pretoties kārdinājumam labāk nekā klusēšana (Hartig & Kanfer, 1973; Karniol & Miller, 1981, kā minēts Matte-Gagne & Bernier, 2011). Pēc autoru domām (Matte-Gagne & Bernier, 2011), verbālās spējas ir svarīgas valodas lejupejošo stratēģiju⁵ attīstībā, tās palīdz apvaldīt impulsīvas reakcijas vai nodrošināt „apzinātu rīcības kontroli”, kas nosaka vadības funkcijas kopumā (Zelazo & Muller, 2002).

Turpinot izpēti par valodas attīstības ietekmi uz VF, uzmanība jāpievērš arī *divvalodības* konceptam. Dzīvojot multikulturālā pasaulē, ir iespējams apgūt vairākas valodas. Vai vadības funkcijas kontekstā tas uzskatāms par ieguvumu vai riska faktoru? Nesenā pētījumā atklāts, ka bilingvāliem bērniem ir augstāki rezultāti vadības funkciju uzdevumos. Tas tiek skaidrots ar faktu, ka divvalodīgi bērni runāšanas laikā izmanto selektīvo uzmanību, pārslēgšanos, kā arī apvaldīšanas kontroli. Abas valodas ir aktīvas arī tad, kad tiek lietota tikai viena no tām. Tika pētīts, vai šādi mehānismi ir arī divus gadus veciem bērniem, kuriem valodas lietošanā ir mazāka pieredze. No iegūtajiem rezultātiem secināts, ka arī divus gadus veciem bērniem ir augstāki rezultāti Strūpa uzdevumā⁶ salīdzinājumā ar vienas valodas lietotājiem. Izlases rezultātos nebija atšķirību citos uzdevumos, apstiprinot, ka divvalodība ietekmē tieši konflikta uzdevumu (Strūpa Formu testa) rezultātus (Poulin-Dubois, Blaye, Coutya & Bialystok, 2011). Kopumā secināts, ka agrīna saskare ar vairāk nekā vienu valodu bērnībā var veicināt darba atmiņas un apvaldīšanas spējas, kas ir nepieciešamas problēmu risināšanai dažādās situācijās (Carlson & Meltzoff, 2008). Visbeidzot jāpiemin, ka bilingvāli bērni, iespējams, ir apguvuši arī divas dažādas kultūras. Līdz ar to uzmanība tiek pārslēgta ne tikai starp divām valodām, bet arī divām kultūrām, piemēram, starp mājas un skolas vidi, likumiem, tradīcijām, vērtībām. Tāpēc nevar izslēgt kultūras ietekmi uz bērna paškontroles attīstību (Carlson & Meltzoff, 2008).

Paralēli vides un individuālajām atšķirībām nozīmīga ir arī vadības funkciju izpēte *traumatisku smadzeņu bojājumu* gadījumā, kas izraisa neiroloģiskas un uzvedības komplikācijas (Levin & Hanten, 2005). Nozīmīgs ir atklājums, ka, ņemot vērā plastiskumu, kas raksturīgs bērna smadzeņu attīstībai, ir iespējama bojāto smadzeņu zonu funkciju kompensācija. Tiek uzskatīts, ka agrīns smadzeņu insults izraisa vieglākus bojājumus nekā vēlākas smadzeņu traumas. Neseni atklājumi apšaubā uzskatu,

⁵ Lejupejošie jeb centrālās ceļi vada kustību impulsus no galvas smadzenēm uz muguras smadzenēm (Eglīte, 2010).

⁶ Strūpa Formu tests (Shape Stroop, Kochanska, Murray & Harlan, 2000).

ka agrīns smadzeņu insults bija vadības disfunkcijas riska faktors. Bērniem, kas līdz trīs gadu vecumam cietuši no smadzeņu insulta, bija izteiktāki VF traucējumi, savukārt bērniem, kuriem insults bijis vēlākā vecumā, rezultāti VF uzdevumos bija tuvāk vecuma normai (Anderson, Spencer-Smith, Coleman, Williams, Greenham, Leventer & Jacobs, 2010). Iespējamais skaidrojums atbalsta agrīnās ievainojamības modeli, tiek norādīts, ka prasmes, kas vēl nav nostabilizējušās traumas brīdī, ir vairāk pakļautas traucējumiem nekā tās, kas jau ir nobriedušas (Anderson et al., 2010).

Vadības funkcijas un vecāku–bērnu mijiedarbības sakarības

Par iespējamo sociālo faktoru ietekmi uz vadības funkciju attīstību liecina starpkultūru pētījumi. Zinātnieki (Oh & Lewis, 2008) veica pētījumu, kurā piedalījās Korejas pirmsskolas vecuma bērni ($N = 110$) vecumā no 3 līdz 4 gadiem, bet kontrolgrupā bija bērni no Anglijas. Korejiešu bērniem bija izteikti augstāki rezultāti apvaldīšanas un pārslēgšanās uzdevumos, bet darba atmiņas uzdevumu rezultāti bija līdzīgi ar kontroles grupu. Skaidrojot rezultātus, autori uzsver, ka apvaldīšana Korejas bērniem ir ikdienas pieredzē, jo tie parasti gaida savu kārtu, piemēram, sarunā. Autori arī atsaucas uz iepriekšējiem pētījumiem, kas veikti citās Austrumu kultūras valstīs. Tā, piemēram, Ķīnā pirmsskolas vecuma bērniem ir augstāki rezultāti vadības funkciju uzdevumos (Sabbagh, Xu, Carlson, Moses & Lee, 2006) un Atliktās dāvanas uzdevumā (Zelazo & Qu, 2005, kā minēts Oh & Lewis, 2008). Papildus iespējamajai ģenētisko faktoru ietekmei tiek aprakstītas atšķirības sociālajā mijiedarbībā. Ģimenē un skolā liela vērība pievērsta bērna paškontroles attīstībai, lai harmonizētu sociālo mijiedarbību. Nozīmīgs ir atklājums, ka pastāv atšķirības, kā vecāki nosauc bērnu iniciatīvas. Korejā sarunās ar mazuļiem biežāk nekā citās valstīs tiek lietoti darbības vārdi (Gopnik, Choi & Baumberger, 1996). Galvenais uzsvars sarunā vērsts uz darbību un tās kontrolēšanu (Kim, McGregor & Thompson, 2000, kā minēts Oh & Lewis, 2008). Iespējams, ka šāda verbālā informācija pastiprina paškontroles nozīmi un dabīgā ceļā māca bērniem darbības un attiecības. Savukārt citu kultūru bērniem (šajā pētījumā – bērniem no Anglijas) sarunas procesā galvenais uzsvars tiek likts uz lietvārdiem (Gopnik et al., 1996). Autori (Gopnik et al., 1996) uzsver, ka valodas lingvistiskās atšķirības varētu ietekmēt bērnu kognitīvo attīstību. Pēc autoru novērojumiem, korejiešu bērni spēj veiksmīgāk apgūt vārdus, kas kodē darbību un plānošanu, plānus. Paraleli mātes lingvistiskajam atbalstam, proti, darbības vārdu lietošanai, sarunās kopumā gan bērni, gan pieaugušie vairāk izmanto izteikumus, kas saistīti ar aktivitātēm. Tātad mātes korejiešu valodā mazāk lieto lietvārdus un vairāk darbības vārdus. Iedziļinoties arī pašā nosaukšanas veidā, tiek piedāvātas vairākas interpretācijas. Korejiešu valodā runājošās mātes, iespējams, runā mazāk, vai to runas veids varētu būt mazāk apmācošs salīdzinājumā ar mātēm Anglijā. Iespējams, tas apstiprina nepieciešamību veikt pētījumu arī brīvās spēles situācijās, kur norāžu lietošana ir jāizmanto retāk.

Agrīnās Vigotska (Vigotskij, 1934/1983) idejas jau apstiprinājušas sociālo ietekmi uz vadības funkciju attīstību. Viņš norāda, ka augstākās kognitīvās funkcijas, piemēram, elastīga, uz mērķi orientēta domāšana, balstās uz dialoga pieredzi kopīgās aktivitātēs. Spēja regulēt savu domāšanu un uzvedību rodas no piedalīšanās mijiedarbībā ar pieaugušajiem (Vigotskij, 2002). Attiecības starp augstākajām psihiskajām funkcijām ir kādreiz bijušas reālas attiecības starp cilvēkiem – verbālā domāšana ir

runas internalizācija, bet pārdomas ir internalizēts strīds (Vigotskij, 1984). Piedāvājot vēlamos stimulus bērnībā, māte sekmē bērna galvas smadzeņu attīstību un kopumā veicina bērna pašregulācijas funkcijas. Arī uz bērnu vērsta runa (*child-directed speech*) varētu būt kontroles elementu attīstības aizsākums (Oh & Lewis, 2008).

Pētījumi par VF attīstību pirmsskolas vecumā apstiprina, ka mātes verbālais atbalsts veicina vadības funkcijas prasmes vēlākā vecumā un ietekmē neverbālas problēmu risināšanas iemaņas (Landry, Miller-Loncar, Smith & Swank, 2002). Bērniem, kuru mātes sniedza verbālu atbalstu, kad viņi bija 3 gadus veci, bija attīstītākas VF funkcijas 6 gadu vecumā. Šāda verbāla atbalsta sniegšana bērniem vecumā, kad strauji attīstās valoda, kopumā palīdz vadības funkciju attīstības procesā. Pieaugušā verbālās instrukcijas demonstrē modeli, kā izteikt sarežģītas sakarības un kā domāt problēmu kontekstā (Landry et al., 2002).

Turpinot pētījumus, noskaidrota verbālo spēju loma VF attīstībā un vecāku un bērnu mijiedarbībā. Tika atklāts – lai gan bērna ekspresīvajam vārdu krājumam 2 gadu vecumā bija tieša saistība ar VF konflikta uzdevumiem 3 gadu vecumā, šī saistība neapstiprinājās, ja tika kontrolēts mātes sniegtais atbalsts bērna patstāvībai. Iegūtie rezultāti, iespējams, norāda, ka mātes sniegtais atbalsts bērna patstāvībai varētu būt nozīmīgāks nekā bērna valodas prasmes problēmu risināšanas prasmju attīstībai konflikta uzdevumos (Matte-Gagne & Bernier, 2011). Pēc autoru domām, šī īpašā autonomijas atbalsta loma liekas ticama, ņemot vērā to, kā tā tika mērīta. Tika novērtētas māšu stratēģijas, palīdzot bērnam izpildīt uzdevumus, kas tam bija pārāk sarežģīti. Tas radīja kontekstu, kurā mātes varēja iemācīt bērnam problēmu risināšanas prasmes, kas līdzinājās tām, kuras vēlāk nepieciešamas konflikta VF uzdevumu risināšanā. Līdz ar to viens no valodas ietekmes trūkuma skaidrojumiem ir tāds, ka mātes sniegtais autonomijas atbalsts diādiskas problēmas risināšanas laikā radīja netiešu ietekmi uz to prasmju attīstību, kas nepieciešamas, lai paveiktu konflikta VF uzdevumus. Mātes sniegtais autonomijas atbalsts varētu būt saistīts ar bērnu privāto runu, kas tiek izmantota konflikta VF uzdevumos, un tā savukārt uzlabo uzdevumu rezultātus (Matte-Gagne & Bernier, 2011).

Vienā no jaunākajiem pētījumiem (Hammond, Muller, Carpendale, Bibok & Liebermann-Finestone, 2012), kurā piedalījās 82 bērni vecumā no 2 līdz 4 gadiem, tika atklāts, ka vecāku atbalstam, kas sniegts 3 gadus vecam bērnam, ir tieša ietekme uz VF 4 gadu vecumā. Savukārt vecāku atbalstam, ko bērns saņēmis 2 gadu vecumā, ir netieša ietekme uz VF 4 gadu vecumā, jo tas ietekmē bērna verbālās spējas 3 gadu vecumā. Līdz ar to secināts, ka agrīnam vecāku atbalstam ir netieša ietekme uz vēlākām VF, kur mediators ir verbālās spējas. Turpretī atbalstam 3 gadu vecumā ir tieša ietekme uz bērna vadības funkcijām 4 gadu vecumā, līdzīgi kā tas atklāts iepriekšējos pētījumos (Hughes & Ensor, 2009; Bernier et al., 2010), un tā saglabājas statistiski nozīmīga, pat izslēdzot verbālās spējas.

Kopumā šie atklājumi varētu liecināt, ka veids, kādā vecāku atbalsts ietekmē VF, laika gaitā mainās, un, iespējams, mainās arī vecāku atbalsta saturs un intensitāte. Savā pētījumā Hemonds un kolēģi (Hammond et al., 2012) atbalsta arī uz sevi vērstās runas saistību ar bērnu spēju regulēt savu uzvedību, padarot to organizētu un mērķtiecīgu, un citē pētījumus, kur norādīts, ka vecāku atbalsts veicina uz sevi vērstās runas attīstību, kam vēlāk ir nozīme VF attīstībā (FERNYHOUGH & FRADLEY, 2005).

Kopumā vairāki autori ir ierosinājuši, ka kvalitatīvas bērna un vecāku attiecības ir priekšnosacījums bērna VF attīstībai, kur valoda ir mediators. Valodas apguve

notiek sociālā un kultūras kontekstā, kurā pieaugušie, it īpaši vecāki, nodrošina struktūru jeb pamatu svarīgāko kognitīvo prasmju attīstībai (Vigotskij (1934/1987; Matte-Gagne & Bernier, 2011) un līdz ar to arī VF attīstībai.

Secinājumi

Apvienojot dažādās teorētiskās pieejas, vadības funkcijas ir uzskatāmas par vienojošu terminu augstākā līmeņa procesiem (piemēram, apvaldīšanai, darba atmiņai, pārslēgšanai) un tiek asociētas ar prefrontālās garozas darbību, kas nosaka uz mērķi orientētu darbību un adaptīvas atbildes uz jaunu, sarežģītu vai neskaidru situāciju (Hughes, Graham & Grayson, 2004). Kaut arī pastāv metadoloģiskas grūtības definēt VF, tiek uzskatīts, ka šīs spējas ir nepieciešamas, lai indivīds jebkurā vecumā varētu pilnvērtīgi funkcionēt ikdienas dzīvē. Paralēli bioloģisko faktoru ietekmei vairākkārt pētījumos atklāta arī sociālo faktoru loma – gan sociālekonomiskā stāvokļa, gan vecāku izglītības nozīme šajā procesā. Vadības disfunkcijas pētas gan saistībā ar dažādu klīnisko sindromu attīstības riskiem, gan saistībā ar citiem konceptiem, kā, piemēram, valoda, intelekts, bilingvālā vide, alkoholisms, smadzeņu traumas u. c. Atzīts, ka VF attīstās pakāpeniski, ar strauju attīstību pirmsskolas vecumā. Tas, iespējams, izskaidro pieaugošo zinātnieku interesi tieši par bērnu vadības funkciju pētniecību.

Vadības funkcijas izpētē vērojamas jau Kūna (Kuhn, kā minēts Leahey, 2000) pieminētās zinātnes cikliskuma iezīmes un atkārtojas jau niansētāki pētījumi par valodas un sociālās vides ietekmi, līdzīgi Vigotska un Lurija pētījumiem.

Kopumā ir neliels skaits pētījumu, kas atklāj pirmsskolas vecuma bērnu vadības funkciju saistību ar vecāku un bērnu konkrētu mijiedarbību ikdienas saskarsmē. Mājas vide tiek minēta kā būtisks faktors vadības funkcijas attīstībā, tomēr pētījumu ir salīdzinoši maz un būtu nepieciešams pētniecību turpināt, izmantojot uz personu vērstu pieeju (Rhoades et al., 2011). Saisītos pētījumos secināts, ka vecāku verbālā vadība sniedz bērniem iespēju izmantot uz sevi vērstu runu un nodrošina uzvedības vadību, kā arī palīdz bērniem apzināt impulsīvas reakcijas. Tomēr veiktie pētījumi vairāk ir koncentrēti uz strukturētām situācijām un nesniedz pietiekami skaidru atbildi par iespējamo attīstības atbalstu brīvās spēles situācijās, tāpēc pētniecību šajā jomā būtu vēlams turpināt.

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā „Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Anderson, P. (2002). Assessment and development of executive function (EF) during childhood. *Child Neuropsychology*, 8 (2), 71-82.
- Anderson, V., Spencer-Smith, M., Coleman, L., Anderson, P., Williams, J., Greenham, M., Leventer, R. J., & Jacobs, R. (2010). Children's executive functions: Are they poorer after very early brain insult. *Neuropsychologia*, 48 (7), 2041-2050.
- Beauchamp, M. H., Thompson, D. K., Howard, K., Doyle, L. W., Egan, G. F., Inder, T. E., & Anderson, P. J. (2008). Preterm infant hippocampal volumes correlate with later working memory deficits. *Brain*, 131 (11), 2986-2994.

- Bernier, A., Carlson, S. M., & Whipple, N. (2010). From external regulation to self-regulation: Early parenting precursors of young children's executive functioning. *Child Development*, 81 (1), 326-339.
- Best, J. R., Miller, P. H., & Jones, L. L. (2009). Executive functions after age 5: Changes and correlates. *Developmental Review*, 29 (3), 180-200.
- Bibok, M. B., Carpendale, J. I. M., & Müller, U. (2009). Parental scaffolding and the development of executive function. In: C. Lewis & J. I. M. Carpendale (Eds.). *Social interaction and the development of executive function. New Directions in Child and Adolescent Development*, 123, 17-34.
- Brock, L. L., Rimm-Kaufman, S. E., Nathanson, L., & Grimm, K. J. (2009). The contributions of 'hot' and 'cool' executive function to children's academic achievement, learning-related behaviors, and engagement in kindergarten. *Early Childhood Research Quarterly*, 24 (3), 337-349.
- Brocki, K. C., & Bohlin, G. (2004). Executive functions in children aged 6 to 13: A dimensional and developmental study. *Developmental neuropsychology*, 26 (2), 571-593.
- Carlson, S. M., & Beck, D. M. (2009). Symbols as tools in the development of executive function. In: A. Winsler, C. Fernyhough, & I. Montero (Eds.). *Private speech, executive functioning, and the development of verbal self-regulation*. Cambridge: Cambridge University Press, 182-194.
- Carlson, S. M., & Meltzoff, A. N. (2008). Bilingual experience and executive functioning in young children. *Developmental Science*, 11 (2), 282-298.
- Cragg, L., & Nation, K. (2010). Language and the development of cognitive control. *Topics in Cognitive Science*, 2 (4), 631-642.
- Dick, A. S., & Overton, W. F. (2010). Executive function: Descriptin and explanation. In: B. W. Sokol, U. Muller, J. I. M. Carpendale, A. R. Young & G. Iarocci (Eds.). *Self and social regulation. Social interaction and development of social understanding and executive function*. Oxford: University Press, 7-34.
- Edgin, J. O., Inder, T. E., Anderson, P. J., Hood, K. M., Clark, C. A., & Woodward, L. (2008). Executive functioning in preschool children born very preterm: relationship with early white matter pathology. *Journal of the International Neuropsychological Society*, 14 (1) 90-101.
- Eslinger, P. J. (1996). Conceptualizing, describing, and measuring components of executive function. In: G. R. Lyon & N. A. Krasnegor (Eds.). *Attention, memory, and executive function*. Baltimore: Paul H. Brookes, 367-395.
- Fuhs, M. W., & Day, J. D. (2011). Verbal ability and executive functioning development in preschoolers at Head Start. *Developmental Psychology*, 47 (2), 404-416.
- Garcia-Barrera, M. A., Randy, W., Kamphaus, R. W., & Bandalos, D. (2011). Theoretical and Statistical Derivation of a Screener for the Behavioral Assessment of Executive Functions in Children. *Psychological Assessment*, 23 (1), 64-79.
- Garon, N., Bryson, S. E., & Smith, I. M. (2008). Executive function in preschoolers: A review using an integrative framework. *Psychological Bulletin*, 134 (1), 31-60.
- Gerardi-Caulton, G. (2000). Sensitivity to spatial conflict and the development of self-regulation in children 24-36 months of age. *Developmental Science*, 3 (4), 397-404.
- Gopnik, A., Choi, S., & Baumberger, T. (1996). Crosslinguistic differences in early semantic and cognitive development. *Cognitive Development*, 11 (2), 197-227.
- Hammond, S. I., Müller, U., Carpendale, J. I., Bibok, M. B., Liebermann-Finestone, D. P. (2012). The effects of parental scaffolding on preschoolers' executive function. *Developmental Psychology*, 48 (1), 271-281.
- Hughes, C. H., & Ensor, R. A. (2009). How do families help or hinder the emergence of early executive function? In: C. Lewis & J. I. M. Carpendale (Eds.). *Social interaction and the development of executive function. New Directions in Child and Adolescent Development*, 123, 35-50.

- Hughes, C., & Graham, A. (2002). Measuring executive functions in childhood: Problems and solutions? *Child and Adolescent Mental Health*, 7 (3), 131-142.
- Hughes, C., Ensor, R., Wilson, A., & Graham, A. (2010). Tracking executive function across the transition to school: A latent variable approach. *Developmental Neuropsychology*, 35 (1), 20-36.
- Hughes, C., Graham, A., & Grayson, A. (2004). Executive Function in Childhood: Development and disorder. In: J. Oates & A. Grayson (Eds.). *Cognitive and Language Development in Children*. Oxford: Blackwell Publishing, 205-231.
- Jacobs, R., Harvey, A. S., & Anderson, V. (2010). Are executive skills primarily mediated by the prefrontal cortex in childhood? Examination of focal brain lesions in childhood. *Cortex*, 47 (7), 808-824.
- Landry, S. H., Miller-Loncar, C. L., Smith, K. E., & Swank, P. R. (2002). The role of early parenting in children's development of executive processes. *Developmental neuropsychology*, 21 (1), 15-41.
- Leahey, H. L. (2000). *A history of psychology*. (5th ed). New Jersey: Lehigh Press.
- Levin, H. S., & Hanten, G. (2005). Executive Functions After Traumatic Brain Injury in Children. *Pediatric Neurology*, 33 (2), 79-93.
- Luria, A. R. (1979). *Jazik i soznanije*. [Valoda un apziņa.] Maskava: Maskavas Valsts universitātes izdevniecība.
- Luria, A. R. (2008). *Visšīje korkovije funkcija čeloveka*. [Augstākās garozas funkcijas.] Sankt-Peterburg: Piter.
- Martin, J., & Failow, L. (2010). Executive function: Theoretical concerns. In: B. W. Sokol, U. Muller, J. I. M. Carpendale, A. R. Young & G. Iarocci (Eds.). *Self and social regulation. Social interaction and development of social understanding and executive function*. Oxford: University Press, 35-55.
- Matte-Gagné, C., & Bernier, A. (2011). Prospective relations between maternal autonomy support and child executive functioning: Investigating the mediating role of child language ability. *Journal of Experimental Child Psychology*, 110 (4), 611-625.
- Miyake, A., Friedman, N. P., Emerson, M. J., Witzki, A. H., & Howerter, A. (2000). The Unity and Diversity of Executive Functions and Their Contributions to Complex „Frontal Lobe” Tasks: A Latent Variable Analysis. *Cognitive Psychology*, 41 (1), 49-100.
- Montgomery, D. E., & Koeltzow, T. E. (2010). A review of the day-night task: The Stroop paradigm and interference control in young children. *Developmental Review*, 30 (3), 308-330.
- Morales, E., Sunyer, J., Julvez, J., Castro-Giner, F., Estivill, X., Torrent, M., & De Cid, R. (2009). GSTM1 polymorphisms modify the effect of maternal smoking during pregnancy on cognitive functioning in preschoolers. *International Journal of Epidemiology*, 38 (3), 690-697.
- Ni, T. L., Huang, C. C., & Guo, N. W. (2011). Executive function deficit in preschool children born very low birth weight with normal early development. *Early Human Development*, 87 (2), 137-141.
- Oh, S., & Lewis, Ch. (2008). Korean preschoolers' advanced inhibitory control and its relation to other executive skills and mental state understanding. *Child Development*, 79 (1), 80-99.
- Pei, J., Job, J., Kully-Martens, K., & Rasmussen, C. (2011). Executive function and memory in children with Fetal Alcohol Spectrum Disorder. *Child neuropsychology*, 17 (3), 290-309.
- Poulin-Dubois, D., Blaye, A., Coutya, J., & Bialystok, E. (2011). The effects of bilingualism on toddlers' executive functioning. *Journal of Experimental Child Psychology*, 108 (3), 567-79.
- Powell, K. B., Voeller, K. S. (2004). Prefrontal Executive Function Syndromes in Children. *Journal of Child Neurology*, 19, 785-797.

- Rhoades, B. L., Greenberg, M. T., Lanza, S. T., & Blair, C. (2011). Demographic and familial predictors of early executive function development: Contribution of a person-centered perspective. *Journal of Experimental Child Psychology*, 108 (3), 638-662.
- Rotenber, K. J., Michalik, N., Eisenberg, N., & Betts, L. R. (2008). The relations among young children's peer-reported trustworthiness, inhibitory control, and preschool adjustment. *Early childhood research quarterly*, 23 (2), 288-298.
- Sabbagh, M., Xu, F., Carlson, S. M., Moses, L. J., & Lee, K. (2006). The development of executive functioning and theory of mind: A comparison of Chinese and U. S. preschoolers. *Psychological Science*, 17, 74-81.
- Schore, A. N. (1994). *Affect Regulation and the Origin of the Self: The Neurobiology of Emotional Development*. Hillsdale, N. J. England: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Semrud-Clikeman, M., & Teeter Ellison, P. A. (2007). *Child Neuropsychology: Assessment and Interventions for Neurodevelopmental Disorders* (2th ed.). London: Springer.
- Senn, T. E., Espy, K. A., & Kaufmann, P. M. (2004). Using path analysis to understand executive function organization in preschool children. *Developmental Neuropsychology*, 26 (1), 445-464.
- Stroop, J. R. (1935). Studies of interference in serial verbal reactions. First published in *Journal of Experimental Psychology*, 18 (6), 643-662.
- Tsujimoto, S. (2008). The prefrontal cortex: functional neural. Development during early childhood. *Neuroscientist*, 14 (4), 345-358 .
- Valotton, C. D., & Ayoub, C. A. (2011). Use your words: The role of language in the development of toddlers' self-regulation. *Early Childhood Research Quarter*, 26, 169-181.
- Vigotskij, Ļ. S. (1983). *Sobraņije sočiņeņij v 6 tomah. Tom 4. Problēmi razvitije psihiki.* [Rakstru krājums 6 daļās. 3. daļa. Psihes attīstības problēmas.] Maskava: Pedagogika.
- Vigotskij, Ļ. S. (1984). *Sobraņije sočiņeņij v 6 tomah. Tom 4. Detskaja psihologija.* [Rakstu krājums 6 daļās. 4. daļa. Bērnu psiholoģija.] Maskava: Pedagogika.
- Vigotskis, Ļ. (2002). *Domāšana un runa: vispārīgās psiholoģijas problēmas.* Rīga: Eve.
- Welsh, M. C. (2002). Developmental and clinical variations in executive functions. In: D. L. Molfese, & V. J. Molfese (Eds.). *Developmental variations in learning: applications to social, executive function, language ad reading skills.* Mahwah, NJ: Erlbaum, 139-185.
- Wiebe, S. A., Espy, K. A., Stopp, C., Stewart, P., Respass, J., Jameson, T. R., Gilbert, D., & Huggenvik, J. (2009). Gene-environment interactions across development: Exploring DRD2 genotype and prenatal smoking effects on self-regulation. *Developmental Psychology*, 45 (1), 31-44.
- Wiebe, S. A., Sheffield, T., Nelson, J. M., Clark, C. A., Chevalier, N., & Espy, K. A. (2011). The structure of executive function in 3-year-olds. *Journal of Experimental Child Psychology*, 108 (3), 436-452.
- Wiebe, S., Espy, K. A., & Charak, D. (2008). Using confirmatory factor analysis to understand executive control in preschool children: I. Latent structure. *Developmental psychology*, 44 (2), 575-587.
- Willoughby, M. T., Blair, C. B., Wirth, R. J., Greenberg, M. (2010). The Measurement of Executive Function at Age 3 Years: Psychometric Properties and Criterion Validity of a New Battery of Tasks. *Psychological Assessment*, 22 (2), 306-317.
- Winsler, A. (2009). Still talking to ourselves after all these years: A review of current research on private speech. In: A. Winsler, C. Fernyhough & I. Montero (Eds.). *Private speech, executive functioning, and the development of verbal self-regulation.* New York: Cambridge University Press, 3-41.
- Wolfe, C. D., & Bell, M. A. (2003). Working memory and inhibitory control in early childhood: Contributions from physiology, temperament, and language. *Developmental Psychobiology*, 44 (1), 68-83.

- Wolfe, C. D., & Bell, M. A. (2007). Sources of variability in working memory in early childhood: A consideration of age, temperament, language, and brain electrical activity. *Cognitive Development*, 22 (4), 431-455.
- Zelazo, P. D., & Muller, U. (2002). Executive Function in Typical and Atypical Development. In: U. Goswami (Ed.). *Blackwell handbook of childhood cognitive development*. Blackwell Publishing Ltd., 445-470.

Summary

The basic elements of executive functions are formed during pre-school age (Garon, Bryson & Smith, 2008) and they affect the interaction with the environment and everyday functioning later in life. In general, the investigation of executive functions of pre-school children is considered a scientific priority, considering their potential relation with the risk of various psychopathologies (Willoughby, Blair, Wirth & Greenberg, 2010). It is known that executive dysfunction in children may manifest as attention deficit and hyperactivity disorder, autism and Asperger's, tics, depression and other disorders (Powell & Voller, 2004) that are part of the field of clinical psychology. In Latvia today there are no psychology research of the executive functions in children or adult populations, thus, there are research perspectives. The aim of this article is to promote the understanding of executive function's early development and the impact of the immediate environment on this process of development, which may facilitate the inclusion of this concept in practical research.

Keywords: *executive functions, parent-child interaction.*

Abbreviations

EF – executive functions

Pašefektivitāte un negatīvās domas par karjeru – bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozētāji *Self-Efficacy and Dysfunctional Career Thoughts as Predictors of Anxiety and Depression of the Unemployed*

Maruta Ludāne

Latvijas Universitāte

Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Psiholoģijas nodaļa

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

E-pasts: maruta.ludane@gmail.com

Pētījuma mērķis bija noskaidrot sakarības, kādas pastāv starp dažādiem sociāldemogrāfiskiem un psiholoģiskiem faktoriem un bezdarbnieku trauksmes un depresijas rādītājiem, un noteikt, kas varētu būt visprecīzākie trauksmes un depresijas rādītāju prognozētāji. Pētījumā piedalījās 178 bezdarbnieki, no tiem 57,90% sievietes un 42,10% vīrieši vecumā no 18 līdz 59 gadiem ar bezdarba ilgumu 0–84 mēneši. Tika izmantota stresa pārvarēšanas pašefektivitātes skala (*Coping Self-efficacy Scale*), negatīvo domu par karjeru skala (*Career Thought Inventory*), darba meklēšanas pašefektivitātes mērījums, Beka depresijas aptauja (BDI) un Spīlbergera trauksmes aptauja (STAI). Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte un negatīvās domas par karjeru ir nozīmīgākie bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozētāji, kas ļauj noteikt depresijas un trauksmes riskam visvairāk pakļautos bezdarbniekus. Pētījums apstiprināja, ka tieši psiholoģiskie faktori visprecīzāk prognozē distresa rādītājus.

Atslēgvārdi: stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, darba meklēšanas pašefektivitāte, negatīvās domas par karjeru, bezdarbnieki.

Ievads

Psiholoģiskos pētījumus, kas vērsti uz bezdarba problemātikas izpēti, var relatīvi iedalīt divās grupās – tādos, kuru tiešais uzdevums ir bezdarba samazināšana (faktori, kas palīdz vai traucē cilvēkam atrast darbu), un tādos, kuru mērķis ir izpētīt, kādas sekas uz indivīdu garīgo veselību atstāj bezdarbs.

Ja ir iespējams prognozēt, cik ātri kāda persona atradīs darbu un kuriem indivīdiem ir lielākais risks kļūt par ilgtermiņa bezdarbniekiem, tad iespējams veidot bezdarbnieku atbalsta pasākumus tieši riska grupām, līdz ar to atbalsta sistēmu padarot efektīvāku un ekonomiskāku. Šādu iespēju sniedz bezdarbnieku profilēšana (OECD, 1998), kas nu jau tiek iekļauta valsts nodarbinātības veicināšanas pasākumos tādās valstīs kā ASV, Austrālija, Nīderlande, Lielbritānija (Apvienotā Karaliste), Dānija un Francija (Meyers & Houssemand, 2010). Bezdarbnieku profilēšana attiecas uz statistisku bezdarbnieku iedalīšanu riska grupās, lielākoties balstoties uz tādiem sociāliem, profesionāliem, demogrāfiskiem un ekonomiskiem rādītājiem kā dzimums, vecums, darba stāžs, ienākumi utt. Tas nozīmē, ka, jau bezdarbniekam reģistrējoties, tiek noteikts, vai viņš(-a) pēc sociāldemogrāfiskiem un profesionāliem parametriem

nav riska grupā, lai kļūtu par ilgtermiņa bezdarbnieku. Šādas bezdarbnieku riska grupas tad var apmeklēt piemērotus, tieši uz konkrētajām grūtībām vērstus atbalsta pasākumus, kas veicina nodarbinātību.

Nesenā pētījumā (Meyers & Houssemund, 2010) apstiprināts, ka ilgtermiņa bezdarbnieku noteikšanā (tie nestrādā 6–12 mēnešus) prognozes precizitāti palielina arī psiholoģisku faktoru izmantošana.

Autorei nav izdevies atrast pētījumus, kuros bezdarbnieku profilēšana notiktu attiecībā uz potenciālo garīgas veselības risku, taču jautājums par bezdarba sekām uz veselību nav maznozīmīgs, īpaši tādos ekonomiskā cikla posmos, kuriem raksturīgi augsti vispārējie bezdarba rādītāji un kuros daļai cilvēku ilgstoši nākas samierināties ar bezdarbnieka statusu. Visdrīzāk šādā situācijā būtiski ir noteikt bezdarbniekus, kam ir risks, ka attīstīsies garīgās veselības problēmas, ja bezdarbs ieilgs.

Būtiskākajā pēdējo gadu metaanalīzē, analizējot 237 šķērsriezuma un 87 longitudinālus pētījumus (Paul & Moser, 2009), tika secināts, ka garīgās veselības līmenis bezdarbniekiem ir ievērojami zemāks nekā strādājošajiem (par indikatoriem izmantoti trauksme, depresija, psihosomatiskie simptomi, subjektīvā labklājība un pašvērtējums). Turklāt, analizējot longitudinālos pētījumus, izdevās arī apstiprināt, ka cilvēkam, zaudējot darbu, viņa garīgā veselība būtiski pasliktinās un pamatā tiek atgūta līdz ar darba atrašanu, tāpēc var secināt, ka bezdarbs patiešām ir garīgās veselības problēmu cēlonis. Analizējot pēdējo desmitgažu pētījumus šajā jomā, tika arī secināts, ka bezdarba negatīvais efekts ir stabils pēdējo 30 gadu laikā, respektīvi, sakarības, kas tika atklātas, piemēram, pirms divdesmit gadiem, ir tikpat spēcīgas arī mūsdienās, tāpēc analīzes autori secina, ka sabiedrībā nav izveidojies pieradums pie augstiem bezdarba rādītājiem un ka tā ietekme uz psihisko veselību ir tikpat nozīmīga kā agrāk (Paul & Moser, 2009). Nesenā pētījumā paaugstināto stresa līmeni bezdarbniekiem izdevies apstiprināt arī ar fizioloģiskiem mērījumiem. Veicot matos kortizola uzkrāšanās mērījumus, kas ļauj novērtēt, kāds stresa līmenis ir bijis pēdējo sešu mēnešu laikā, tika secināts, ka tas ir nozīmīgi augstāks bezdarbniekiem, salīdzinot ar kontroles grupu (Dettenborn, Tietze, Bruckner, & Kirschbaum, 2010).

Lai arī ir ticis pētīts tas, kā darba zaudējums ietekmē bezdarbnieku psihisko veselību, lielākoties pētījumu mērķis ir bijis tieši šo seku konstatācija (piemēram, paaugstināti trauksmes vai depresijas rādītāji) vai arī dažādu sociāldemogrāfisko starpniekmainīgo (piemēram, dzimums, vecums, bezdarba ilgums) identificēšana, kas nosaka, cik izteikta bezdarba ietekme būs. Daudz mazāk pētījumos ir aplūkoti psiholoģiskie faktori, kas varētu būt individuālo atšķirību pamatā, reaģējot uz darba zaudējumu (McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005). Taču, lai varētu veidot mērķorientētus atbalsta pasākumus psihiskās veselības profilaksei bezdarbniekiem, svarīgi saprast, kas ir tās individuālās atšķirības, kas kādai bezdarbnieku grupai bez papildus iejaukšanās ļauj labāk vai sliktāk tikt galā ar bezdarba negatīvajām sekām. Līdz ar to šī pētījuma mērķis ir izprast, kādas mījsakarības pastāv starp dažādiem sociāldemogrāfiskiem un psiholoģiskiem faktoriem un bezdarbnieku trauksmes un depresijas rādītājiem; kā arī noskaidrot, kas ir visprecīzākie distresa rādītāju prognozētāji šajā grupā.

Tālāk teorētiskā pārskatā tiks akcentētas līdzšinējo pētījumu galvenās atziņas, kas ir šī pētījuma empīriskās daļas pieņēmumu pamatā.

Bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozētāji

Izvērtējot to, kādas sekas uz indivīda psihisko veselību atstāj bezdarbs, visbiežāk par indikatoriem izmantoti trauksmes un depresijas simptomu mērījumi (Caplan, Vinokur, Price, & VanRyn 1989; Creed & Klisch, 2005; Gowan, Riordan, & Gatewood, 1999). Runājot par trauksmes un depresijas summāro rādītāju, bieži vien lieto arī jēdzienu „distress”, kas apzīmē negatīvo emocionālo reakciju uz darba zaudējumu (Creed & Klisch, 2005; Gowan, Riordan, & Gatewood, 1999), turpmāk rakstā dažviet tiks lietots šis jēdziens, attiecinot to uz trauksmes un depresijas rādītājiem.

Ir pierādīts, ka trauksme un depresija ir ievērojami augstāka bezdarbniekiem nekā strādājošajiem, un šie rezultāti apstiprināti dažādās valstīs (Creed & Klisch, 2005). Īpaši liels uzsvars speciālajā literatūrā ir uz bezdarba saistību ar depresiju (Hamilton, Hoffman, Broman, & Rauma, 1993), savukārt trauksmes saistība ar bezdarbu nav tik daudz uzsvērta, taču ir apstiprināts, ka visaugstākie trauksmes rādītāji ir bezdarba sākuma posmā (Hamilton et al., 1993), un arī kopumā dažādi trauksmes traucējumi tiek saistīti ar bezdarbu (Michael, Zetsche, & Margraf, 2007).

Šajā pētījumā kā garīgās veselības indikatori tiks aplūkoti atsevišķi trauksmes un depresijas mērījumi. Līdzīgi kā citos pētījumos (McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005), arī šī pētījuma kontekstā trauksmes un depresijas simptomi tiek mērīti ar pašnovērtējuma aptaujām, kas piemērotas klīniskiem pētījumiem un diagnostikai, tajā pašā laikā šeit netiek izvērtēts, kādai indivīdu daļai trauksme un depresija saasniedz klīnisku nozīmību un vai tas vispār notiek.

Aplūkojot dažādus sociāldemogrāfiskos mērījumus, pētījumu metaanalīzē ir secināts, ka dzimums, profesionālais statuss un bezdarba ilgums ir nozīmīgi moderatori bezdarba ietekmei uz psihisko veselību (tajā skaitā uz trauksmi un depresiju). Bezdarba ietekme ir nozīmīgāka vīriešiem, melnstrādniekiem un ilgtermiņa bezdarbniekiem (Paul & Moser, 2009). Viens no svarīgākajiem distresa avotiem bezdarbniekiem ir finansiālās grūtības (Creed & Klisch, 2005), tajā pašā laikā pētījumos, kur izmantots ne vien objektīvs finansiālā stāvokļa mērījums, bet arī uztverto finansiālo grūtību mērījums, apstiprināts, ka vēl būtiskāks par reālo finansiālo stāvokli distresa prognozē ir uztvertais finansiālais stāvoklis jeb raizes par to (Ullah, 1990).

Pētījumu metaanalīzē (McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005), kur līdzās sociāldemogrāfiskiem mainīgajiem tika aplūkoti arī psiholoģiskie faktori, secināts, ka, piemēram, darba lomas nozīmīgumam, stresa pārvarēšanas resursiem, kognitīvajam novērtējumam un pārvarēšanas stratēģijām ir ciešāka saistība ar garīgo veselību (tostarp trauksmi un depresiju) nekā sociāldemogrāfiskiem rādītājiem, līdz ar to metaanalīzes autori secina, ka darba zaudējuma sekas nevar vispārināt, balstoties uz sociāldemogrāfiskiem raksturotājiem. Tā vietā pētījumu mērķim vajadzētu būt tādu indivīdu identificēšana, kas ir pakļauti vislielākajam riskam, lai, balstoties uz psiholoģiskajiem mainīgajiem, varētu rīkot atbalsta pasākumus tieši viņiem (McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005).

Darba meklēšanas pašefektivitāte

Viens šāds mainīgais ar potenciāli galveno lomu bezdarba seku profilaksei ir pašefektivitāte. Pašefektivitāte ir cilvēku pārliecība par savām spējām tikt galā ar dažādām dzīves situācijām (Bandura, 1977), parasti tā ir specifiska kādai noteiktai

jomai vai uzdevumiem, tāpēc var runāt par dažādām pašefektivitātēm dažādās dzīves jomās. Klīniskās psiholoģijas kontekstā pašefektivitāti nozīmīgu padara tehnikas tās attīstīšanai (Bandura, 1997).

Pētījumos ir norādīts uz apburto loku, kurā var nonākt bezdarbnieki, jo, zaudējot darbu, cilvēks pazaudē arī būtisku pašefektivitātes avotu, un tā vietā nāk sajūta par savu nespējību, līdz ar to hroniski bezdarbnieki pārstāj ticēt savām spējām atrast darbu, neticība savukārt mazina darba meklēšanas pūliņus un aktivitātes, paildzina bezdarbu (Creed, 1998; Eden & Aviram, 1993; Harris, et al., 2002; Proudfoot, 1997). Saistība starp nodarbinātības statusu un pašefektivitāti ir abpusēja, t. i., ir apstiprināts, ka augstāka pašefektivitāte veicina nodarbinātību (Caplan, Vinokur, Price, & VanRyn, 1989; Creed, 1999; Eden & Aviram, 1993; Matt, Bellardita, Fischer, & Silverman, 2006; Wanberg, Glomb, Song, & Sorenson, 2005).

Vairumā pētījumu, kuros iekļauts pašefektivitātes mērījums, gan aplūkotas tā sakarības ar darba meklēšanas aktivitāti un darba iegūšanu, tiešā veidā neanalizējot sakarības starp pašefektivitāti un psihiskās veselības rādītājiem. Tomēr visapjomīgākajā no šiem intervenču pētījumiem, analizējot mediatorus, ar kuru palīdzību iedarbība ir notikusi, tika secināts, ka depresija mazinājusies tieši līdz ar meistarības izjūtas pieaugumu (Vinokur & Schul, 1997). Savukārt viens no būtiskākajiem mainīgajiem, kas veido meistarības izjūtas mērījumu šajā pētījumā, ir darba meklēšanas pašefektivitāte. Darba meklēšanas pašefektivitāte ir indivīda pārliecība par savām spējām veikt dažādas aktivitātes, kas saistītas ar darba meklēšanu (Vinokur & Caplan, 1987), un tas ir mainīgais, kura ietekme uz darba meklēšanas aktivitāti ir vairākkārtīgi apstiprināta (Caplan, Vinokur & Price 1997; Eden & Aviram, 1993; Van Ryn & Vinokur, 1992). Tomēr, ņemot vērā, ka pašefektivitātes mērījumam, lai tas iegūtu savu maksimālo prognozētāja spēku, būtu jāatbilst konkrētās aktivitātes jomai (Bandura, 1997), rodas jautājums, vai nav kāds vēl precīzāks bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozētājs kā darba meklēšanas pašefektivitāte.

Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte

Iepriekš pieminētajos pētījumos (Caplan, et al., 1989; Creed, 1998; Eden & Aviram, 1993; Harris, et al., 2002; Proudfoot, 1997) tiek izmantotas intervences, kuras varētu veicināt darba atrašanu un kuras lielā mērā ietver arī stresa pārvarēšanas prasmju treniņu un savas meistarības izjūtas stiprināšanu šajā jomā, taču minētajos pētījumos tiek mērīta nevis stresa pārvarēšanas pašefektivitāte (*coping self-efficacy*), bet gan darba meklēšanas vai vispārējā pašefektivitāte.

Stresa pārvarēšana tiek definēta kā pūliņi tikt galā ar tādu situāciju, kas izraisa stresu. Šie pūliņi ir saistīti ar uzvedību vai domāšanu (Lazarus & Folkman, 1984). Stresa pārvarēšana var būt orientēta uz problēmrisināšanu vai uz emocijām (Lazarus & Folkman, 1984). Piemēram, bezdarba situācijā orientēšanās uz darba meklēšanu varētu būt piemērs problēmorientētai stresa pārvarēšanai, tāpēc droši vien var teikt, ka darba meklēšanas pašefektivitāte mēra stresa pārvarēšanas pašefektivitāti tikai vienā ļoti konkrētā problēmrisināšanas aspektā. Tomēr, neskatoties uz katra individuālajiem pūliņiem, darba atrašana nav pilnībā paredzama un kontrolējama. Situācijās, kas ir viegli izmaināmas, par adaptīvu tiek uzskatīta stresa pārvarēšana, kas orientēta uz problēmu risināšanu, bet situācijās, kuras cilvēks nespēj kontrolēt, pieaug tādu stresa pārvarēšanas stratēģiju loma, kuras saistītas ar negatīvo emociju

regulēšanu (Chesney, Chambers, Taylor, Johnson, & Folkman, 2006). Lai gan darba meklēšanas aktivitāte ir saistīta ar atkārtotu nodarbinātību (Wanberg, et al., 2005), ir apstiprināts, ka tajā pašā laikā tā ir saistīta arī ar psiholoģiskās veselības pasliktināšanos (McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005; Wanberg, 1997). Tas tiek skaidrots ar neparedzamību un atteikumiem, ar ko saskaras darba meklētāji. Metaanalīzē, kurā apkopota informācija par pārvarēšanas stratēģijām un bezdarbnieku psihisko veselību, secināts, ka citu – gan uz problēmu, gan emocijām orientētu – stratēģiju izmantošana saistīta ar augstākiem psihiskās veselības rādītājiem, bet tajā pašā laikā norādīts, ka nepietiekamo pētījumu skaits šajā jomā neļauj spriest par specifiskām stratēģijām un mehānismiem (McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005). Ņemot vērā, ka visdrīzāk bezdarba situācijā, īpaši, ja tā ir ilgstoša, nepieciešams lietot plašu pārvarēšanas stratēģiju spektru, stresa pārvarēšanas pašefektivitāte varētu būt piemērots mainīgais bezdarbnieku psihiskās veselības prognozēšanai.

Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte (*coping self-efficacy*) ir pārliecība par savām spējām efektīvā un kompetentā veidā tikt galā ar sarežģītām, stresa pilnām situācijām (Chesney et al., 2006). Pēc Banduras (Bandura, 1997), pašefektivitātei ir galvenā loma emocionālo stāvokļu pašregulācijā, jo uztvertā nespēja ietekmēt nozīmīgu dzīves notikumu gaitu ir gan nomāktības, gan trauksmes cēlonis, un to pierādījuši pētījumi dažādās jomās (Bandura, 1997; Muris, 2002). Pētījumos ar fobiskiem pacientiem (Bandura, 1997), ar cilvēkiem, kas cieš no posttraumatiskā stresa sindroma (Cieslak, Benight, & Lehman, 2008), no sāpēm (Litt, Nye, & Shafer, 1995), pētījumos ar atlētiem (Bandura, 1997) sacensību situācijā u. c. ir pierādīts, ka tieši pārvarēšanas pašefektivitāte ir pozitīvu izmaiņu pamatā. Šajos pētījumos izmantotie pārvarēšanas pašefektivitātes mērījumi ir saistīti ar aktivitātēm, kas attiecas uz distresu katrā konkrētajā gadījumā (piemēram, pārliecība par savām spējām tikt galā ar pēctraumas simptomiem (Cieslak, Benight, & Lehman, 2008) vai regulēt artrīta izraisītās sāpes (Lowe et al., 2008)), nevis ar vispārējām stresa pārvarēšanas prasmēm, kas izmantojamas, saskaroties ar jebkuru situāciju. Savukārt šāda stresa pārvarēšanas pašefektivitātes skala (Chesney et al., 2006), kas balstās gan uz Lazarusa un Folkmenas (Lazarus & Folkman, 1984) teoriju par stresa pārvarēšanu, gan uz Banduras (Bandura, 1977) pieeju pašefektivitātei, tika izveidota kā instruments, ar kura palīdzību izvērtēt stresa pārvarēšanas prasmju treniņa efektivitāti. Pirmo reizi tā tika lietota relatīvi šaurā populācijas grupā – HIV pozitīviem homoseksuāliem vīriešiem, kas cieta no depresijas (Chesney et al., 2003). 2010. gadā šī metode ir apstiprinājusi savus psihometriskos rādītājus arī vispārējā populācijā Lielbritānijā (Colodro, Godoy-Izquierdo, & Godoy, 2010). Sākotnējā izlasē tika apstiprināts, ka stresa pārvarēšanas pašefektivitātes pieaugums prognozē distresa kritumu un psiholoģiskās labklājības pieaugumu (Chesney et al., 2006). Ņemot vērā, ka visdrīzāk bezdarba situācijā nākas saskarties ar visplašāko stresa izraisītāju spektru, šī skala tika izvēlēta kā visprecīzākais potenciālais mērījums.

Līdz šim nav pētījumu, kuros būtu mērīta bezdarbnieku stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, bet tajā pašā laikā iepriekš minētie argumenti liek domāt, ka tā varētu būt nozīmīgs garīgās veselības prognozētājs. Kā viens no šī pētījuma svarīgākajiem uzdevumiem ir noteikt, kādā mērā bezdarbnieku trauksmes un depresijas rādītāji ir izskaidrojami ar stresa pārvarēšanas pašefektivitāti. Tā kā līdz šim nav specifisku pētījumu šajā jomā, grūti izvērtēt, kādā veidā stresa pārvarēšanas pašefektivitāte ir

saistīta ar trauksmi un kādā – ar depresiju. Bandura (Bandura, 1997) uzsver, ka pašefektivitāte var būt saistīta gan ar trauksmi, gan depresiju, taču, skaidrojot pašregulācijas mehānismu, norāda, ka trauksme ir vairāk saistāma ar pašefektivitāti (tās trūkumu) tikt galā ar potenciāli draudošiem notikumiem, savukārt depresija saistāma ar nespēju sasniegt potenciāli sev vēlamu, augstu novērtētu rezultātu. Tāpēc varētu domāt, ka īpaši nozīmīga stresa pārvarēšanas pašefektivitāte būs, prognozējot bezdarbnieku trauksmes rādītājus, savukārt darba meklēšanas pašefektivitātei būs lielāka nozīme depresijas prognozē. Tā kā iepriekš pētījumos ir izmantota tikai darba meklēšanas pašefektivitāte, šī pētījuma kontekstā svarīgi salīdzināt tās nozīmi distresa rādītāju skaidrošanā salīdzinājumā ar stresa pārvarēšanas pašefektivitāti.

Negatīvās domas par karjeru

Cits kognitīvais mainīgais, kas arī varētu pretendēt uz bezdarbnieku mentālās veselības prognozētāja lomu, ir domas par karjeru (*career thoughts*), lielākoties tieši negatīvās vai kļūdainās (*dysfunctional*) domas. Domas par karjeru var definēt kā domāšanas (par pieņemumiem, attieksmēm, uzvedību, pārliecībām, jūtām, plāniem un stratēģijām) rezultātu saistībā ar karjeras problēmu risināšanu vai lēmumu pieņemšanu (Sampson, Peterson, Lenz, Reardon, & Saunders, 1998). Ideja par negatīvajām domām (par karjeru kā uzvedības un mentālās veselības starpnieku) sakņojas informācijas apstrādes teorijas pieejā karjeras attīstībai (Peterson, Sampson, Reardon, & Lenz, 1996) un kognitīvajā terapijas pieejā psihiskajai veselībai (Beck, 1976). Šī pētījuma kontekstā negatīvās domas par karjeru tiks analizētas drīzāk no kognitīvās psihoterapijas perspektīvas, kur viens no galvenajiem pieņemumiem ir šāds: garīgo veselību ietekmē tas, ka indivīds uzskata savas negatīvās domas par ticamām, neskatoties uz pieejamajiem pierādījumiem, kas tās apgāž (Beck, Rush, Shaw, & Emery, 1979). Šādā veidā kļūdainās domas noved pie negatīvām emocijām un attur cilvēku no orientēšanās uz aktuālajām problēmām, kas saistītas ar realitāti. Pētījumi ir apstiprinājuši, ka indivīda domas, kas saistītas ar karjeru, prognozē karjeras attīstību (Keller, Biggs & Gysbers, 1982; Lent, Brown, & Hackett, Peterson, Sampson, & Reardon, 1991; Lustig & Strauser, 2003; Sampson et al., 1996). Ir pierādīts, ka domas par karjeru ietekmē subjektīvo labklājību, rada neapmierinātību ar darbu (tas tiek sliktāk paveikts), rada kļūdas, izvairīšanās uzvedību, depresiju un trauksmi (Lustig & Strauser, 2003). Pētījumu šajā jomā ir relatīvi maz, un speciālajā literatūrā arī uzsvērta nepieciešamība pēc padziļinātas izpētes (Lustig & Strauser, 2003; Sampson et al., 1996). Nav pētīts tas, kā distress ir saistīts ar bezdarbnieka domām par savu karjeru, taču iepriekšējie pētījumi citās jomās ļauj izdarīt skaidrus pieņēmumus par šādu sakarību esamību. Ja skatās no kognitīvās psihoterapijas perspektīvas, var runāt par atšķirīgu kļūdaino domu saturu, kas raksturīgs vairāk trauksmes vai depresijas traucējumiem. Ar depresiju vairāk saistāmas domas par savu mazvērtīgumu, nekompetenci un izgāšanos, bet ar trauksmi saistāmas tēmas par potenciālo apdraudējumu, neparedzamību un nenoteiktību (Beck, Brown, Steer, Eidelson & Riskind, 1987). Negatīvās domas par karjeru var būt saistāmas ar visām šo tēmu grupām, tāpēc ir relatīvi grūti noteikt, vai negatīvām domām par karjeru būs lielāka nozīme bezdarbnieku trauksmes vai depresijas prognozē.

Negatīvās domas par karjeru ir svarīgi pētīt arī tālab, ka jau šobrīd pastāv intervences kļūdaino domu transformēšanai, kas balstītas uz kognitīvo terapiju (Sampson

et al., 1996). Tāpēc šāds aprakstošs pētījums var pavērt ceļu tālākiem efektivitātes pētījumiem par konkrētām intervencēm bezdarbnieku grupā.

Balstoties uz līdzšinējo pētījumu atziņām un uz citiem iepriekš izklāstiem argumentiem, tika izvirzīts šāds pētījuma jautājums un hipotēzes:

1. Kādas sakarības pastāv starp tādiem sociāldemogrāfiskiem mainīgajiem kā bezdarbnieku vecums, dzimums, darba stāžs, ienākumu līmenis, bezdarba ilgums un tādiem psiholoģiskiem mainīgajiem kā stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, negatīvās domas par karjeru, raizes par finansiālo stāvokli un bezdarbnieku trauksmes un depresijas rādītāji?
2. Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte būs nozīmīgāks bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozētājs nekā darba meklēšanas pašefektivitāte.
3. Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte un negatīvās domas par karjeru būs statistiski nozīmīgi bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozētāji.
4. Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte un negatīvās domas par karjeru būs nozīmīgāki bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozētāji nekā sociāldemogrāfiskie rādītāji.

Metode

Instrumentārijs

Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte (*coping self-efficacy scale*) (Chesney, Neillands, Chambers, Taylor, & Folkman, 2006; Colodro et al., 2010) ietver 26 apgalvojumus, kas mēra 3 stresa pārvarēšanas pašefektivitātes apakšfaktoros (ietver uz problēmām vērsto stresa pārvarēšanu, nepatīkamu emociju pārtraukšanu, atbalsta iegūšanu no ģimenes un draugiem). Respondenti 11 punktu skalā novērtē, cik pārliecināti viņi ir par to, ka efektīvi spētu veikt katru ar stresa pārvarēšanu saistīto darbību. Tika aprēķinātas Kronbaha alfas stresa pārvarēšanas pašefektivitātes skalas latviskajai versijai un apakšskalām. Kā redzams (sk. 1. tab.), Kronbaha alfa stresa pārvarēšanas pašefektivitātes kopējai skalai ir augsta un tikai nedaudz zemāka nekā angļiskajai versijai (Colodro et al., 2010). Analizējot stresa pārvarēšanas pašefektivitātes apakšskalās, redzams (sk. 1. tab.), ka uz problēmām un emocijām orientētās stresa pārvarēšanas pašefektivitātes apakšskalu alfas ir augstas un tuvas angļiskajai versijai, taču uz sociālo atbalstu orientētās pārvarēšanas pašefektivitātes skalas rādītāji nav apmierinoši un ir zemāki nekā oriģinālam. Apakšskalu rādītāji tālākā analizē iekļauti netiks.

Negatīvās domas par karjeru tiks mērītas ar Karjeras domu aptauju (*Career Thoughts Inventory*) (Samson, Peterson, Lenz, Reardon, Saunders, 1996), kas sastāv no 48 apgalvojumiem, ko skaita kopējā skalā, kurā nodalītas 3 apakšskalās: *lēmumu pieņemšanas apjukums* – šī apakšskala mēra, cik ļoti emocijas vai lēmumu pieņemšanas prasmju trūkums traucē pieņemt lēmumu par karjeru; *ārējais konflikts*, kas raksturo, cik labi cilvēks izmanto citu cilvēku ieguldījumu un cik – pats savu izvērtējumu lēmumu pieņemšanas procesā; *ar lēmuma izdarīšanu saistītā trauksme* – šī apakšskala mēra, kā trauksme ietekmē spēju pieņemt lēmumus. Respondenti 4 punktu Likerta skalā novērtē apgalvojumus. Pilnās skalas alfas rādītājs (sk. 1. tab.) ir pietiekami augsts, taču zemāks nekā oriģinālam (Sampson et al., 1996). No apakšskalām lēmumu pieņemšanas apjukuma rādītāja saskaņotība ir pietiekami augsta, lai

gan zemāka nekā oriģinālam, taču abu pārējo karjeras domu apakšskalu saskaņotības rādītāji ir zemāki nekā oriģinālam un ar lēmumu pieņemšanu saistītās trauksmes apakšskalā tie nav apmierinoši (sk.1. tab.). Šādi rādītāji liecina, ka nepieciešams veikt vēl papildu darbu, lai sasniegtu labus adaptācijas rezultātus šo metožu latviskajām versijām, līdz ar to šajā pētījumā tiek analizēti tikai pilnās skalas rezultāti.

Darba meklēšanas pašefektivitāte (*Job-seeking self-efficacy*) mērīta ar apgalvojumu (11 punktu skala) „Cik pārliecināts Jūs esat, ka spēsiet veiksmīgi tikt galā ar darba meklēšanu?”, līdzīgi, kā tas darīts citos pētījumos (Wanberg et al., 2005).

Depresija. Beka depresijas aptauja II (*Beck Depression Inventory II* (BDI-II)) (Beck, Steer, Brown, 1996) sastāv no 21 apgalvojuma, kur katram apgalvojumam jāizvēlas viena no četrām atbildēm, kura visprecīzāk raksturo indivīda pašsajūtu. Latvijā šo metodi ir adaptējušas Sarmīte Voitkāne un Solveiga Miezīte (2001).

Trauksmes mērīšanai plānots izmantot Č. Spīlbergera pašnovērtējuma anketas *STAI Form Y* aptauju, kas mēra situatīvo trauksmi (*State anxiety*). Anketas Y forma izstrādāta 1983. gadā (Spielberger, Gorsuch, Lushene, Vagg & Jacobs, 1983, kā minēts Skuskovnika, 2003). Latvijas apstākļiem šo aptauju adaptējusi Škuškovnika (Škuškovnika, 2003).

Papildus tika noskaidroti galvenie sociāldemogrāfiskie dati – dzimums, vecums, darba stāžs, bezdarba ilgums, mēneša ienākumi uz vienu ģimenes locekli –, un respondentiem tika lūgts novērtēt raizes par savu finansiālo stāvokli 4 punktu skalā (1 – nemaz neraizējos; 4 – ļoti bieži raizējos), atbildot uz jautājumu „Vai Tu bieži esi noraizējies par savu finansiālo situāciju?”.

Dalībnieki

Kopumā pētījuma anketas aizpildīja 220 respondenti, taču korekti aizpildītas bija 178 anketas, kas tālāk tika izmantotas pētījumā. Starp dalībniekiem bija 75 (42,10 %) vīrieši un 103 (57,90 %) sievietes. Dalībnieku vecums – 18–59 gadi, vidējais vecums 33,12 gadi ($SD = 11,74$). Darba stāžs variēja no 0 līdz 41 gadam (tā kā respondentiem tika lūgts norādīt stāžu gados, tad 0 šajā gadījumā nozīmē, ka darba pieredze ir mazāka par 1 gadu, nevis, ka tās nav vispār), vidējais darba stāžs – 11,76 gadi ($SD = 10,91$). Respondenti bez darba bija no 0 (mazāk nekā 1 mēnesi) līdz 84 mēnešiem, vidējais bezdarba ilgums – 8,94 mēneši ($SD = 14,72$). No viņiem 1,70% bez darba bija mazāk nekā mēnesi, 32,00% – līdz vienam mēnesim, 18,50% – vienu līdz trīs mēnešus, 11,20% – trīs līdz sešus mēnešus, 12,90% – sešus līdz divpadsmit mēnešus, 15,20% – no viena gada līdz trīs gadiem un 3,90% – ilgāk nekā trīs gadus. Jautāti par ienākumiem uz vienu ģimenes locekli, 10,10% respondentu atzīmēja, ka tie ir zemāki par Ls 50 mēnešī, 25,80% – Ls 50–100; 27,60% – Ls 100–200; 20,20% – Ls 200–300; 6,20% – Ls 300–400; 6,20% – Ls 400–600; 2,20% – Ls 600–800 mēnešī, un 1,7% norādīja, ka ienākumi uz vienu ģimenes locekli ir virs Ls 800 mēnešī.

Procedūra

Respondentu anketēšana tika veikta LR Nodarbinātības valsts aģentūras Rīgas filiāles telpās, kur notiek bezdarbnieku reģistrācija, informatīvās sapulces, konsultācijas un dažādi citi kvalifikācijas paaugstināšanas un darba meklēšanas atbalsta pasākumi. Respondentiem tika lūgts piedalīties pētījumā. Anketēšana notika individuāli vai mazās grupās; vienam cilvēkam anketas aizpildīšana aizņēma aptuveni 20 minūtes.

Rezultāti

Vispirms tika noteikti analīzē iesaistīto mainīgo aprakstošās statistikas rādītāji (sk.1. tab.).

1. tabula

Pētījuma mainīgo aprakstošās statistikas rādītāji un Kronbaha alfas

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>α</i>	<i>α</i> angļiskajām versijām
Vecums	33,12	11,74		
Darba stāžs (gadi)	11,76	10,91		
Bezdarba ilgums (mēn.)	8,94	14,72		
Raizes par finansiālo situāciju	2,97	0,88		
Ienākumi uz vienu ģimenes locekli	3,23	1,56		
Darba meklēšanas pašefektivitāte	7,47	2,03		
Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	163,47	38,38	0,93	0,94
Negatīvās domas par karjeru	56,73	20,27	0,93	0,97
Trauksme kā stāvoklis	41,59	12,34		
Depresija	12,80	11,01		
Uz problēmām fokusētās stresa pārvarēšanas pašefektivitāte (SPPE apakšskala)	77,67	18,60	0,90	0,90
Uz emocijām fokusētās stresa pārvarēšanas pašefektivitāte (SPPE apakšskala)	54,38	16,39	0,87	0,90
Uz sociālā atbalsta iegūšanu fokusētās stresa pārvarēšanas pašefektivitāte (SPPE apakšskala)	31,42	7,86	0,62	0,84
Ārējais konflikts (ar karjeru saistīto domu apakšskala)	6,23	2,46	0,65	0,81
Apjukums, pieņemot lēmumu	13,52	7,62	0,83	0,94
Trauksme, pieņemot lēmumu	12,93	4,85	0,74	0,91

** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Lai atbildētu uz pirmo pētījuma jautājumu, jānosaka, kādas sakarības pastāv starp trauksmi, depresiju, sociāldemogrāfiskajiem mainīgiem, stresa un darba meklēšanas pašefektivitāti un negatīvajām domām par karjeru. Vispirms tika pārbaudīts, vai pastāv atšķirības starp bezdarbniekiem vīriešiem un bezdarbniecēm sievietēm attiecībā uz trauksmes un depresijas rādītājiem. Tika konstatēts, ka statistiski nozīmīgas atšķirības starp vīriešiem un sievietēm nepastāv ne attiecībā uz

depresijas ($t = -0,41$; $p > 0,05$), ne attiecībā uz trauksmes ($t = -1,10$; $p > 0,05$) rādītājiem. Lai noskaidrotu sakarības starp pārējiem mainīgajiem, tika aprēķināti savstarpējo saistību korelācijas koeficienti.

2. tabula

Stresa pārvarēšanas un darba meklēšanas pašefektivitātes, negatīvo domu par karjeru, darba stāža, bezdarba ilguma, ienākumu un raīžu par finansiālo situāciju korelācijas ar trauksmi un depresiju

	Vecums	Darba stāžs (gadi)	Bezdarba ilgums (mēn.)	Raizes par finansiālo situāciju	Ienākumi uz vienu ģimenes locekli	Darba meklēšanas pašefektivitāte	Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	Negatīvās domas par karjeru
Darba stāžs (gadi)	0,92**							
Bezdarba ilgums (mēn.)	-0,04	-0,13						
Raizes par finansiālo situāciju	0,20**	0,18*	0,14					
Ienākumi uz vienu ģimenes locekli	-0,18*	-0,11	-0,24**	-0,31**				
Darba meklēšanas pašefektivitāte	-0,10	-0,07	-0,18*	-0,18*	0,13			
Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	-0,12	-0,06	-0,28**	-0,28**	0,25**	0,52**		
Negatīvās domas par karjeru	0,16*	0,16*	0,14	0,12	-0,10	-0,39**	-0,34**	
Trauksme	0,16*	0,09	0,24**	0,36**	-0,17*	-0,35**	-0,55**	0,41**
Depresija	0,04	-0,03	0,24**	0,24**	-0,16*	-0,42**	-0,49**	0,47**

** $p < 0,01$ (divpusējs nozīmības līmenis), * $p < 0,05$ (divpusējs nozīmības līmenis)

Kā redzams (sk. 2. tab.), vecums ir saistīts ar trauksmes rādītājiem, bet ar depresiju korelācija nav statistiski nozīmīga. Darba stāžam nav statistiski nozīmīgu saistību ne ar vienu no distresa rādītājiem. Bezdarba ilgums ir statistiski nozīmīgi saistīts gan ar trauksmes, gan depresijas rādītājiem. Tāpat ar trauksmi un depresiju ir saistīti abi finansiālā stāvokļa rādītāji – ienākumi uz vienu ģimenes locekli mēnesī, kā arī finansiālā stāvokļa subjektīvais novērtējums – raizes par savu finansiālo stāvokli. Lai noteiktu, kas šajā gadījumā ir primārais – reālais bezdarbnieka finansiālais stāvoklis vai bažas par to, abiem šiem mainīgajiem tika aprēķināti arī daļējie korelācijas koeficienti ar trauksmes un depresijas rādītājiem. Kā redzams (sk. 3. tab.),

kontrolējot raizes par finansiālo stāvokli, reālo ienākumu korelācijas ar trauksmi un depresiju vairs nav statistiski nozīmīgas, savukārt raīžu saistība ar abiem distresa rādītājiem paliek statistiski nozīmīga, arī paralēli kontrolējot aktuālos ienākumus.

3. tabula

**Ienākumu un raīžu par finansiālo situāciju parciālās korelācijas
ar trauksmi un depresiju**

Mainīgais, kas tiek turēts konstants	Trauksme	Depresija
Raizes par finansiālo situāciju/Ienākumi uz vienu ģimenes locekli	-0,06	-0,09
Ienākumi uz vienu ģimenes locekli/Raizes par finansiālo situāciju	0,33**	0,20**

** $p < 0,01$ (divpusējs nozīmības līmenis), * $p < 0,05$ (divpusējs nozīmības līmenis)

Trauksmes un depresijas rādītāji ir statistiski nozīmīgi negatīvi saistīti gan ar darba meklēšanas pašefektivitāti, gan ar stresa pārvarēšanas pašefektivitāti (sk. 2. tab.). Tāpat pastāv statistiski nozīmīgas saistības gan starp trauksmes, gan starp depresijas rādītājiem un negatīvajām domām par karjeru (sk. 2. tab.).

Tā kā plānots veikt regresiju analīzi, tika izvērtētas arī potenciālo prognozētājmainīgo savstarpējās korelācijas. Kā redzams (sk. 2. tab.), darba meklēšanas pašefektivitātes un stresa pārvarēšanas pašefektivitātes pilnāai skalai savstarpējā korelācija $r > 0,5$, līdz ar to regresiju analīzē tiks iekļauts tikai viens no abiem mainīgajiem. Lai izvērtētu, kura no pašefektivitātēm neatkarīgi izskaidro lielāko daļu trauksmes un depresijas variāciju, tika aprēķināti parciālie korelācijas koeficienti. Kā redzams (sk. 4. tab.), stresa pārvarēšanas pašefektivitātes parciālā korelācija ar depresiju ir augstāka nekā darba meklēšanas pašefektivitātes parciālā korelācija. Savukārt trauksmes korelācija ar darba meklēšanas pašefektivitāti zaudē savu statistisko nozīmību, ja paralēli tiek kontrolēta stresa pārvarēšanas pašefektivitāte. Līdz ar to regresiju modeļos tiks iekļauta stresa pārvarēšanas pašefektivitāte. Šī analīze arī apstiprina izvirzīto pieņēmumu, ka stresa pārvarēšanas pašefektivitāte neatkarīgi (kontrolējot darba meklēšanas pašefektivitāti) izskaidros lielāku trauksmes un depresijas variācijas daļu bezdarbniekiem nekā darba meklēšanas pašefektivitāte (kontrolējot stresa pārvarēšanas pašefektivitāti).

4. tabula

**Stresa pārvarēšanas pašefektivitātes un darba meklēšanas pašefektivitātes parciālās
korelācijas ar trauksmi un depresiju**

Mainīgais, kas tiek turēts konstants	Trauksme	Depresija
Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte/Darba meklēšanas pašefektivitāte	-0,09	-0,22**
Darba meklēšanas pašefektivitāte/Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	-0,47**	-0,37**

** $p < 0,01$ (divpusējs nozīmības līmenis), * $p < 0,05$ (divpusējs nozīmības līmenis)

Tika veiktas hierarhiskās regresiju analīzes, pirmajā modelī iekļaujot sociāldemogrāfiskos faktorus, otrajā – psiholoģiskos faktorus, lai noteiktu, kādi modeļi vislabāk prognozē bezdarbnieku trauksmes un depresijas rādītājus.

Trauksmes prognozes pirmajā modelī (sk. 5. tab.) kā neatkarīgie mainīgie tika iekļauti vecums, bezdarba ilgums un ienākumi uz vienu ģimenes locekli mēnesī. Šāds modelis izskaidro 9% trauksmes variāciju, bet statistiski nozīmīgs efekts uz atkarīgo mainīgo ir tikai bezdarba ilgumam; $R^2 = 0,09$, pielāgotais $R^2 = 0,07$ ($F(3,168) = 5,50$; $p < 0,001$). Otrajā modelī papildus tika iekļauti psiholoģiskie mainīgie – stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, ar karjeru saistītās domas un raizes par finansiālo stāvokli. Šāds modelis izskaidro jau 42% trauksmes variāciju, psiholoģiskie faktori papildus izskaidro 33% trauksmes variāciju; $R^2 = 0,42$, pielāgotais $R^2 = 0,40$; $\Delta R^2 = 0,33$ ($F(6,168) = 19,75$; $p < 0,001$). Otrajā modelī statistiski nozīmīga ietekme uz trauksmi ir tikai psiholoģiskajiem mainīgajiem – stresa pārvarēšanas pašefektivitātei, negatīvajām domām par karjeru un raizēm par finansiālo situāciju. Betas svāri norāda, ka lielākā prognostiskā vērtība šajā modelī ir stresa pārvarēšanas pašefektivitātei.

5. tabula

Trauksmes prognozes hierarhiskās regresiju analīzes modeļi, kas ietver stresa pārvarēšanas pašefektivitāti, negatīvās domas par karjeru, raizes par finansiālo situāciju, vecumu, ienākumus un bezdarba ilgumu kā neatkarīgos mainīgos

Modeļi	Neatkarīgie mainīgie	B	β	ΔR^2
1	(Konstante)	37,28***		0,09
	Bezdarba ilgums (mēn.)	0,19	0,23**	
	Ienākumi uz vienu ģimenes locekli	-0,69	-0,09	
	Vecums	0,15	0,14	
2	(Konstante)	40,63***		0,33
	Bezdarba ilgums (mēn.)	0,07	0,08	
	Ienākumi uz vienu ģimenes locekli	0,44	0,05	
	Vecums	0,03	0,03	
	Raizes par finansiālo situāciju	3,28	0,23***	
	Negatīvās domas par karjeru	0,15	0,25***	
	Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	-0,12	-0,39***	

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Depresijas prognozes pirmajā modelī (sk. 6. tab.) kā neatkarīgie mainīgie tika iekļauti bezdarba ilgums un ienākumi uz vienu ģimenes locekli mēnesī. Šāds modelis izskaidro 7% bezdarbnieku depresijas variāciju, bet statistiski nozīmīgs efekts uz atkarīgo mainīgo ir tikai bezdarba ilgumam; $R^2 = 0,07$, pielāgotais $R^2 = 0,06$ ($F(2,168) = 5,94$; $p < 0,01$). Otrajā modelī papildus tika iekļauti psiholoģiskie mainīgie – stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, ar karjeru saistītās domas un raizes par finansiālo stāvokli. Šāds modelis izskaidro jau 40% depresijas variāciju, psiholoģiskie faktori papildus izskaidro 33% depresijas variāciju; $R^2 = 0,40$, pielāgotais $R^2 = 0,38$; $\Delta R^2 = 0,33$ ($F(5,168) = 21,50$; $p < 0,001$). Otrajā modelī statistiski nozīmīga

ietekme uz trauksmi ir tikai stresa pārvarēšanas pašefektivitātei un domām, kas saistītas ar karjeru. Betas svāri norāda, ka nedaudz lielāka prognostiskā vērtība šajā modelī ir negatīvajām domām par karjeru.

6. tabula

Depresijas prognozes hierarhiskās regresiju analīzes modeļi, kas ietver stresa pārvarēšanas pašefektivitāti, negatīvās domas par karjeru, raizes par finansiālo situāciju, ienākumus un bezdarba ilgumu kā neatkarīgos mainīgos

Modeļi	Neatkarīgie mainīgie	<i>B</i>	β	<i>R</i> ²	ΔR^2
1	(Konstante)	14,206***		0,07	0,07
	Bezdarba ilgums (mēn.)	0,16	0,21**		
	Ienākumi uz vienu ģimenes locekli	-0,75	-0,11		
2	(Konstante)	11,14*		0,40	0,33
	Bezdarba ilgums (mēn.)	0,06	0,09		
	Ienākumi uz vienu ģimenes locekli	0,11	0,02		
	Raizes par finansiālo situāciju	1,35	0,11		
	Negatīvās domas par karjeru	0,21	0,38***		
	Stresa pārvarēšanas pašefektivitāte	-0,09	-0,32***		

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Iztirzājums

Sakarības starp trauksmi, depresiju un sociāldemogrāfiskajiem faktoriem

No sociāldemogrāfiskajiem mainīgajiem indivīda vecums, bezdarba ilgums un ienākumi uz vienu ģimenes locekli mēnesī ir saistīti ar trauksmes un depresijas rādītājiem. Jo ilgāk cilvēks ir bez darba, jo augstāki ir gan viņa trauksmes, gan depresijas rādītāji. Šāds atklājums pilnībā apstiprina iepriekšējo pētījumu rezultātus, kur vairākkārtīgi pierādīts, ka psihiskās veselības (tajā skaitā trauksmes un depresijas) risks pieaug, bezdarbam ieilgstot (Paul & Moser, 2009). Šajā pētījumā tika secināts, ka vecākiem cilvēkiem, kuri ir zaudējuši darbu, ir augstāks trauksmes (bet ne depresijas) līmenis. Tāpat augstāki depresijas un trauksmes rādītāji ir bezdarbniekiem ar zemākiem mēneša ienākumiem uz vienu ģimenes locekli. Šeit gan būtiski atzīmēt, ka, paralēli kontrolējot bezdarbnieku subjektīvo finansiālā stāvokļa novērtējumu jeb raizes par savu finansiālo stāvokli, ienākumi vairs nebija nozīmīgi saistīti ne ar trauksmes, ne depresijas rādītājiem. Citiem vārdiem, nevis bezdarbnieku reālais finansiālais stāvoklis, bet gan tā subjektīvais novērtējums un raizes par to ir saistāmas ar trauksmi un depresiju. Tas saskan arī ar iepriekš veikto pētījumu atziņām, kurā salīdzināti abi šie mainīgie (Ullah, 1990). Šādi rezultāti ir viegli izskaidrojumi stresa pārvarēšanas teorijas kontekstā, kur situācijas kognitīvais novērtējums, nevis aktuālā

situācija ir patiesais distresa izraisītājs (Lazarus & Folkman, 1984). Tas liek domāt, ka, izvērtējot, vai kāda bezdarbnieku grupa ir jūtīgāka pret iespējamajām bezdarba negatīvajām psiholoģiskajām sekām, salīdzinot tīri socioloģisku (reālie ienākumi) un psiholoģisku (raizes par finansiālo stāvokli) mērījumu, psiholoģiskais mērījums ļauj izdarīt precīzāku prognozi.

Šī pētījuma rezultāti neapstiprināja iepriekšējos pētījumos (Paul & Moser, 2009) novērotās distresa rādītāju atšķirības vīriešiem un sievietēm. Augstāki distresa rādītāji vīriešiem bezdarbniekiem parasti tiek skaidroti ar to, ka Rietumu sabiedrībā vīrieša identitāte ir nesaraujami saistīta ar darbu (McFayden, 1995). Iespējams, ka Latvijā vēsturiski pelnītāja loma ir saistīta relatīvi līdzīgi ar abiem dzimumiem, tāpēc arī apdraudējumu, darbu zaudējot, gan vīrieši, gan sievietes pārdzīvo līdzīgi. Tomēr šāds skaidrojums ir tikai minējums, kam šobrīd nav konkrēta apstiprinājuma.

Sakarības starp trauksmi, depresiju un pašefektivitāti, un negatīvajām domām par karjeru

No izvēlētajiem psiholoģiskajiem faktoriem – darba meklēšanas pašefektivitāte, stresa pārvarēšanas pašefektivitāte un negatīvās domas par karjeru – visi mainīgie parādīja iepriekš paredzētās sakarības. Bezdarbniekiem, kuriem ir augtāka stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, jeb tiem, kuri ir pārliecināti, ka spēs tikt galā ar stresu izraisošām situācijām, ir zemāki gan trauksmes, gan depresijas rādītāji. Tāpat arī tie, kuriem ir augtāka darba meklēšanas pašefektivitāte jeb pārliecība par savām spējām veiksmīgi darbu atrast, izjūt mazāku trauksmi un depresiju. Šie rezultāti ir līdzīgi jau iepriekš iegūtiem rezultātiem (Vinokur & Schul, 1997) arī Latvijas populācijā. Tomēr, ņemot vērā, ka, atšķirībā no iepriekš veiktajiem pētījumiem, šajā pētījumā tika noteikta ne vien darba meklēšanas, bet arī kopējās stresa pārvarēšanas pašefektivitātes loma attiecībā uz bezdarbnieku trauksmi un depresiju, varēja salīdzināt abus mainīgos, nosakot, kuram no tiem ir lielāka saistība ar bezdarbnieku distresa rādītāju variāciju. Izrādās, ka vispārēja pārliecība par savām spējām tikt galā ar stresu (stresa pārvarēšanas pašefektivitāte) ir precīzāks bezdarbnieku depresijas prognozētājs nekā pārliecība par savu spēju tikt galā ar darba meklēšanu (darba meklēšanas pašefektivitāte). Savukārt attiecībā uz trauksmi darba meklēšanas pašefektivitāte vispār zaudē savu nozīmi, ja paralēli tiek kontrolēta stresa pārvarēšanas pašefektivitāte. Tas apstiprina iepriekš izvirzīto pieņēmumu, ka bezdarba situācijā rodas daudz dažādu apstākļu, kas provocē stresu (Wanberg, 1997; Wanberg, Glomb, Song, & Sorenson, 2005), tāpēc darba meklēšanas pašefektivitāte aptver pārāk šauru pašefektivitātes daļu, lai tā būtu visprecīzākais bezdarbnieku psihiskās veselības prognozētājs. Tas vēlreiz apliecina, ka svarīgi izvēlēties situācijai specifisko pašefektivitātes mērījumu (Bandura, 1997), kas gadījumā, kad runa ir par trauksmes un depresijas rādītājiem, ir stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, bet darba meklēšanas aktivitātes gadījumā – darba meklēšanas pašefektivitāte.

Negatīvās domas par karjeru ir saistītas ar augstāku bezdarbnieku trauksmi un depresiju. Tas saskan ar pētījumiem kognitīvajā psihoterapijā (Beck, 1979), kur negatīvo domu loma stresa un trauksmes simptomu prognozē ir daudzkārtīgi pierādīta, un šī pētījuma rezultāti papildina iepriekš iegūtos pētījumu rezultātus ar atziņu, ka par karjeru ir negatīvas domas (Sampson, Peterson, Lenz, Reardon, & Saunders, 1998), ļaujot tos attiecināt arī uz bezdarbniekiem.

Bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozes modeļi

Viens no šī pētījuma galvenajiem uzdevumiem bija noteikt, kuri ir visprecīzākie bezdarbnieku trauksmes un depresijas rādītāju prognozētāji, salīdzinot sociāldemogrāfiskos un psiholoģiskos mainīgos. Balstoties uz iepriekš veiktajām metaanalīzēm (McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005), tika izvirzīts pieņēmums, ka bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozē būtiskāki ir psiholoģiskie, nevis sociāldemogrāfiskie mainīgie, ko arī izdevās apstiprināt. Ja veido trauksmes prognozes modeļi, iekļaujot tikai sociāldemogrāfiskos mainīgos – bezdarba ilgumu, ienākumus mēnesī uz vienu ģimenes loekli un vecumu, šāds modelis spēj izskaidrot 9% bezdarbnieku trauksmes variāciju, tomēr tikai bezdarba ilgums šajā modelī ir nozīmīgs trauksmes prognozētājs. Savukārt, ja modelī tiek iekļauti papildu psiholoģiskie mainīgie – stresa pārvarēšanas pašefektivitāte un negatīvās domas par karjeru, šāds modelis spēj izskaidrot jau 42% bezdarbnieku trauksmes variāciju, turklāt neviens no sociāldemogrāfiskajiem mainīgajiem šajā modelī vairs nav pietiekami nozīmīgs trauksmes prognozētājs. Visbūtiskākais bezdarbnieku trauksmes prognozētājs ir stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, pēc tam – negatīvās domas par karjeru un raizes par savu finansiālo stāvokli. Līdz ar to var teikt, ka bezdarbnieki, kas netic savām spējām veiksmīgi pārvarēt stresu un kam ir daudz kļūdainu domu par karjeru, un kas ir noraizējušies par savu finansiālo stāvokli, ir pakļauti augstākam trauksmes riskam.

Arī modeļi, kas tika izveidoti depresijas skaidrošanai, apstiprināja hipotēzi par psiholoģisko faktoru pārākumu depresijas prognozē, salīdzinot ar sociāldemogrāfiskajiem rādītājiem. Pirmais modelis, kurā kā depresijas prognozētāji iekļauti tikai bezdarba ilgums un ienākumi, spēja izskaidrot tikai 7% bezdarbnieku depresijas variāciju, turklāt vienīgais nozīmīgais prognozētājs bija bezdarba ilgums. Savukārt, iekļaujot modelī arī stresa pārvarēšanas pašefektivitāti, ar karjeru saistītās domas un raizes par finansiālo stāvokli, tas izskaidro jau 40% bezdarbnieku depresijas variāciju, un vienīgie nozīmīgie prognozētāji šajā modelī ir negatīvās domas, kas saistītas ar karjeru, un stresa pārvarēšanas pašefektivitāte. Tas nozīmē, ka tie bezdarbnieki, kuriem ir kļūdainas domas par karjeru un kuri netic, ka spēj pārvarēt stresu, ir depresijas riska grupā.

Šādi rezultāti ne vien apstiprina jau iepriekš (McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005) pierādīto psiholoģisko faktoru nozīmi bezdarbnieku depresijas un trauksmes prognozēšanā, bet arī skaidri norāda uz diviem psiholoģiskajiem mainīgajiem – stresa pārvarēšanas pašefektivitāti un negatīvajām domām par karjeru –, kuri ļauj izskaidrot ļoti būtisku daļu no bezdarbnieku distresa rādītāju variācijām.

Ņemot vērā, ka šajā pētījumā nodalīti atsevišķi modeļi trauksmes un depresijas prognozēšanai, svarīgi izvērtēt arī to atšķirības. Tās gan ir niecīgas, tomēr pastāv. Gan trauksmei, gan depresijai pakļauti bezdarbnieki, kuri netic savām spējām tikt galā ar stresu izraisošām situācijām un kuriem ir negatīvas, kļūdainas domas par karjeru, tomēr trauksmes gadījumā vispārliciecināmais prognozētājs ir stresa pārvarēšanas pašefektivitāte, bet, runājot par depresiju, mazliet nozīmīgāks prognozētājs ir negatīvās domas par karjeru. Atšķirības, kas parādās trauksmes un depresijas prognozes modeļos, var mēģināt skaidrot ar Banduras (Bandura, 1997) piedāvāto emociju pašregulācijas mehānisma perspektīvu. Viņš norāda, ka trauksme patiešām ir vairāk saistīta ar pašefektivitātes trūkumu – spēju tikt galā ar potenciāli draudošiem notikumiem, savukārt depresija ir saistīta ar nespēju sasniegt potenciāli sev vēlamu augstu novērtētu rezultātu, kas šajā gadījumā būtu darba atrašana. Tieši negatīvās domas

par karjeru ir raksturīgas uzskatām, ka indivīdam neizdosies pieņemt pareizu lēmumu par karjeru (sasniegt sev vēlamu rezultātu). Tāpat redzams, ka tieši attiecībā uz depresiju (salīdzinājumā ar trauksmi) nozīmīgāka kļūst darba meklēšanas pašefektivitāte, kas lielākoties saistīta ar sev vēlamām sekām – darba iegūšanu. Tomēr šādi secinājumi ir daļēji spekulatīvi, un, lai patiešām izvērtētu, kā atšķiras bezdarbnieku pārliecību un domu struktūra, un noteiktu, kas ir trauksmes un kas depresijas riska grupā, būtu nepieciešams veidot prognozes, kur iekļauti arī specifiski stresa pārvarēšanas pašefektivitātes un negatīvo domu par karjeru atsevišķi (apakšskalas) aspekti.

Pētījuma zinātniskais nozīmīgums un praktiskā lietojamība

Kā jau secināts, šajā pētījumā izdevās ne vien apstiprināt (McKee-Ryan, Wanberg & Kinicki, 2005), ka psiholoģiskie faktori ir nozīmīgāki bezdarbnieku depresijas un trauksmes prognozētāji nekā sociāldemogrāfiskie faktori, bet arī pierādīt, ka tieši stresa pārvarēšanas pašefektivitāte un negatīvās domas par karjeru ir īpaši svarīgi bezdarbnieku trauksmes un depresijas prognozētāji. Šādi rezultāti papildina atklājumus bezdarba psiholoģisko seku pētījumu jomā, jo līdz šim neviens no abiem mainīgajiem nav ticis izmantots trauksmes un depresijas prognozēšanai bezdarbnieku izlasē.

Iepriekš citētajā metaanalīzē kā viena no nepietiekami izpētītām jomām tika atzīmēti tieši stresa pārvarēšanas mehānismi un resursi (McKee-Ryan, Wanberg, & Kinicki, 2005), bet šis pētījums sniedz būtisku pienesumu, apstiprinot, ka, iespējams, nevis konkrētas stresa pārvarēšanas stratēģijas izmantošana, bet tieši pārliecība par savām spējām piedalīties stresa pārvarēšanas aktivitātēs ir izšķirošā trauksmes un depresijas rādītāju prognozēšanā.

Pētījuma rezultāti sniedz būtisku ieguvumu no praktiskās lietojamības viedokļa, jo, ņemot vērā, ka pastāv gan specifiskas pieejas pašefektivitātes paaugstināšanai (Bandura, 1997), gan arī tehnikas, kas izstrādātas darbam ar negatīvu domu par karjeru pārstrukturēšanu (Sampson et al., 1996), šādu metožu iekļaušana psiholoģiskajā konsultēšanā vai specifisku treniņprogrammu izveide bezdarbniekiem visdrīzāk samazinātu arī bezdarba sekas uz psihisko veselību. Turklāt šādi rezultāti, ļaujot diferencēt potenciālās trauksmes un depresijas riskam visvairāk pakļautās grupās, sniedz iespēju organizēt dažādus pasākumus, kas domāti tieši viņiem. To, ka šāda riska grupu nodalīšana sniegtu augstākus atbalsta pasākumu efektivitātes rādītājus, ir parādījuši jau iepriekšējie pētījumi, kuros apstiprināts, ka vislielākie ieguvēji no atbalsta pasākumiem ir bezdarbnieki, kuriem, uzsākot treniņprogrammas, ir bijuši visaugstākie depresijas (Caplan, Vinokur, & Price 1997) vai viszemākie pašefektivitātes (Eden & Aviram, 1993) rādītāji.

Pētījuma ierobežojumi

Vairāki šī pētījuma ierobežojumi saistīti ar tajā izmantotajām metodēm. Viens no būtiskākajiem šī pētījuma ierobežojumiem ir nepārliecinošie stresa pārvarēšanas pašefektivitātes apakšskalas un negatīvo domu par karjeru apakšskalas iekšējās saskaņotības rādītāji, tāpēc šie mainīgie netika iekļauti tālākā analīzē.

Šeit darba meklēšanas pašefektivitāte tika mērīta ar vienu apgalvojumu – līdzīgi, kā tas darīts citos pētījumos (Wanberg et al., 2005). Tomēr iegūtie rezultāti parādīja, ka šis mērījums nepietiekami diferencē bezdarbniekus, jo vairums no tiem bija

tendēti savu pašefektivitāti šajā jomā novērtēt ļoti augstu, tāpēc citos pētījumos tomēr vēlams izmantot metodes, kas sastāv no vairāk nekā viena apgalvojuma.

Šajā pētījumā trauksme un depresija tika mēritas ar pašnovērtējuma metodēm, kas ir piemērotas pētījumiem klīniskajā psiholoģijā, tomēr netika izvērtēts, cik lielai daļai bezdarbnieku šie rādītāji sasniedz klīnisku nozīmību. Iespējams, papildinošus rezultātus šajā jomā varētu sniegt kvaziekperimentāli pētījumi, kur atbilstoši psihisko slimību klasifikatoram tiktu noteikta bezdarbnieku grupa, kam trauksme un depresija sasniedz klīnisku nozīmību, un šīs grupas stresa pārvarēšanas pašefektivitātes un negatīvo domu rādītāji salīdzināti ar bezdarbniekiem, kam distresa rādītāji ir zemi.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 191-215.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and emotional disorders*. New York: International Universities Press.
- Beck, A. T., Brown, G., Steer, R. A., Eidelson, J. I., & Riskind, J. H. (1987). Differentiating anxiety from depression: A test of the cognitive content-specificity hypothesis. *Journal of Abnormal Psychology*, 96, 179-183.
- Beck, A. T., Rush, A. J., Shaw, B. F., & Emery G. (1979). *Cognitive Therapy of Depression*. New York: Guilford.
- Beck, A. T., Steer, R. A., & Brown, G. K. (1996). *BDI-II Beck Depression Inventory -2nd edition. Manual*. San Antonio: The Psychological Corporation.
- Caplan, R. D., Vinokur, A. D., Price R. H., & VanRyn M. (1989). Job-seeking, reemployment and mental health: a randomised field experiment in coping with job loss. *Journal of Applied Psychology*, 74, 759-769.
- Caplan, R. D., Vinokur, A. D., & Price, R. H. (1997). From job loss to reemployment: Field experiments in prevention-focused coping. In: G. W. Albee & T. P. Gullotta (Eds.). *Primary Prevention Works. Issues in children's and families' lives*. Vol. 6, 341-379. Thousand Oaks: Sage.
- Chesney, M. A., Chambers, D. B., Taylor, J. M., Johnson, L. S., & Folkman, S. (2003). Coping effectiveness training for men living with HIV: Results from a randomized clinical trial testing a group-based intervention. *Psychosomatic Medicine*, 65 (6), 1038-1046.
- Chesney, M. A., Neilands, T. B., Chambers, D. B., Taylor, J. M., & Folkman, S. (2006). A validity and reliability study of the Coping Self-Efficacy Scale. *British Journal of Health Psychology*, 11, 421-437.
- Cieslak, R., Benight, C. C., & Lehman V. C. (2008). Coping self-efficacy mediates the effects of negative cognitions on traumatic distress. *Behaviour Research and Therapy*, 46, 788-798.
- Colodro, H., Godoy-Izquierdo, D., & Godoy, J. (2010.) Coping self-efficacy in a community-based sample of women and men from the United Kingdom: The impact of sex and health status. *Behavioral Medicine*, 36, 12-23.
- Creed, P. A. (1998). Improving the mental and physical health of unemployed people: why and how? *Medical Journal of Australia*, 168 (4), 177-178.
- Creed, P. A. & Klisch, J. (2005). Future outlook and financial strain: Testing the personal agency and latent deprivation models of unemployment and well-being. *Journal of Occupational Health Psychology*, 10, 251-260.
- Creed, P. A., Machin, M. A., & Hicks, R. E. (1999). Improving mental health status and coping abilities for long-term unemployed youth using cognitive-behaviour therapy based training interventions. *Journal of Organizational Behavior*, 20 (6), 963-978.

- Dettenborn, L., Tietze, A., Bruckner, F., & Kirschbaum, C. (2010). Higher cortisol content in hair among long-term unemployed individuals compared to controls. *Psychoneuroendocrinology*, 35, 1404-1409.
- Eden, D. & Aviram, A. (1993). Self-efficacy training to speed reemployment: helping people to help themselves. *Journal of Applied Psychology*, 78 (3), 352-360.
- Gowan, M. A., Riordan, C. M., & Gatewood, R. D. (1999). Test of a model of coping with involuntary job loss following a company closing. *Journal of Applied Psychology*, 84, 75-86.
- Hamilton, V. L., Broman, C. L., Hoffman, W. S., & Renner, D. S. (1990). Hard times and vulnerable people: Initial effects of plant closing on autoworkers' mental health. *Journal of Health and Social Behavior*, 31 (2), 123-140.
- Hamilton, V. L., Hoffman, W. S., Broman, C. L., & Rauma, D. (1993). Unemployment, distress, and coping: A panel study of autoworkers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 234-247.
- Harris, E., Lum, J., Rose, V., Morrow, M., Comino, E., & Harris, M. (2002). Are CBT interventions effective with disadvantaged job-seekers who are long-term unemployed? *Psychology, health & medicine*, 7 : 4, 401-410.
- Keller, K. E., Biggs, D. A., & Gysbers, N. C. (1982). Career counselling from a cognitive perspective. *The Personnel and Guidance Journal*, 60, 367-371.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Litt, M. D., Nye, C., & Shafer, D. (1995). Preparation for oral surgery: Evaluating elements of coping. *Journal of Behavioral Medicine*, 18 (5), 435-459.
- Lowe, R., Cockshott, Z., Greenwood, R., Kirwan, J. R., Almeida, C., Richards, P., & Hewlett, S. (2008). Self-Efficacy as an appraisal that moderates the coping-emotion relationship: Associations among people with rheumatoid arthritis. *Psychology and Health*, 23, 155-174.
- Lustig, D. C. & Strauser, D. R. (2003). An empirical typology of career thoughts of individuals with disabilities. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 46 (2), 99-110.
- Matt, G. E., Bellardita, L., Fischer, G., & Silverman, S. (2006). Psychological resources and mental health among the difficult-to-employ: Can a pre-employment training program make a difference? *Journal of Vocational Rehabilitation*, 24, 33-43.
- McFayden, R. G. (1995). Coping with threatened identities: Unemployed people's self-categorizations. *Current Psychology: Development, Learning, Personality, Social*, 14, 233-257.
- McKee-Ryan, F. M., Song, Z., Wanberg, C., & Kinicki, A. (2005). Psychological and physical well-being during unemployment: A meta-analytic study. *Journal of Applied Psychology*, 90, 53-76.
- Meyers, R. & Houssemand, C. (2010). Socio-professional and psychological variables that predict job finding. *European Review of Applied Psychology*, 60, 201-219.
- Michael, T., Zetsche, U., & Margraf, J. (2007). Epidemiology of anxiety disorders. *Epidemiology and Psychopharmacology*, 6 (4), 138-142.
- Muris, P. (2002). Relationships between self-efficacy and symptoms of anxiety disorders and depression in a normal adolescent sample. *Personality and Individual Differences*, 32, 337-348.
- OECD. (1998). *Early identification of job seekers at risk of long-term unemployment: The role of profiling*. OECD Proceedings, Paris.
- Paul, K. I. & Moser, K. (2009). Unemployment impairs mental health: Meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 74, 264-282.
- Peterson, G. W., Sampson, J. P., Reardon, R. C., & Lenz, J. G. (1996). A cognitive information processing approach to career problem solving and decision making. In: D. Brown, L. Brooks, & Associates (Eds.). *Career choice and development*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 423-475.
- Proudfoot, J., Guest, D., Carson, J., Dunn, G., & Gray, J. (1997). Effect of cognitive-behavioural training on job-finding among long-term unemployed people. *Lancet*, 350 (9071), 96-100.

- Sampson, J. P., Peterson, G. W., Lenz, J. G., Reardon, R. C., & Saunders, D. E. (1996). *Improving your career thoughts: A workbook for the Career Thoughts Inventory*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, Inc.
- Sampson, J. P. Jr., Peterson, G. W., Lenz, J. G., Reardon, R. C., & Saunders, D. E. (1996). *Career Thoughts Inventory: Professional manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, Inc.
- Sampson, J. P., Peterson, G. W., Lenz, J. G., Reardon, R. C., & Saunders, D. E. (1998). The design and use of a measure of dysfunctional career thoughts among adults, college students, and high school students: The Career Thoughts Inventory. *Journal of Career Assessment*, 6, 115-134.
- Smith, R. E. (1989). Effects of coping skills training on generalized self-efficacy and locus of control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 228-233.
- Spielberger, C. D., Gorsuch, R. L., & Lushene, R. E. (1970). *Manual for the State-Trait Anxiety Inventory*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Škuškovnika D. (2003). Psychometric properties of the Latvian and Russian Version of the State-Trait Anxiety Inventory (form Y). *Baltic Journal of Psychology*, 4, 7-15.
- Ullah, P. (1990). The association between income, financial strain and psychological well-being among unemployed youths. *Journal of Occupational Psychology*, 63, 317-330.
- Vinokur, A. & Caplan, R. D. (1987). Attitudes and social support: Determinants of job-seeking behavior and well-being among the unemployed. *Journal of Applied Social Psychology*, 17, 1007-1024.
- Vinokur, A. D. & Schul, Y. (1997). Mastery and inoculation against setbacks as active ingredients in the JOBS intervention for the unemployed. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 65 (5), 867-877.
- Voitkāne, S., Miezīte, S. (2001). Pirmā kursa studentu adaptācijas problēmas. *Baltijas Psihologijas Žurnāls*, 2, 43-58.
- Wanberg, C. R. (1997). Antecedents and outcomes of coping behaviors among unemployed and reemployed individuals. *Journal of Applied Psychology*, 82, 731-744.
- Wanberg, C. R., Glomb, T. M., Song, Z., & Sorenson, S. (2005). Job-search persistence during unemployment: A 10-wave longitudinal study. *Journal of Applied Psychology*, 90, 411-430.

Summary

The aim of this research was to detect the relations between different socio-demographic and psychological factors and anxiety and depression among unemployed, and discover which ones are the strongest predictors. 178 unemployed individuals, 57, 90% female and 42, 10% male, aged 18 to 59, who have been unemployed from 0 to 84 months, participated in the research. While performing the research the following tools were used: Coping Self-efficacy scale, Career Thought Inventory, Job search self-efficacy measure, BDI, and STAI. Coping Self-efficacy predicts and dysfunctional career thoughts are the best predictors of anxiety and depression for unemployed, allowing identifying of unemployed that are most vulnerable towards anxiety and depression. The research confirmed that the psychological factors are the most precise in predicting distress ratios

Keywords: *Coping self-efficacy, job search self-efficacy, career thoughts, unemployed.*

Vardarbību pārcietušu 16–18 gadus vecu jauniešu dusmas un agresija un dusmu pārvaldīšanas programmu efektivitāte

Anger and Aggression in Adolescent Abuse Survivors (16-18 Y. O.) and Effectiveness of Anger Management Program

Inta Poudžiunas

„Saulītes” – 24, Lībagu pag., Talsu nov., LV-3258
E-pasts: intapo@inbox.lv

Ieva Bite

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: ieva.bite@lu.lv

Pētījuma mērķis bija noteikt saistību starp vardarbību pārcietušu 16–18 gadus vecu jauniešu vardarbības pieredzi, dusmām un agresiju, kā arī salīdzināt divu rehabilitācijas programmu ietekmi uz dusmu un agresijas izmaiņām. Pētījuma pirmajā daļā pašnovērtējuma aptaujas par vardarbības pieredzi, dusmām, agresivitāti un traumas simptomiem aizpildīja 288 mācību iestāžu audzēkņi. 98 respondenti to darīja otro reizi pēc 3 mēnešiem. Otrajā daļā izveidotas 3 grupas – 20 respondenti piedalījās pētījumā izveidotās Individuālās dusmu pārvaldīšanas programmas novērtēšanā, citi 20 respondenti – Individuālās integrētās rehabilitācijas programmas novērtēšanā, 21 respondenta rādītāji veidoja kontrolgrupu. Rezultāti liecina, ka augstāks pārciestās vardarbības līmenis prognozē nozīmīgāku agresiju. Traumas simptomu un dusmu izpausmju līmenis grupā bez psiholoģiskās intervences nozīmīgi nemainījās. Abas izmantotās programmas efektīvi samazināja agresīvu uzvedību, bet programmām bija atšķirīga ietekme: ar Individuālo dusmu pārvaldīšanas programmu (IDPP) panākts nozīmīgāks agresijas samazinājums, salīdzinot ar Individuālo integrētās rehabilitācijas programmu (IIRP).

Atslēgvārdi: dusmas, agresija, vardarbība, jaunieši, dusmu pārvaldīšana.

Ievads

Ja iztēlojamies dzīvi kā autobusu un visas mūsu emocijas kā šī autobusa pasažierus, tad reizēm cilvēku dzīvē dusmas uzvedas kā pirāti, kuri nolaupa autobusu, pārņem vadību, izspārda citas jūtas un braucot trāpa katrā ceļa grambā. Līdz ar to dusmu pārvaldīšanai ir divi mērķi: 1) indivīdam „jātiek atpakaļ autobusa šofera sēdekli”, t. i., jāpārņem kontrole pār savu dzīvi, un 2) jāatgūst spēja izjust pārējās emocijas. (Potter-Efron, 2005)

Pēdējo divdesmit gadu pētījumu apkopojums (Briere, 1995; Nolan et al., 2002; Ozer, 2003) liecina, ka vardarbību pārcietušiem jauniešiem raksturīgi uzvedības traucējumi, tajā skaitā agresīvas dusmu izpausmes. Apmēram piektdaļai cietušo nozīmīgi simptomi konstatējami pat pieaugušā vecumā (Hawley et al., 2007; Nolan et al., 2002). Agresija ir viens no biežākajiem iemesliem, kādēļ vecāki vai skolotāji meklē psiholoģisko palīdzību (Nickel et al., 2005). Pētot, kādas sekas uz Latvijas arodskolu jauniešiem atstāj pārciestā vardarbība (Poudžiunas, 2006), secināts, ka biežākie simptomi šajā grupā līdztekus trauksmei un pēctraumas stresa sindromam ir dusmas, uzbudinājums un aizdomīgums. Tieši šie simptomi var izraisīt agresīvu uzvedību, tāpēc jauniešiem būtu ieteicams jūtu un uzvedības pārvaldīšanas treniņš. Latvijā kopš 2000. gada darbojas valsts programma „Sociālā rehabilitācija bērniem, kas cietuši no prettiesiskām darbībām” (MK noteikumi, 2010). Tomēr tās efektivitāte vēl joprojām nav pētīta. Latvijā līdz šim nebija arī izveidota speciāla dusmu pārvaldīšanas programma vardarbību pārcietušiem jauniešiem.

Dusmas un agresija vardarbības pieredzes kontekstā

Dusmas ir viena no pamata emocijām, kas piemīt jebkuram indivīdam. No kognitīvi biheiviorālā viedokļa dusmas ir viena no reaģēšanas sistēmas adaptīvajām sastāvdaļām (Hagiaiassiss et al., 2005) – emocijas, kas liecina par attieksmi pret uztverto stimulu. Tās saistītas ar centrālās nervu sistēmas uzbudinājumu, kurā indivīds var izjust tieksmi pēc agresīvas darbības (Berkowitz, 1993; Hendelman, 2006). Agresija, savukārt, ir uzvedības modelis, kas vērsts uz fizisku vai emocionālu ciešanu vai kaitējuma nodarīšanu citam vai labuma gūšanu sev, nerēķinoties ar šo ciešanu vai kaitējuma nodarīšanu (Berkowitz, 1993; Loeber, 1997).

Neirozinātņu pētniecības metodes ļāvušas izprast, kā jebkurš stimul, kas rada uzbudinājumu, tiek filtrēts, kodēts un salīdzināts ar pieredzē esošo informāciju (Hendelman, 2006), radot iespēju apzināties, izvēlēties un kontrolēt savu uzvedību. Vienlaikus hipokamps kā informācijas emocionālās intensitātes indikators veicina informācijas apstrādi un nonākšanu tīšajā (apzinātajā) atmiņā, ja informācijai ir vidēja emocionālā intensitāte, vai kavē apstrādi, un informācija nonāk netīšajā (neapzinātajā) atmiņā, ja emocionālā intensitāte ir pārāk liela (Siegel, 1999), piemēram, pārciestas smagas vardarbības gadījumā. Aktuālās sajūtas un emocijas, kas nonāk attiecīgajos smadzeņu centros bez apziņas starpniecības, var aktualizēt netīšās atmiņas, un tās izpaudīsies uzvedībā, domāšanā vai emocionālās reakcijās (Siegel, 1999).

Emocionālās informācijas uztverē svarīga nozīme ir arī spoguļneironiem (Iacoboni, 2009; LeDoux, 2000; Rizzolatti & Craighero, 2004) – specifiskai neironu grupai, kas aktivizējas, ne tikai indivīdam veicot konkrētas darbības, bet arī vērojot, kā šīs darbības veic citi. Tādējādi spoguļneironu sistēma veicina imitējošo mācīšanos jeb atdarināšanu. Cilvēki, kuri pārcietuši vardarbību, īpaši, ja tā bijusi atkārtota, bieži redzējuši dusmas un agresīvu uzvedību. Tāpēc spoguļneironu sistēma ne tikai aktīvi reaģēs uz uzbudinājumu, kas saistīts ar citu dusmām, bet arī biežāk neitrālus signālus uztvers kā apdraudošus.

Dusmu izpausmju novērtēšana vērsta uz dusmu kā aktuālā emocionālā stāvokļa un dusmu kā personības ilgstošas emocionālās pieredzes pētīšanu (Potter-Efron, 2005; Spielberger, 1988).

Atbilstoši *frustrācijas* teorijai (Dollard et al., 1939) uzbudinājumu, dusmas un agresīvu dusmu izpausmi rada frustrācija kā afektīva reakcija uz iejaukšanos darbībā, kas vērsta uz noteiktu mērķi (Berkowitz, 1993). Frustrācija ir spēcīgāka tajos gadījumos, kad indivīds situācijai piešķir personīgu, tīšu nozīmi.

Sociālās iemācīšanās teorija (Bandura, 1973, Hawley et al., 2007) uzsver kognitīvo procesu nozīmi agresijas aktivizēšanā – indivīdi veido pārlicību par saistību starp uzvedību un tās sekām. Turklāt informācija par sekām tiek iegūta ne tikai tiešas pieredzes rezultātā, bet arī novērojot citu uzvedības sekas, kas veicina tieksmi atkārtot uzvedību, kura tiek uzskatīta par veiksmīgu. Ja agresors ieguvis sev labumu (varu, kontroli u. c.), upuris var mēģināt atkārtot šādu uzvedību pret citu, lai iegūtu līdzīgus „labumus”. Turklāt ilgstoša vecāku vardarbība un pusaudzū emocionāli reaktīvā agresija ir statistiski nozīmīgi saistītas – gandrīz 75% upuru, kuri pārcietuši vecāku vardarbību, raksturīga agresīva uzvedība vismaz līdz 30 gadu vecumam (Berkowitz, 1993).

Pētījumi par vairākiem tūkstošiem 3–17 gadus veciem bērniem un pusaudžiem (Hawley et al., 2007) liecina, ka agresija rada nozīmīgi negatīvu ietekmi uz bērnu sociālo stāvokli vienaudžu vidū, t. i., tūlītēja drošība un statusa paaugstināšana, ko var panākt ar agresiju, rada attiecību grūtības ilgtermiņā. Turklāt vecākiem bērniem agresija mazāk korelē ar pozitīvu statusu grupā nekā jaunākiem bērniem.

Berkovics (Berkowitz, 1993) skaidro emocijas kā uztveres, pieredzes un reaģēšanas asociatīvā tīkla aktivizatoru. Viens no iespējamajiem agresijas nosacījumiem ir uzbudinājuma ilgstoša uzkrāšana bez izpausmes (Berkowitz, 1993, Potter-Efron, 2007), ko pavada fizioloģiskas reakcijas, aizdomīgums jeb paranoīdas tieksmes un agresīvas domas. Uzbudinājums var izpausties dusmās, un tās apvienojumā ar aizdomīgumu izraisa agresiju (Berkowitz, 1993; Putnins, 1996). Tas ļauj izprast, kā iepriekšējā pieredze (Friedrich, 1995; Wieland, 1998) un tās rezultātā izveidojušās neironu saiknes (Davidson & Irwin, 1999) ietekmē emociju raksturu un intensitāti. Internalizācijas jeb negatīvi pieņēmumi par sevi vai citiem (Wieland, 1998) ir viens no faktoriem, kas uztur emociju intensitāti. Sevis kā dusmīgas personas uztvere korelē ar naidīgumu un biežām agresijas izpausmēm (Berkowitz, 1993). Noturīgas agresīvas domas uzskatāmas par šī asociatīvā tīkla (Berkowitz, 1993) elementu, kas uztur uzbudinājuma jeb negatīvā afekta fonu. Parādoties notikumam, kas izraisa dusmas, fons tiek pārnestis uz jauno objektu, piedēvējot tam cēlonību „par visu” (Berkowitz, 1993). Pētījumi liecina, ka agresijas pamatā ir daudzu apstākļu kombinācija – vides stimuli, stress, iedzimta impulsivitāte, negatīva pieredze (pārciesta vardarbība, atbalsta trūkums, ģimenes konflikti) (Nickel et al., 2005).

Savukārt informācija, kas saņemta pirms dusmas izraisošā incidenta un izskaidro vai attaisno saskarsmes partnera uzvedību, var mazināt uzbudinājumu (Berkowitz, 1993). Pat informācija, kas saņemta pēc incidenta, var mazināt afekta intensitāti, ja indivīds spēj pārvērtēt notikuma nozīmi. Pētījumi (Hawley et al., 2007) rāda, ka indivīdiem, kuriem raksturīga tieksme uz reaktīvo agresiju, sevis un savu mērķu izpēte ļāva labāk apzināties atšķirību starp savu uzvedību un paša pieņemtajiem uzvedības standartiem.

Kognitīvie neirozinātnieki (Raz & Buhle, 2006) uzskata, ka, aktivizējot kognitīvos procesus, var apzināties un izmainīt frustrācijas cēloņiem pievērsto uzmanību. Paralēli uzmanības fokusa maiņai notiek izmaiņas smadzeņu garozas aktivitātēs. Tādēļ ir paredzams – ja panāktas izmaiņas uzmanības procesos, kas ietekmē uzvedību, tajā skaitā agresiju, tās būs noturīgas ilgtermiņā.

Psiholoģiskā intervence vardarbībā cietušu pusaudžu agresijas mazināšanā

No agrākiem pētījumiem (Poudžiunas, 2006) zināms, ka jauniešiem pārciestas vardarbības traumatisko simptomu (turpmāk tekstā – simptomi) līmenis un apzināšanās ir saistīti. Ja pārciestās vardarbības līmenis ir līdzvērtīgs, tad zemāks simptomu līmenis būs indivīdiem ar augstāku savas pieredzes apzināšanās līmeni. Tā kā viens no simptomiem ir tieši ar dusmām saistīts uzbudinājums (Briere, 1995; Friedrich, 1995; Potter-Efron, 2005; Putnins, 1997), arī simptomu līmenis un dusmu izpausmes būs saistītas ar apzināšanās līmeni. Tātad psiholoģiskās intervences pamatuzdevums ir savu emociju un uzvedības apzināšanās līmeņa paaugstināšana, kas rada uzvedības kontroles un uzvedības modeļa izvēles iespējas.

Atbilstoši resursu kontroles teorijai uzvedības izvēli nosaka arī motivācija (Hawley et al., 2007), piemēram, tieksme pēc sociālās labklājības. Sociālā dominēšana bērnībā un pusaudžu vecumā ir cieši saistīta ar tieksmi uz dažādu sociālo resursu tūlītēju izmantošanu, tāpēc uzvedības modeļi, kas saistīti ir mērķa sasniegšanu, labumu gūšanu vai labsajūtas saglabāšanu, var tikt uzskatīti par adaptīviem, pat ja tie ir agresīvi (Hawley et al., 2007). Tādēļ svarīgi ir izšķirt īstermiņa un ilgtermiņa ieguvumus un zaudējumus (Putnins, 1996). Jauniešiem, kuriem raksturīga gan sociālā kompetence, gan agresija (Hawley et al., 2007), īstermiņa ieguvumi rada spriedzi attiecībās. Darbā ar šiem jauniešiem intervence galvenokārt būs vērsta uz pamudinājumu ilgtermiņā izvēlēties adaptīvus dusmu izpausmju uzvedības modeļus. Savukārt jauniešiem ar zemām sociālām prasmēm un zemu sociālo statusu vienaudžu vidū (Hawley et al., 2007) parasti ir negatīva ilgtermiņa pieredze (atstumšana, pārciestā vardarbība), ko daļēji kompensē īstermiņa ieguvumi kā agresijas radīta drošība („no manis baidās, tātad nedarīs man pāri”), pašpārlicība („nav vērts lūgt, jāņem pašam”), kompensējoša baudas izjūta par citu ciešanām („es neesmu vienīgais”). Pārorientēšanās uz ilgtermiņa ieguvumiem (Putnins, 1996) šiem jauniešiem nozīmē atteikšanos no īstermiņa labsajūtas bez pieredzē balstītas cerības uz izmaiņām. Tādēļ intervence ar šiem jauniešiem ir daudz grūtāka. Viņiem piemērotāka būtu perspektīvās domāšanas uzlabošana un empātijas treniņš. Šāds apsvērums intervences sākumposmā var būt noderīgāks nekā atsauce uz morālām vērtībām, t. i., fokuss uz uzvedību ir primitīvāks un primārāks nekā fokuss uz eksistenciāli garīgām vērtībām (Potter-Efron, 2005; Putnins, 1996; Hawley et al., 2007).

Šāda agresīvo jauniešu analīze liecina, ka psiholoģiskās intervences veids ir atkarīgs no jauniešu sociālajām prasmēm, pieredzes, motivācijas un citiem faktoriem.

1994. gadā Kalifornijas Universitātē (ASV) veiktā analīze (Beutler & Bergan, 1994) un citu programmu un pētījumu pārskati (Berkowitz, 1993; Friedrich, 1995; Gil, 1991; Gilliland & James, 1992; Gingerich & Eisengard, 2000; Hawley et al., 2007; Hawton et al., 1989; Potter-Efron, 2005; Reinecke, 2011) liecina, ka rehabilitācijas programmu intervence tiek balstīta uz dažādām psihoterapijām – uz psihodinamisko (represēto atmiņu atklāšana), biheiviorālo un kognitīvi biheiviorālo (fokuss uz vardarbīgo notikumu, cietušā sociālo pielāgošanos), mākslas (emocionāls fokuss uz vardarbību un cietušā pārdzīvojumiem), krīzes terapiju, eksistenciālo terapiju u. c. Rezultātu analīze (Nolan et al., 2002; Novaco, 1975; Potter-Efron, 2005) rāda, ka šādām programmām tomēr vajadzētu būt vērstām uz noteiktu simptomu mazināšanu, ņemot vērā vardarbības seku saistību ar cietušā individuālajām īpatnībām.

Vienā no pasaulē pazīstamākajām agresijas kontroles pieejām (Novaco, 1975), kas pamatojas uz kognitīvo teoriju, uzskatīts, ka reaktīvā agresija ir tiešas stresa vai notiekošā nepieņemšanas sekas. Uzbudinājumu pastiprina negatīva dispozīcija un uzmācīgas domas par negatīviem pārdzīvojumiem un gaidām. Un – kas īpaši svarīgi vardarbību pārcietušiem – uzbudinājums spēcīgu pārdzīvojumu situācijā, kas novērtēta kā apdraudoša, ir augstāks nekā tad, ja draudi netiek uztverti. Tāad situācijas izpratne ietekmē dusmu rašanos. Novako izstrādātās programmas (arī programmas, kas balstās uz līdzīgiem pieņēmumiem) satur norādes par relaksāciju jeb atbrīvošanos no uzbudinājuma, ko izraisa provocējoši notikumi, un kognitīvo faktoru, kas sastāv no domu apzināšanās un domu ietekmes uz emocijām. Pētnieki (Berkowitz, 1993; Hanson, 2005; Potter-Efron, 2005) norāda arī uz psihoterapeita aktivitāti un sniegto atbalstu kā papildu faktoru.

Apzinoties dusmas un iemācoties kontrolēt to izpausmes (Putnins, 1996; William E. Hay Centre, 1998), indivīds normalizē spriedzi – mazinās trauksme jeb stabilizējas sevis izjūta, mazinās depresija jeb paaugstinās pozitīvo emociju līmenis un aktivitāte, mazinās uzbudināmība jeb paaugstinās emocionālā stabilitāte. Vienlaikus izmainās indivīda citu uztvere – mazinās nepamatotas aizdomas jeb paaugstinās uztveres atbilstība objektīviem realitātes rādītājiem. Tādējādi citu novērtējums balstās vairāk uz aktuālo situāciju, nevis uz negatīvo pieredzi, kas aktualizē automātiskās domas vai pārciestas vardarbības radītās internalizācijas. Tas paver iespēju mazināt agresiju un apgūt adekvātus uzvedības modeļus.

Pirmajā pētījuma daļā izvirzīts jautājums: cik lielā mērā pārciestas vardarbības rādītāji prognozē 16–18 gadus vecu jauniešu agresiju? Otrajā daļā tiek skaidroti šādi jautājumi:

- 1) cik lielā mērā vardarbības traumatisko seku simptomu, īpaši dusmu, rādītājus, kā arī agresijas un citu dusmu izpausmju rādītājus izmaina Individuālā integrētās rehabilitācijas programma (IIRP) un Individuālā dusmu pārvaldīšanas programma (IDPP) un vai minētie rādītāji izmainās bez intervences 3 mēnešu laikā;
- 2) vai abu programmu ietekme uz vardarbības traumatisko seku simptomiem, īpaši uz dusmu līmeņa, kā arī agresijas un citu dusmu izpausmju rādītāju izmaiņām, būtiski atšķiras?

Metode

Pētījuma dalībnieki – 288 16–18 gadus veci vidusskolu un arodskolu audzēkņi – izvēlēti pēc ligzdu principa. Dati ievākti frontāli nejauši izvēlētās klasēs un apmācību grupās dažādās mācību iestādēs. Vienlaikus sniegta informācija par psiholoģiskas palīdzības iespējām.

Pētījumā izmantotas šādas metodes:

- 1) aptauja par pārciestu vardarbību (Poudžiunas, 2006);
- 2) traumas simptomu aptaujas (TSI) (Briere, 1995, adaptēta Latvijā, Gerharde, 2000) kontroles skalas (netipiskas atbildes, aizsardzības līmenis) un klīniskās skalas (trauksme, depresija, dusmas un uzbudināmība, paranoīdas tendences, spriedzi mazinoša uzvedība);
- 3) Framinghamas psihosociālās aptaujas dusmu skalas (FAS) (Haynes et al., 1978, adaptētas pētījumā) – dusmu izpaušanas veidi: psihosomatiski

simptomi, dusmu vēršana uz citiem, dusmu vēršana pret sevi un sarunāšanās par dusmām;

- 4) Dusmu pašnovērtējuma aptauja (STAXI-2) (*State-Trait Anger Expression Inventory*, Spielberger et al., 1999, adaptēta Latvijā, Bremane, 2005) – dusmu izpausmju un kontrolēšanas veidu, kā arī dusmu stāvokļa un dusmu kā pazīmes novērtēšana;
- 5) Jauniešu uzvedības novērtējuma aptaujas (ASEBA) (Achenbach & Edelbrock, 1983; standartizēts Latvijā, Sebre, Laizāne, 2006) agresivitātes skala.

Mērījumi tika atkārtoti – 98 respondenti 2. reizi aizpildīja anketas 10–12 nedēļas pēc pirmās reizes.

Otrajā pētījuma daļā izveidotas 2 atsevišķas papildu pētījuma grupas, katrā 20 jaunieši (1. grupa – vecums $M = 16,90$, $SD = 0,79$, 10 meitenes, 10 zēni; 2. grupa – vecums $M = 17,05$, $SD = 0,83$, 11 meitenes, 9 zēni), kuri pārcietuši vardarbību un kuriem agresijas līmenis augstāks nekā kopējās izlases vidējais. Pirmā grupa saņēma psiholoģisko intervenci ar speciāli izveidoto Individuālo dusmu pārvaldīšanas programmu (IDPP), otrā grupa – ar Individuālo integrētās rehabilitācijas programmu (IIRP) (katra – 10 sesijas). No 98 respondentu grupas (viņi pildīja aptaujas atkārtoti) nodalīta kontrolgrupa – 21 jauniešs (vecums $M = 17,05$, $SD = 0,80$, 9 meitenes, 12 zēni), kam agresijas līmenis pārsniedz grupas vidējo līmeni pirmā mērījuma laikā.

IDPP izveidota šajā pētījumā, pamatojoties uz pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanās nozīmi (Poudžiunas, 2003) un dusmu pārvaldīšanas programmām pusaudžiem – Sistēmisko pusaudžu dusmu pārvaldīšanas programmu grupām (Putnins, 1996) un Viljama E. Heja centra Dusmu pārvaldīšanas individuālo programmu (William E. Hay Centre, 1998). Izmantota „Dusmu pārvaldīšanas rokasgrāmata” (Potter-Efron, 2005). IDPP pamatojas uz domāšanas veidu, kas saistīts ar dusmām un no tām izrietošu agresīvu uzvedību (kognitīvi biheiviorāla pieeja), kā arī uz izmaiņām internalizācijās (Friedrich, 1995; Wieland, 1998) un uzbudinājuma mazināšanu (Novako, 1975). IDPP vērsta uz

- 1) pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanos,
- 2) dusmu un pārciestas vardarbības pieredzes saistības apzināšanos,
- 3) dusmu kā agresīvas uzvedības priekšvēstneša apzināšanos,
- 4) dusmu pieņemšanu,
- 5) pieredzes aktualizēto emociju un domu atšķiršanu no aktuālās situācijas izraisītajām emocijām un domām,
- 6) jaunu, adaptīvāku uzvedības prasmju apgūšanu.

Individuālā integrētā rehabilitācija, kas Latvijā tiek lietota kopš 2000. gada programmā „Sociālā rehabilitācija bērniem, kas cietuši no prettiesiskām darbībām”, ietver krīzes intervenci, kognitīvi biheiviorālas metodes un mākslas terapijas elementus. Tā balstās uz šādiem rehabilitācijas principiem (Friedrich, 1995):

- 1) veidot cietušā reālistiskāku uzskatu par pārciesto vardarbību,
- 2) palīdzēt uztvert pasauli un sevi adekvātāk,
- 3) mazināt atkārtotas vardarbības risku,
- 4) veicināt pozitīvas nākotnes iespējamību,
- 5) uzsākt uzvedības izmaiņas.

Abu programmu efektivitāte salīdzināta, 2 reizes novērtējot pārciestās vardarbības traumatiskās sekas – pirms un pēc intervences.

Rezultāti

Aprēķini (korelācijas, regresijas un dispersijas analīzes) veikti ar SPSS 18. versiju.

Agresijas prognozēšana atkarībā no pārciestas vardarbības

Noskaidrojot sakarības starp pārciestu vardarbību (tās smagumu, veidu un vardarbības veicēju ietekmi) un agresiju, aprēķināts Spīrmena rangu korelācijas koeficients (sk. 1. tab.). Statistiski nozīmīga korelācija ir gan ar pārciestas vardarbības smagumu ($r_s = 0,48$, $p < 0,01$), gan ar visu vardarbības veidu un veicēju ietekmi. Augstāks agresijas līmenis ir jauniešiem, kuru pārciestās vardarbības kritēriju rādītāji ir augstāki.

1. tabula

Agresijas un pārciestas vardarbības saistība ($N = 288$)

		Agresija
Pārciestas vardarbības kopējais līmenis		0,44**
Vardarbības veidi	Nevērība jeb nerūpēšanās	0,29**
	Netieša emocionāla vardarbība	0,41**
	Tieša emocionāla vardarbība	0,40**
	Fiziska vardarbība	0,26**
	Seksuāla vardarbība	0,17**
	Aculiecība vardarbīgam notikumam	0,22**
Vardarbības veicēju ietekme	No vecākiem pārciesta vardarbība	0,30**
	No tuviem draugiem pārciesta vardarbība	0,39**
	No cilvēka, no kura respondents jūtas atkarīgs, pārciesta vardarbība	0,32**
	No mazpazīstama vai sveša cilvēka pārciesta vardarbība	0,38**

** $p < 0,01$

Atbildot uz pētījuma jautājumu, vai pārciesta vardarbība prognozē agresiju, tika veikta regresijas analīze (sk. 2. tab.), kuras rezultāti liecina, ka pārciestas vardarbības līmeņa ietekme uz agresijas līmeni ir statistiski nozīmīga ($F(1,285) = 66,38$, $p < 0,01$) un ka pārciestas vardarbības līmenis izskaidro 18,9% no agresijas rādītāju variācijām.

Pārbaudot vardarbības veidu ietekmi uz agresijas līmeni, iegūtais regresijas modelis ir statistiski nozīmīgs ($F(6,280) = 13,00$, $p < 0,01$) – pārciestas vardarbības veidu ietekme izskaidro 21,8% no agresijas rādītāju variācijām. Šajā modelī statistiski nozīmīgi ir 2 neatkarīgie mainīgie – netieša emocionāla vardarbība ($t = 3,74$, $p < 0,01$) un tieša emocionāla vardarbība ($t = 2,47$, $p < 0,01$).

Pārbaudot vardarbības veicēja ietekmi uz agresija līmeni, iegūts statistiski nozīmīgs regresijas modelis ($F(4,282) = 18,35$, $p < 0,00$) – pārciestas vardarbības veicēju ietekme izskaidro 20,6% no agresijas rādītāju variācijām. Šajā modelī statistiski

nozīmīgi ir 2 neatkarīgie mainīgie – no tuva drauga pārciesta vardarbība ($t = 3,37$, $p < 0,00$) un no mazpazīstama vai sveša cilvēka pārciesta vardarbība ($t = 3,26$, $p < 0,00$).

2. tabula

Agresiju (ASEBA) prognozējošie modeļi atkarībā no pārciestas vardarbības (ENTER modelis) ($N = 288$)

Modelis	Mainīgie lielumi	B	β	R^2	R^2 izmaiņas
Vardarbības līmenis	Vardarbības līmenis	0,11	0,44**	0,19	
Vardarbības veidi	Nevērība	0,08	0,09	0,22	0,22
	Netieša emocionāla vardarbība	0,25	0,25**		
	Tieša emocionāla vardarbība	0,20	0,20**		
	Fiziska vardarbība	-0,04	-0,05		
	Seksuāla vardarbība	0,07	0,06		
	Aculiecība vardarbīgam notikumam	0,07	0,06		
Vardarbības veicēji	No vecākiem pārciesta vardarbība	0,04	0,09	0,21	0,21
	No tuva drauga pārciesta vardarbība	0,18	0,23**		
	No cilvēka, no kura izjusta atkarība, pārciesta vardarbība	0,03	0,03		
	No mazpazīstama vai sveša cilvēka pārciesta vardarbība	0,34	0,22**		

** $p < 0,01$

Pārciestas vardarbības simptomu, dusmu un agresijas izmaiņas laika gaitā

Salīdzinot mainīgo lielumu (simptomi, dusmu izpausmes, agresija) vērtības divos mērījumos ar 3 mēnešu intervālu tiem respondentiem, kuriem nav bijusi psiholoģiskā intervence ($n = 98$), nav iegūtas statistiski nozīmīgas atšķirības.

Dusmu pārvaldīšanas programmu efektivitāte

Iespējas ticami salīdzināt abu intervenču efektivitāti un intervenču radīto izmaiņu statistisko nozīmīgumu ar izmaiņām kontrolgrupā lielākoties nosaka grupu izveidošana. Psihologi, kas iesaistījās šajā pētījumā, ētisku apsvērumu dēļ nevarēja brīvi izvēlēties respondentus, bet viņiem bija jāstrādā ar tiem indivīdiem, kas griežas pēc palīdzības. Iekļaušanu pētījumā noteica apsvērumi, ka jaunieši ir pārcietis vardarbību, viņa agresijas līmenis pārsniedz iepriekš aprēķināto izlases vidējo līmeni un respondenta motivācija piedalīties rehabilitācijas programmā.

Lai novērtētu, kādas simptomu un dusmu izpausmju izmaiņas (ieskaitot izmaiņas agresijas līmeni) rada katra intervences metode – IDPP un IIRP –, tika izmantots pāru t-tests (sk. 3. tab.). Rezultāti uzrāda statistiski nozīmīgas izmaiņas vairumā mērīto mainīgo, tomēr metožu ietekme ir atšķirīga. Veicot intervenci ar IDPP, panāktas

3. tabula

Pārciestas vardarbības traumatisko simptomu (TSI), dusmu izpausmju (FAS, STAXI-2) un agresijas līmeņa (ASEBA) izmaiņas pētījuma grupās IDPP ($n = 20$) un IIR ($n = 20$)

Mainīgie	IDPP			IIRP		
	$M_1 (SD)^1$	$M_2 (SD)^2$	$t (19)$	$M_1 (SD)^1$	$M_2 (SD)^2$	$t (19)$
Trauksme	2,19 (0,49)	1,76 (0,35)	4,40**	2,26 (0,48)	1,89 (0,35)	4,45**
Depresija	1,95 (0,72)	1,47 (0,36)	3,50**	1,85 (0,47)	1,57 (0,30)	3,63**
Dusmas un uzbudinājums	2,18 (0,44)	1,84 (0,38)	3,55**	2,24 (0,52)	1,98 (0,42)	3,50**
Paranoīdas tieksmes	2,02 (0,42)	1,77 (0,39)	3,39**	2,16 (0,31)	1,85 (0,36)	5,05**
Spriedzi mazinoša uzvedība	1,66 (0,34)	1,41 (0,33)	4,44**	1,73 (0,42)	1,48 (0,34)	4,17**
Dusmas kā stāvoklis (STAXI-2)	0,29 (0,06)	0,23 (0,05)	3,65**	0,27 (0,06)	0,25 (0,04)	1,87
Dusmas kā iezīme (STAXI-2)	0,23 (0,04)	0,19 (0,05)	3,20**	0,21 (0,05)	0,20 (0,03)	1,60
Somatiskie simptomi (FAS)	2,36 (0,56)	2,07 (0,35)	4,14**	2,11 (0,39)	2,01 (0,40)	1,54
Uz iekšu vērsta dusmas (FAS)	2,53 (0,64)	2,27 (0,45)	1,74	2,25 (0,50)	2,28 (0,40)	-0,27
Uz iekšu vērsta dusmas (STAXI-2)	0,19 (0,04)	0,18 (0,03)	1,70	0,17 (0,04)	0,17 (0,03)	0,87
Uz āru vērsta dusmas (FAS)	2,52 (0,74)	2,17 (0,52)	2,06*	2,33 (0,63)	2,25 (0,55)	0,57
Uz āru vērsta dusmas (STAXI-2)	0,19 (0,04)	0,17 (0,03)	1,78	0,17 (0,04)	0,17 (0,03)	0,33
Sarunāšanās par dusmām (FAS)	2,38 (0,59)	2,76 (0,51)	-2,83*	2,63 (0,47)	2,73 (0,33)	-0,85
Uz āru vērsto dusmu kontrolē (STAXI-2)	0,18 (0,04)	0,21 (0,05)	-3,17**	0,19 (0,04)	0,19 (0,03)	-0,73
Uz iekšu vērsto dusmu kontrolē (STAXI-2)	0,20 (0,04)	0,22 (0,04)	-2,72*	0,19 (0,05)	0,21 (0,04)	-2,96**
Dusmu izpausmju indekss (STAXI-2)	0,48 (0,08)	0,40 (0,11)	3,11**	0,46 (0,090)	0,42 (0,07)	2,43
Agresijas līmenis	2,17 (0,34)	1,52 (0,31)	11,16**	2,05 (0,49)	1,87 (0,36)	3,34**

** $p < 0,01$

¹ Mainīgā vidējā vērtība (ar standartnovirzi) pirms psiholoģiskās intervences.

² Mainīgā vidējā vērtība (ar standartnovirzi) pēc psiholoģiskās intervences.

statistiski nozīmīgas izmaiņas 14 mainīgo līmenī, ar IIRP – 8 mainīgo līmenī (pētīti 17 mainīgie).

Gan interence ar IDPP, gan ar IIRP statistiski nozīmīgi samazina visu mērīto simptomu līmeni ($p < 0,01$). Pēc IDPP grupā ir statistiski nozīmīgi zemāks dusmu kā stāvokļa ($t(19) = 3,65, p < 0,01$) un dusmu kā iezīmes ($t(19) = 3,20, p < 0,01$) līmenis. Šādas izmaiņas nav panāktas pēc intervences ar IIRP. Ne IDPP, ne IIRP rezultāti neparāda stabilas, statistiski nozīmīgas izmaiņas dusmu vēršanā uz citiem un dusmu vēršanā uz sevi. Intervence ar IDPP nozīmīgi samazinājusi dusmu somatizēšanas jeb psihosomatisko simptomu līmeni (IDPP – ($t(19) = 4,14, p < 0,01$). Tāda prosociālu dusmu izpausme kā sarunāšanās par savām dusmām statistiski nozīmīgi palielinājusies tikai pēc IDPP ($t(19) = -2,83, p < 0,01$). Kā uz āru, tā uz iekšu vērsto dusmu kontrolēšana nozīmīgi palielinājusies pēc intervences ar IDPP (uz āru vērsto – $t(19) = -3,17, p < 0,01$, uz iekšu vērsto – $t(19) = -2,72, p < 0,05$), pēc intervences ar IIRP – tikai uz iekšu vērsto dusmu kontrolēšana ($t(19) = -2,96, p < 0,01$). Līdz ar to kopējais dusmu izpausmju līmenis statistiski nozīmīgi samazinājies tikai pēc IDPP ($t(19) = 3,11, p < 0,01$). Agresijas līmenis pēc intervences statistiski nozīmīgi samazinājies abās grupās ($t(19) = 11,16, p < 0,01$, ar IIRP – $t(19) = 3,34, p < 0,01$).

Lai salīdzinātu abu metožu – IDPP un IIRP – efektivitāti agresijas mazināšanā un salīdzinātu abu metožu efektivitāti ar izmaiņām kontrolgrupā (KG) (sk. 4. tab.), tika izmantota ANCOVA metode (1. un 2. mērījuma vērtības ir korelējošas – grupā

4. tabula

Vardarbības traumatisko simptomu (TSI) un agresijas (ASEBA) izmaiņu salīdzinājums starp pētījuma grupām IDPP ($n = 20$), IIRP ($n = 20$) un kontrolgrupu KG ($n = 21$) (ANCOVA analīze 3 grupām)

Mainīgie	IDPP		IIRP		KG		Pilns faktoriālais modelis		Mijiedarbības efekts
	M_1 (SD) ¹	M_2 (SD) ²	M_1 (SD) ¹	M_2 (SD) ²	M_1 (SD) ¹	M_2 (SD) ²	Grupas efekts	Kovariāta efekts	
Agresija	2,17 (0,34)	1,52 (0,31)	2,05 (0,49)	1,87 (0,36)	2,12 (0,31)	1,84 (0,37)	16,59**	57,45**	0,01
Trauksme	2,19 (0,49)	1,76 (0,35)	2,26 (0,48)	1,89 (0,35)	2,20 (0,37)	2,08 (0,61)	4,08*	30,00**	6,20**
Depresija	1,95 (0,72)	1,47 (0,36)	1,85 (0,47)	1,57 (0,30)	1,79 (0,41)	1,64 (0,44)	2,72 ³	25,66**	2,40
Dusmas/ uzbudinājums	2,18 (0,44)	1,84 (0,38)	2,24 (0,52)	1,98 (0,42)	2,08 (0,58)	2,05 (0,53)	3,04 ³	43,71**	0,44
Paranoīdas tieksmes	2,02 (0,42)	1,77 (0,39)	2,16 (0,31)	1,85 (0,36)	2,06 (0,41)	1,97 (0,45)	2,28	36,97**	0,17

** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

¹ Mainīgā vidējā vērtība (ar standartnovirzi) pirms psiholoģiskās intervences (kontrolētais mainīgais ANCOVA analīzē).

² Mainīgā vidējā vērtība (ar standartnovirzi) pēc psiholoģiskās intervences (atkarīgais mainīgais ANCOVA analīzē).

³ Izmaiņu vērtība tuvu statistiski nozīmīgai ($0,05 < p < 0,09$).

5. tabula

Vardarbības traumatisko seku (TSI) un agresijas (ASEBA) izmaiņu atšķirību salīdzinājums starp pētījumu grupām IDPP, IIRP un kontrolgrupu (ANCOVA¹ analīzes *PostHoc* salīdzinājums 3 grupām, salīdzinājums pa grupu pāriem)

Mainīgie	Vidējo rādītāju starpības		
	IDPP–IIRP	IDPP–KG	IIR–KG
Trauksme	-0,11	-0,34*	-0,23*
Depresija	-0,13	-0,24*	-0,11
Dusmas un uzbudinājums	-0,09	-0,26*	-0,17
Paranoīdas tieksmes	0,02	-0,17	-0,20
Agresija	-0,42*	-0,35*	0,07

* $p < 0,05$

¹ ANCOVA analīze ar traumatisko seku (TSI) un agresijas (ASEBA) 2. mērījumu kā atkarīgo mainīgo, kontrolējot 1. mainīgo (sk. 4. tab.).

ar IDPP $r = 0,68$, $p < 0,01$, grupā ar IIRP – $r = 0,88$, $p < 0,01$, kontrolgrupā – $r = 0,54$, $p < 0,05$). Par kontrolēto mainīgo (kovariātu) tika ņemts katra mainīgā mērījums pirms intervences (kontrolgrupā – 1. mērījums), par atkarīgo mainīgo – mērījums pēc intervences (kontrolgrupā – 2. mērījums) un neatkarīgais mainīgais – grupas. Agresijas vidējo izmaiņu grupas efekts ($F_g = 16,59$) konstatēts statistiski nozīmīgs ($p < 0,01$).

Novērtējot agresijas vidējo vērtību starpību atšķirības starp grupām (sk. 5. tab.), tika izmantota ANCOVA metodē ietvertā grupu pāru salīdzināšana. Pēc IDPP tika konstatētas statistiski nozīmīgas agresijas līmeņa izmaiņas ne tikai salīdzinājumā ar kontrolgrupu (*vidējā starpība* = -0,35, $p < 0,05$), bet arī salīdzinājumā ar IIRP (*vidējā starpība* = -0,42, $p < 0,05$). Savukārt agresijas līmeņa izmaiņas grupā ar IIRP un kontrolgrupā nav statistiski nozīmīgi atšķirīgas ($p > 0,05$).

Līdzīgā veidā novērtējot abu metožu – IDPP un IIRP – efektivitāti traumatisko simptomu mazināšanā un salīdzināt to ar kontrolgrupu, tika izmantota ANCOVA metode (sk. 4. tab.). Iegūtie rezultāti liecina par statistiski nozīmīgu kovariāta efektu trauksmes, depresijas, dusmu/uzbudinājuma un paranoīdo tieksmju izmaiņās, bet tikai trauksmes izmaiņām nozīmīgs ir arī grupas efekts. Grupas efekts dusmu/uzbudinājuma un depresijas izmaiņām ir tuvs statistiski nozīmīgajam efektam ($0,05 < p < 0,09$). Pēc intervences ar IDPP tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības gandrīz visu simptomu līmeņu izmaiņās (izņemot paranoīdas tieksmes) salīdzinājumā ar kontrolgrupu, bet ne salīdzinājumā ar IIRP (sk. 5. tab.). Simptomu izmaiņas grupā ar IIRP un kontrolgrupā ir statistiski nozīmīgi atšķirīgas tikai attiecībā uz trauksmi (*vidējā starpība* = -0,23, $p < 0,05$).

Lai precizētu simptomu un dusmu izpausmju vērtību izmaiņu tendences, papildus tika izmantota dispersiju analīze ANOVA katram mainīgajam. Šāda analīze parāda, ka vēl vairāku mainīgo vērtību izmaiņas ir statistiski nozīmīgi atšķirīgas, t. i., izmaiņu modelis ir nozīmīgs – spriedzi mazinoša uzvedība (TSI) ($F = 3,51$, $p < 0,05$), sarunāšanās par dusmām (FAS) ($F = 4,56$, $p < 0,05$), uz iekšu vērsto dusmu kontrole

(STAXI-2) ($F = 7,57, p < 0,01$), dusmu izpausmes indekss (STAXI-2) ($F = 4,41, p < 0,05$), bet dažiem – tuvu statistiskā nozīmīguma robežai – dusmas kā stāvoklis ($F = 3,00, p = 0,06$) un dusmas kā iezīme ($F = 2,40, p = 0,10$) (STAXI-2).

Iztirzājums

Pētījuma rezultāti apliecina teorētiskajā literatūrā un iepriekš publicētajos pētījumos paustās atziņas, ka vardarbību pārcietušiem jauniešiem 16–18 gadu vecumā raksturīgs paaugstināts dusmu līmenis, bet to intensitāte un ilgums, izpausmes stili un paškontroles līmenis atšķiras. Agresija kā uzvedība šajā vecumā var būt nekontrolēta dusmu izpausmes forma, tomēr jauniešiem ir iespējas apzināties savu uzvedību, iemācīties to pārvaldīt, kā arī apgūt citus modeļus dusmu izpaušanai.

Pārciestas vardarbības un agresijas saistība

Kopējais pārciestās vardarbības līmenis un agresijas līmenis ir cieši saistīti – jauniešiem, kuriem pārciestās vardarbības līmenis ir vidēji augstāks, konstatēts vidēji augstāks agresijas kā uzvedības modeļa lietošanas līmenis. Tomēr atsevišķu pētījumu dalībnieku dati liecina par to, ka augstāks pārciestas vardarbības (piemēram, tiešās emocionālās vardarbības) līmenis nav saistīts ar augstu agresijas līmeni. Šādi rezultāti ir saskaņā ar teorētisko pieņēmumu, ka pārciesta vardarbība rada nozīmīgas izmaiņas pieņēmumos par sevi (internalizācijas) (Wieland, 1998), šie pieņēmumi bieži ir saistīti nevis ar agresiju, bet ar bezspēcības vai sabojātības izjūtu.

Respondentu grupa nav homogēna – daļa jauniešu liecina par augstu spēju kontrolēt savu dusmu izpausmes un sarunāties par savām dusmām. Tas atbilst teorētiskajiem pieņēmumiem (Berkowitz, 1993; Hawley, et al., 2007; Potter-Efron, 2005) par dusmu izpausmju multiplikāro dabu un pētījumiem par to, ka indivīds var izmantot dažādas dusmu izpausmes, ieskaitot agresiju, atkarībā no apstākļiem, mērķa un psiholoģiskā stāvokļa.

Pārciesta vardarbība izskaidro agresijas līmeņa variācijas jeb prognozē nozīmīgu agresiju apmēram katram piektajam jauniešim. Pētījuma rezultāti liecina, ka visbūtiskāk agresiju prognozē emocionālā vardarbība – gan tieša, gan netieša. Jāsecina, ka jaunieši vardarbības emocionālo komponenti uztver kā svarīgāko, zemāk vērtējot fizisko vardarbību. Tas, iespējams, saistīts ar pastāvīgu negatīvu emocionālo fonu jebkādas vardarbības gadījumā. Vienlaikus respondenti liecina, ka viņiem agresīvu uzvedību biežāk provocē partneru, tuvu draugu vai attālu paziņu un svešu cilvēku veikta vardarbība. Šis uzskats atbilst vecuma īpatnībām (Erikson, 1968), kas noteic, ka šajā vecumā svarīgākas ir attiecības ar vienaudžiem (salīdzinot ar nozīmīgajiem pieaugušajiem, t. sk. vecākiem), kaut arī vecāku veikta vardarbība ietekmē jauniešu emocionālo stāvokli un uzvedību (Berkowitz, 1993), iespējams, ka jauniešiem varētu būt tendence noliegt tuvinieku vardarbības ietekmi. Vardarbība, ko jaunieši pārcietuši no cilvēkiem, no kuriem viņi jūtas atkarīgi (skolotāji, radnieki un citi), netiek uzskatīta par agresīvas uzvedības veicinātāju.

Individuālās dusmu pārvaldīšanas programmas efektivitāte salīdzinājumā ar individuālās integrētās rehabilitācijas efektivitāti

Rezultāti rāda, ka abas psiholoģiskās intervences metodes ir efektīvas agresijas mazināšanā, tomēr speciālā Individuālā dusmu pārvaldīšanas programma agresijas līmeni mazina vairāk nekā Individuālā integrētās rehabilitācijas programma. Līdz ar

to apstiprinās secinājums (Nolan et al., 2002; Novaco, 1975; Potter-Efron, 2005), ka īstermiņa programmas vajadzētu vērst uz noteiktu simptomu mazināšanu, šajā gadījumā – uz neadekvātu dusmu izpausmju, īpaši agresijas, mazināšanu.

IDPP grupā samazinājies dusmu stāvokļa (īstermiņa sevis izjūta) un dusmu kā iezīmes (ilgttermiņa pazīme) līmenis. Var secināt, ka pēc intervences ar Dusmu pārvaldīšanas programmu, kas specifiski vērsta uz dusmu līmeņa mazināšanu, jaunieši uzskata sevi par mazāk dusmīgiem, t. i., samazinājusies izjusto dusmu intensitāte, hronisko dusmu izjūtas un izpausmes līmenis. Šāda uzskata maiņa samazina iekšējo spriedzi un risku reaģēt agresīvi.

Izmaiņu salīdzināšana grupās ar intervenci un bez tās liecina par būtiskām dusmu izpausmju atšķirībām, kas radušās intervences rezultātā. Tomēr kopumā uzvedības modeļi, kas saistīti ar dusmu izpaušanu, ir izmainījušies tikai noteiktos aspektos. Kā jau minēts, samazinājies agresijas līmenis. Dusmu izpausmes uz citiem un dusmu izpausmes uz sevi nav būtiski mainījušās. IDPP laikā jaunieši ir uzlabojuši spēju sarunāties par savām dusmām, un to varētu uzskatīt par pirmo soli, kas sperts ceļā uz dusmu izpausmju izmaiņām, labāku savstarpējo sadarbību, savas un citu personu uzvedības izpratni. Abu intervenču rezultātā samazinājušies somatiskie simptomi, tas liecina par labāku savu dusmu apzināšanos un pieņemšanu un mazina nepieciešamību pēc netiešas un neapzinātas dusmu izpaušanas. Abu intervenču rezultāti abās pētījuma grupās neatkarīgi no intervences veida liecina par dusmu izpausmju kontroles uzlabošanu. Arī šajā jomā IDPP ietekme ir nozīmīgāka un plašāka – tā ietver kā uz citiem, tā uz sevi vērstu dusmu kontroli, kas izraisa kopējo dusmu izpausmju līmeņa pazemināšanos.

Abās pētījuma grupās – gan ar IDPP, gan ar IIRP – samazinājies visu mērīto simptomu – dusmu un uzbudinājuma, trauksmes, depresijas, paranoidālo tieksmju, spriedzi mazinošas uzvedības – līmenis. Tomēr atšķirības grupu starpā nav statistiski nozīmīgas. Tātad nevar izdarīt secinājumu, ka viena no intervencēm vardarbības traumatisko seku mazināšanā būtu efektīvāka nekā otra.

Pētījuma praktiskais lietojums un ierobežojumi

Secinājumi darbam ar vardarbībā cietušiem jauniešiem ir šādi:

- 1) pārciestas vardarbības traumatiskās sekas un agresija ir nozīmīgi saistīti, tādēļ, novērtējot agresīva jaunieša uzvedību un tās iespējamās izmaiņas, jānovērtē arī pārciestā vardarbība;
- 2) pārciestas vardarbības traumatiskās sekas bez psiholoģiskās intervences ir stabilas laika gaitā, tādēļ, lai mazinātu vardarbības traumatiskās sekas un agresiju, kā arī veidotu dusmu izpausmju adaptīvas izmaiņas, nepieciešama speciāla iejaukšanās;
- 3) īstermiņa intervence ir rezultatīvāka, ja tā vērsta uz konkrētu pārmaiņu veicināšanu.

Diemžēl respondentu grupas, kas saņēmušas psiholoģisko intervenci, ir ļoti mazas, tādēļ iegūtais rezultāts nav droši interpretējams un attiecināms uz visu populāciju. Kognitīvi biheiviorālie teorētiskie pieņēmumi (Kendall, & Braswell, 1993) liecina, ka stabilu uzvedības izmaiņu panākšanai nepieciešams ilgāks laiks, tādēļ nav iespējams prognozēt, kā abas programmas vai to papildināšana ar citiem elementiem varētu iespaidot dusmu izpausmju izmaiņas.

Pētījuma grupas nav bijis iespējams pielīdzināt pēc iedzimtajām īpatnībām, iepriekšējās pozitīvās pieredzes, vides un vienaudžu ietekmes, psihologa individuālā darba stila (atbalstošs, konfrontējošs u. tml.), kaut arī šādu faktoru ietekme atzīta daudzos pētījumos (Coatsworth, 2007; Earls, & Jung, 1987; Friedrich, 1995; Hammen, et al., 1987; Kendall & Braswell, 1993; Loeber et al., 1995; Pirsko, 2010; Potter-Efron, 2005; Sebre, Ļebedeva, 2006; Sebre u. c., 2007).

Ja 16–18 gadus vecu jauniešu novērtējumu, kas veikts pētījumā, var attiecināt uz visiem Latvijas jauniešiem, kuri ir šādā vecumā un kuri turpina izglītību, tad dusmu pārvaldīšanas programmu efektivitātes novērtēšanai šis pētījums uzskatāms par pirmo soli un ir turpināms. Tomēr rezultāti ļauj atzīt gan līdz šim Latvijā lietotās integrētās rehabilitācijas efektivitāti, gan to, ka pētījuma laikā izveidotā un adaptētā Individuālā dusmu pārvaldīšanas programma ir efektīvi lietojama agresīviem, vardarbību pārcietušiem jauniešiem.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Achenbach, T. M. & Edelbrock, C. S. (1983). *Child Behavioral Checklist Self Inventory*. Florida: Psychological Assessment Resources.
- Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Berkowitz, L. (1993). *Aggression. Its Causes, Consequences, and Control*. McGraw-HILL, Inc.
- Beutler, L. E. & Bergan, J. (1994). Value change in counseling and psychotherapy: A search for scientific credibility. *Journal of Counseling Psychology*, 38, 16-25.
- Bremane I. (2005). *Spilbergera dusmu testa (State-Trait Anger Expression Inventory). 2. adaptācija un daļēja standartizācija*. Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte (maģistra darbs).
- Briere, J. (1995). *Trauma Symptoms Inventory*. Lutz, Florida: Psychological Assessment Resources.
- Coatsworth, J. D. (2007). Activities Involvement, Expressive Identities and Positive Youth Development. *13th European Conference on Developmental Psychology*. Jena: Friedrich Schiller University, 34.
- Davidson, R. J. & Irwin, W. (1999). The functional neuroanatomy of emotion and affective style. *Trends in Cognitive Sciences*, 3, 1, 11-21.
- Dollard, J., Doob, L. W., Miller, N. E., Mowrer, O. H. & Sears, R. R. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press
- Domestic Abuse Intervention Programs (2000). Pieejams: <http://www.theduluthmodel.org/>.
- Earls, F. E. & Jung, K. G. (1987). Temperament and home environment characteristics as causal factors in the early development of childhood psychopathology. *Journal of American Academical Child and Adolescent Psychiatry*, 36, 491-498.
- Erikson, E. (1968). *Identity. Youth and Crisis*. New Yourk: Norton.
- Friedrich, W. N. (1995). *Psychotherapy of sexually abused children*. NewYork, London: W. W. Norton Company.
- Gerharde, I. (2000). *Disociācijas īpatnības 20–30 un 40–50 gadus vecām sievietēm, kas cietušas no emocionālas, fiziskas vai seksuālas vardarbības*. Latvijas Universitāte (maģistra darbs, nepublicēts materiāls).
- Gil, E. (1991). *The healing power of play: working with abused children*. New York: The Guilford Press.
- Gilliand, B. E. & James, R. K. (1992). *Crisis intervention strategies*. Pacific Grove: Brooks/Cole Publishing Company.

- Gingerich, W. J., Eisengart, S. (2000). Solution-Focused Brief Therapy: A Review of the Outcome Research. *Familie Process*, 39, 4, 477-498.
- Hagiaiassis, N., Gulbenkoglul, H., diMarco, M., Young, S. & Hudson, A. (2005). The Anger Management Project: A group intervention for anger in people with physical and multiple disabilities. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*. Vol. 30, I. 2, 86-96.
- Hammen, C., Adrian, C., Gordon, D., Burge, D., & Jaenicke, C. (1987). Children of depressed mothers: Maternal strain and symptom predictors of dysfunction. *Journal of abnormal psychology*, 96, 190-198.
- Hanson, J. (2005). Should your lips be zipped? How therapist self-disclosure and non-disclosure affects clients. *Counselling & Psychotherapy Research*, 5, 2, 96-104.
- Haynes, S., Levine, S., Scotch, N., Feinleib, M., & Kannel, W. B. (1978). The relationship of psychosocial factors to coronary heart disease in the Framingham Study: I. Methods and risk factors. *American Journal of Epidemiology*, 107, 362-383.
- Hawley, P. H., Little, T. D. & Rodkin, P. C. (2007). *Aggression and Adaption. The Bright Side To Bad Behavior*. London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Hawton, K., Salkovskis, P. M., Kirk, J. & Clark, D. M. (1998). *Cognitive behavior therapy for psychiatric problems: A practical guide*. Oxford, New York, Tokyo: Oxford University Press.
- Hendelman, W. J. (2006). Atlas of Functional Neuroanatomy: CD-ROM. Pieejams: <http://www.uotlawa.ca/academic/med/celmed/hendel.html>
- Iacoboni, M. (2009). Imitation, Empathy, and Mirror Neurons. *Annual Review of Psychology*, 60, 635-670. Pieejams: <http://arjournals.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.psych.60.110707.163604>
- Kendall, P. C., & Braswell, L. (1993). *Cognitive-behavioral Therapy for Impulsive Children*. New York: Guilford Press.
- LeDoux, J. E. (2000). Emotion Circuits in the Brain. *Annual Review of Neuroscience*, 23, 155-184. Pieejams: <http://arjournals.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.neuro.23.1.155>
- Loeber, R. (1997). Key Issues in the Development of Aggression and Violence from Childhood to Early Adulthood. *Annual Review of Psychology*, 48, 371-410.
- Loeber, R., Green, S. M., Keenan, K. & Lahey, B. B. (1995). Wich boys will fare worse? Early predictors of the onset of conduct disorder in a six-year longitudinal study. *Journal of American Academical Child and Adolescent Psychiatry*, 34, 499-509.
- MK noteikumi Nr. 1613 (2009). Kārība, kādā nepieciešamo palīdzību sniedz bērnam, kurš cietis no prettiesiskām darbībām. *Latvijas Vēstnesis*, 205 (4191).
- Nickel, M. K., Nickel, C., Loeberich, P., Tritt, K., Mitterlehner, F., Lahmann, C., Rother, W.K. & Loew, T. (2005). Aggressive female youth benefit from outpatient family therapy: A randomized, prospective, controlled trial. *Pediatrics International*, 47, 167-171.
- Nolan, M., Carr, A., Fitzpatrick, C., O'Flaherty, A., Keary, K., Turner, R., O'Shea, D., Smyth, P., Tobin, G. & Dublin, B. (2002). A Comparison of Two Programmes for Victims of Child Sexual Abuse: A Treatment Outcome Study. *Child Abuse Review*, 11, 103-123.
- Novaco, R. W. (1975). *Anger control: The development and evaluation of an experimental treatment*. Lexington, Mass: Lexington Books.
- Pirsko, L. (2010). Piesaistes stila saistība ar uzvedības traucējumiem un bērnu un vecāku vardarbības pieredzi: klīniskā psiholoģija. Promocijas darbs. Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte. Pieejams: <https://luis.lanet.lv/pls/pub>.
- Potter-Efron, R. T. (2005). *Handbook of Anger management*. London: The Haword Press.
- Poudziunas, I. (2006). Pārciestas vardarbības pieredzes apzināšanās jauniešiem (16–21 g. v.). *LU Raksti*, 698. sēj. *Psiholoģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 36-52.
- Putnins, A. (1996). *Systematic Teenage Anger Management Program* (unpublished).
- Raz, A. & Buhle, J. (2006). Typologies of attentional networks. *Nature reviews. Neuroscience*. Vol. 7, 367-379.

- Reinecke, M. A. (2011). *CBT for Child and Adolescent Anxiety* (unpublished materials from seminar in May, 2011, University of Latvia, Riga).
- Rizzolatti, G. & Craighero, L. (2004). The mirror-neuron system. *Annual Review of Neuroscience*, 27, 169-192. Pieejams: <http://arjournals.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.neuro.27.070203.144230>
- Sebre, S. un Ļebedeva, L. (2006). Piesaistes stils, dusmas un vardarbības starppaaudžu pārmantojamības pārtraukšana. *LU Raksti*, 742. sēj. *Psiholoģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 34-53.
- Sebre, S., Miltuze, A. & Lyyra, A. L. (2007). Paternal Abuse, Anger, Depression and Adolescent Empathy: Gender Differences. *13th European Conference on Developmental Psychology*. Jena: Friedrich Schiller University, 29.
- Sebre, S. un Laizāne, I. (2006). Jauniešu uzvedības novērtējuma aptauja: teorētiskie, psihometriskie aspekti un praktiskā pielietojamība. *LU Zinātniskā konference*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Siegel, D. J. (1999). *The developing mind: Toward a neurobiology of interpersonal experience*. New York: The Guilford Press.
- Spielberger, C. D. (1988). *Professional Manual for the State-Trait Anger Expression Inventory (STAXI)*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Spielberger, C. D., Sydeman, S. J., Owen, A. E. & Marsh, B. J. (1999). Measuring Anxiety and Anger with the State-Trait Anxiety Inventory (STAI) and the State-Trait Anger Expression Inventory (STAXI). In: Maruish, M. E. (Ed.) *The Use of Psychological Testing for Treatment Planning and Outcomes Assessment* (2nd ed., 993-1017). Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wieland, S. (1998). *Techniques and issues in abuse-focused therapy with children & adolescents: Addressing the internal trauma*. Thousand Oaks, London: SAGE.
- William E. Hay centre (1998). *The Anger Management program*. Youth Services Bureau of Ottawa (unpublished).

Summary

The purpose of the study was to explore the associations between experience of abuse, anger and aggression for 16-18 year old youth. The second step of the study was to investigate the effectiveness of two individual rehabilitation programs on changes of anger and aggression symptoms. 288 students completed the questionnaire packet about experienced violence, trauma symptoms, anger and aggression at least one time, and 98 students – a second time after 3 months. Three groups were created – 20 students took part in the investigation of the effectiveness of the Individual anger management program and 20 – of the Individual integrative rehabilitation, but ratings from 21 students who did not receive treatment used as the control group ratings. Results show that the higher level of the experienced violence predicts higher level of the aggression. The level of trauma symptoms and of anger expression did not change during the 3 month period for the students who did not receive the rehabilitation program. Both of the utilized programs were effective in reducing aggressive behavior, but the effect was different for each program. There was greater reduction in the level of aggression with the Individual anger management program, than with the Integrative rehabilitation program.

Keywords: *anger, aggression, experienced violence, adolescents, anger management.*

Bilingvu un monolingvu pusaudžu verbālā izpratne un darba atmiņa *Bilingual Adolescents' Verbal Comprehension and Working Memory*

Tatjana Turilova-Miščenko, Malgožata Raščevska

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: tatjana.turilova@inbox.lv

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, kādas sakarības pastāv starp monolingvu un bilingvu pusaudžu verbālo izpratni un darba atmiņu. Bilingvu izlasi ($n = 72$) veido pusaudži, kuru vecums ir 14–16 gadi ($M = 15,07$, $SD = 0,48$) un kuri skolas mācību programmu apgūst gan dzimtajā krievu valodā, gan latviešu valodā, kas ir otrā mācību valoda. Monolingvu izlasi ($n = 89$) veido tā paša vecuma pusaudži ($M = 15,01$, $SD = 0,49$), kas mācās tikai dzimtajā latviešu valodā. Respondentiem tiek mērītas zinātnisko un vispārlietojamo jēdzienu izpratne un darba atmiņa, izmantojot oriģināli izstrādātos testus: Zinātnisko jēdzienu testa latviešu un krievu versiju, Vārdu krājuma testa latviešu un krievu versiju (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011) un Zilbju-vārdu darba atmiņas testa latviešu un krievu versiju (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011, septembris). Soļu regresijas analīzes rezultāti parādīja, ka verbālo izpratni otrajā valodā statistiski nozīmīgi prognozē izpratne dzimtajā valodā un darba atmiņa otrajā valodā; darba atmiņu otrajā valodā statistiski nozīmīgi prognozē verbālā izpratne otrajā valodā un darba atmiņa dzimtajā valodā.

Atslēgvārdi: verbālā izpratne, darba atmiņa, bilingvi, monolingvi, krievu valoda, latviešu valoda.

Ievads

Bilingvu pētījumi, veikti sākumskolas bērnu un pieaugušo izlasēs, parāda, ka pastāv korelatīva saistība starp verbālo izpratni un darba atmiņu (Service, 1992; Swanson, Saez, Gerber, & Leafstedt, 2004; Swanson, Orosco, Lussier, Gerber, & Guzman-Orth, 2011; Kaushanskaya, Blumenfeld, & Marian, 2011). Toties monolingvu izlasē šāda sakarība pastāv tikai sākumskolas vecumā, bet ne pieaugušo vecumā (Baddeley, Gathercole, & Papagno, 1998; Cain, Oakhill, & Bryant, 2004; Kaushanskaya, Blumenfeld, & Marian, 2011). Trūkst pētījumu par to, vai pastāv sakarība starp monolingvu un bilingvu pusaudžu verbālo izpratni un darba atmiņu. Tikai daži pētījumi analizē sakarības starp šiem mainīgajiem, mērītiem abās bilingvu valodās (Swanson, Orosco, Lussier, Gerber, & Guzman-Orth, 2011). Iepriekšējos pētījumos verbālā izpratne tika mērīta, izmantojot ikdienas, nevis zinātniskos jēdzienus. Zinātnisko jēdzienu izpratne pārsvarā veidojas mācību kontekstā, nevis ikdienas dzīves pieredzes kontekstā. To apguvei var būt nepieciešami citādi darba atmiņas

resursi. Tāpat arī otrās valodas apguves līmenis ir svarīgs nosacījums, kas jāņem vērā, analizējot bilingvu spēju sakarības (Daller, 2011; De Groot, 2011).

Šī pētījuma mērķis ir noskaidrot

- 1) kādas sakarības pastāv starp monolingvu un bilingvu pusaudžu verbālo izpratni un darba atmiņu, ja verbālo izpratni aplūko kā zinātnisko un ikdienas jēdzienu konstrukt un mēra tādiem bilingviem, kas lieto abas valodas mācību programmas apgūšanai skolas vidē;
- 2) kā bilingvu pusaudžu verbālā izpratne un darba atmiņa dzimtajā valodā atšķiras no verbālās izpratnes un darba atmiņas, mērītas otrajā valodā;
- 3) kā verbāla izpratne un darba atmiņa, mērītas dzimtajā un otrajā valodā, prognozē viena otru. Var paredzēt, ka dziļāka sakarību izpratne starp verbālo izpratni un darba atmiņu ļaus izstrādāt pamatotākus ieteikumus bilingvu otrās valodas apgūšanas veicināšanai.

Bilingvisms un verbālā izpratne

Mūsdienās dominē priekšstats par bilingvismu kā nepārtrauktu divu valodu pilnveides procesu ar dažādu dzimtās un otrās valodas apgūšanas līmeni (Gass, & Selinker, 2008). Šis definējums parāda bilingvu populācijas nehomogenitāti – bilingvi var atšķirties pēc otrās valodas apgūšanas vecuma, valodu apgūšanas secības un situācijas, kurā otrā valoda tika apgūta (piemēram, ģimenē, izglītības sistēmā, imigrācijā u. tml.), kā arī pēc abu valodu prasmes līmeņa. Kaut arī pastāv vairāki bilingvisma iedalījumi, tomēr biežāk lieto divus bilingvisma veidus: *imultānā bilingvisma* gadījumā otrā valoda tiek apgūta agrīnā vecumā vienlaikus ar dzimto valodu, bet *secīgais bilingvisms* nozīmē, ka otrā valoda tiek apgūta pēc dzimtas valodas apgūšanas. Par monolingviem parasti tiek saukti cilvēki, kas pārvalda tikai vienu valodu. Tomēr, tā kā mūsdienās attīstītajās valstīs vispārizglītojošo skolu programmas paredz vismaz vienas svešvalodas apguvi jau sākumskolā, tīru monolingvu vairs nav. Šajā pētījumā par monolingviem uzskatīsim pusaudžus, kuriem dzimtā valoda ir latviešu valoda, kuri mācās savā dzimtajā valodā un kuri pārsvarā ikdienā sazinās latviešu valodā. Bilingvu izlasi veido pusaudži, kas skolā mācās vienlaikus gan dzimtajā krievu valodā, gan latviešu valodā, kas ir otrā valoda. Šo bilingvu grupu atšķir tas, ka viņi ikdienas komunikācijā izmanto savu dzimto valodu un ka viņiem ir vismaz piecu gadu pieredze latviešu valodas aktīvā lietošanā jauno zināšanu apguvē. Tieši otrās valodas kā mācību instrukcijas valodas izmantošana tiek uzskatīta par svarīgāko kritēriju pusaudža pieskaitīšanai pie monolingvu vai bilingvu grupas. Latvijā visi skolēni apgūst arī angļu, vācu vai franču valodu, tāpēc dalījums monolingvos un bilingvos ir nosacīts.

Otrās valodas prasmes līmenis bilingvam ir ļoti svarīgs, jo tieši tas nosaka, vai indivīdu var uzskatīt par bilingvu. Viens no fundamentāliem jēdzieniem, kas raksturo indivīda valodu, ir verbālā izpratne. **Verbālā izpratne** ir spēja uztvert un saprast lingvistikas vienības (Sternberg & Powell, 1983). Spēja izprast atsevišķus jēdzienus, kas tiek pausti teikumos lasītā tekstā vai runā, veido pamatu komplicētāku ideju izpratnei (Swanson, Saez, Gerber, & Leafstedt, 2004; Berninger, Abbott, Swanson et al., 2010). Empīriskajos pētījumos jēdzienu izpratne bieži tiek operacionalizēta kā vārdu krājuma apjoms (piem., Cain, Oakhill, & Bryant, 2004). Tomēr indivīda vārdu krājuma apjoma izpēte neļauj spriest par to, cik dziļi viņš izprot attiecīgo

jēdzienu nozīmi. Jēdzienu izpratnes dziļuma noteikšana ir būtiska, pētot bilingvus, jo tas ļauj paredzēt, vai viņi aktīvi lietos šos jēdzienus runā.

Bilingvam verbālās izpratnes līmenis var atšķirties katrā no viņa valodām. Tomēr, saskaņā ar pētījumos paustajām atziņām, bilingvi, kas līdz apmēram sešu gadu vecumam apgūst otro valodu vienlaikus ar dzimto valodu, var kļūt vienādi prasmīgi abās valodās (De Houwer, 2005). Bilingvi, kas apgūst otro valodu pēc dzimtās valodas apgūšanas, jeb secīgie bilingvi potenciāli var sasniegt dzimtās valodas līmeni otrajā valodā (Kohnert, Bates, & Hernandez, 1999), viņu grūtības vairāk izpaužas sarežģītāko verbālās izpratnes uzdevumu veikšanā, piemēram, gramatikas uzdevumos, nevis jēdzienu izpratnes līmenī (DeKeyser, & Larson-Hall, 2005; Jia, & Fuse, 2007). Ir bilingvi, kas izmanto otro valodu tikai ikdienas komunikācijā, piemēram, komunikācijā ar kādu no vecākiem, ir bilingvi, kas otro valodu lieto gan ģimenē, gan skolā, un ir bilingvi, kas otro valodu izmanto tikai izglītības procesā skolā līdztekus dzimtai valodai vai arī kā vienīgo izglītības valodu.

Latvijā ir raksturīga situācija, ka bilingviem ar dzimto krievu valodu paralēli vispārliegotajiem jēdzieniem, kuru apgūšana pamatojas uz ikdienas pieredzi, skolā ir jāapgūst zinātniskie jēdzieni, kas parasti ir abstrakti un nav pietiekami balstīti uz ikdienas pieredzi. Tādu pētniecisko datu, kas ļautu salīdzināt vispārliegotā jēdzienu un zinātnisko jēdzienu izpratni, bilingviem trūkst. Lai pilnvērtīgāk izprastu bilingvu un monoligvu valodas prasmju atšķirības, ir svarīgi noteikt ne tikai ikdienas jēdzienu izpratnes atšķirības, bet arī zinātnisko jēdzienu izpratnes atšķirības. Var pieņemt, ka tieši zinātnisko jēdzienu jomā šīs atšķirības būs lielākas. Nav arī izslēgts, ka bilingviem abu jēdzienu veidu izpratnes saistība ar darba atmiņu varētu būt citādāka, ciešāka ar zinātnisko jēdzienu izpratni un vājāka ar ikdienas jēdzienu izpratni, vai arī šīs saistības var nebūt vispār.

Darba atmiņa

Darba atmiņas funkcija ir nodrošināt informācijas pagaidu glabāšanu un manipulēšanu, lai izstrādātu reakciju uz uztverto ārējo vai iekšējo stimulu. Verbālās informācija izpratne nav iedomājama bez darba atmiņas, īpaši, ja tiek apgūta jauna valoda. Darba atmiņas modeļi ir vairāki, un visus modeļus vieno ideja, ka darba atmiņa iekļauj īslaicīgo glabātuvu un informācijas vienlaicīgo apstrādi (Miyake & Shah, 1999). Visatzītākais ir Badeleja un Hiča darba atmiņas modelis (Baddeley, & Hitch, 1974; Baddeley, 2000). Saskaņā ar šo modeli darba atmiņa sastāv no *fonoloģiskās cilpas*, kas uz īsu laiku notur un uztur aktīvu pagaidu verbālo (izrunāto) vai akustisko informāciju; *vizuāli telpiska komponenta*, kas līdzīgā veidā operē ar vizuālo un telpisko informāciju; *centrālā vadītāja*, kas regulē uzmanību; un *epizodiskā bufera*, ko modeļa autori ieviesa 2000. gadā (Baddeley, 2000). Epizodiskais buferis integrē fonoloģiskās cilpas, vizuāli telpiskā komponenta informāciju un informāciju, kas izgūta no ilglaicīgās atmiņas. Darba atmiņa ietver īslaicīgo glabātuvu, nodrošinot īslaicīgās atmiņas funkciju un manipulāciju ar informāciju. Verbālās informācijas apstrāde visvairāk ir saistīta ar fonoloģisko cilpu. Šīs cilpas apjoms nosaka verbālās informācijas vienību skaitu, kas varētu tikt vienlaikus apstrādāts (Gathercole, 1995; Baddeley, 2003). Viena no fonoloģiskās cilpas funkcijām ir palīdzēt apgūt jaunus vārdus (Baddeley, Gathercole, & Papagno, 1998) gan dzimtajā, gan otrajā valodā (Service, 1992; Papagno, & Vallar, 1995). Attiecīgajā teorijā ir skaidras norādes par

fonoloģiskās cilpas saistību ar verbālo izpratni, tomēr tas vēl automātiski nepamato tādu pašu sakarību starp verbālo izpratni un visu darba atmiņas konstrukt, jo fonoloģiskā cilpa ir tikai viena no tās sastāvdaļām.

Kaut gan darba atmiņas teorija vairs nav jauna, tomēr turpinās šī konstrukta operacionalizēšana. Pastāv vairākas metodes darba atmiņas mērīšanai, pamatojoties uz dažādiem stimulmateriāliem, piemēram, par stimulmateriālu izmantojot nē-vārdu virknes vai skaitļus, vai arī teikumu virknes. Dažas metodes iedarbina gan īslaicīgo glabātuvi, gan vienlaicīgo citas informācijas apstrādi, bet dažas tikai īslaicīgo glabātuvi. Darba atmiņas daudzdimensionalitāte rada situāciju, kad vienos pētījumos šī konstrukta mērījums tiek aptverts vispusīgāk (Cain, Oakhill, & Bryant, 2004; Swanson, Saez, Gerber, & Leafstedt, 2004) nekā citos pētījumos (Masoura, & Gathercole, 2005; Baddeley, Gathercole, & Papagno, 1998). Acīmredzot, izzinot darba atmiņas saistību ar verbālo izpratni, ir ļoti svarīgi izmantot tādu instrumentu, kas maksimāli ir vērsts uz fonoloģiskās cilpas iesaisti.

Verbālā izpratne un darba atmiņa

Neskatoties uz pietiekamu pētījumu skaitu vispārīgajā populācijā, sakarības starp darba atmiņu un verbālo izpratni līdz galam nav skaidras. Badelejs un kolēģi (Baddeley, Gathercole, & Papagno, 1998) ir apkopājuši vairākus pētījumus, kas parāda, ka 3–8 gadus veciem, kā arī 13 gadus veciem monolingviem pastāv statistiski nozīmīga korelācija starp vārdu krājumu un darba atmiņu, mērītu ar skaitļu virknēm turp virzienā, un nē-vārdu atkārtošanas uzdevumu (r no 0,28 līdz 0,61, $p < 0,05$). Šis pētījums gan vairāk attiecas uz īslaicīgās atmiņas mērījumu, jo tas neietver informācijas vienlaicīgu apstrādi un manipulāciju ar to. Keina un viņa kolēģu (Cain, Oakhill, & Bryant, 2004) longitudinālā pētījumā ir konstatēts, ka darba atmiņa, mērīta ar verbālo stimulmateriālu (teikumu pēdējo vārdu iegaumēšanu), korelē ar receptīvo vārdu krājumu – 8 gadu vecumā tā ir šāda: $r = 0,25$, $p < 0,01$, 9 gadu vecumā $r = 0,49$, $p < 0,01$, bet 11 gadu vecumā šī sakarība pazūd. Viņu pētījumā statistiski nozīmīga sakarība starp WISC-III Vārdnīcas un Līdzības subtestu un darba atmiņu (mērītu ar skaitļu virknēm) parādās tikai 11 gadu vecumā, kā arī tika konstatēta darba atmiņas statistiski nozīmīga sakarība ar receptīvo vārdu krājumu 11 gadu vecumā ($r = 0,28$, $p < 0,01$).

Lietojot jauno WISC-IV testa versiju, kas mēra darba atmiņu Badeleja modelī, Vārdnīcas un Burtu-skaitļu subtests parāda, ka bērniem ir statistiski nozīmīgas vidēji ciešas korelācijas, sākot ar sākumskolu un beidzot ar pusaudžu vecumu (Wechsler, 2003). Pieaugušo grupā (vidējais vecums 22 gadi) Kaušanskaja ar kolēģēm (Kaushanskaya, Blumenfeld, & Marian, 2011) neatklāja starp šiem mainīgajiem statistiski nozīmīgu sakarību, mērītu ar citām metodēm. Apkopojot iepriekš teikto, jāsecina, ka dati par saistību starp vārdu krājumu un darba atmiņu monolingviem nedod pamatu izdarīt skaidrus secinājumus, kā arī trūkst pētījumu pusaudžu vecuma izlasēs.

Dažāda vecuma bilingviem bieži ir novērota saistība starp darba atmiņu un vārdu krājumu. Sēvisa (Service, 1992) savā pētījumā parādīja, ka bērniem fonoloģiskās cilpas apjoms dzimtajā valodā prognozē vārdu krājumu otrajā valodā. Svensons u. c. (Swanson, Saez, Gerber, & Leafstedt, 2004) atklāja, kā summārais darba atmiņas faktors (darba atmiņa mērīta dzimtajā un otrajā valodā) prognozē vārdu krājumu

otrajā valodā sākumskolas vecuma bērniem, kā arī to, ka bērni, kas labāk pārzina valodu, spēj vieglāk tikt pie darba atmiņas resursiem, t. i., spēj vieglāk izmantot tos. Citā pētījumā Svensons un citi zinātnieki (Swanson, Orosco, Lussier, Gerber, & Guzman-Orth, 2011), analizējot mijiedarbību starp mainīgajiem, kas mērīti abās bilingvu valodās, parāda, ka sākumskolas vecumā ekspresīvais vārdu krājums dzimtajā valodā statistiski nozīmīgi vidēji cieši korelē ar darba atmiņu dzimtajā valodā un ekspresīvais vārdu krājums otrajā valodā statistiski nozīmīgi vidēji cieši korelē ar darba atmiņu otrajā valodā. Starp visiem šiem mainīgajiem abās valodās pastāv statistiski nozīmīgas korelācijas, bet tās nav ciešas. Svensona un viņa kolēģu pētījumā pirmo reizi tiek izziņāts, kā darba atmiņa, mērīta gan dzimtajā, gan otrajā valodā, spēj prognozēt receptīvo un ekspresīvo vārdu krājumu gan dzimtajā, gan otrajā valodā, turklāt abi darba atmiņas mainīgie tiek iekļauti regresijas analizē vienlaikus. Tiek parādīts, ka vārdu krājumu otrajā valodā prognozē darba atmiņa un īslaicīga atmiņa otrajā valodā (modelī kā neatkarīgie mainīgie tiek iekļauti vecums un fluīdais intelekts), bet vārdu krājumu dzimtajā valodā prognozē gan darba atmiņa dzimtajā valodā, gan īslaicīga atmiņa dzimtajā un otrajā valodā. Jauno pieaugušo bilingvu grupā Kaušanskaja ar citiem pētniekiem (Kaushanskaya, Blumenfeld, & Marian, 2011), pētot saistību starp īslaicīgo atmiņu un vārdu krājumu, mērītu dzimtajā valodā, konstatēja ciešo saistību starp mainīgajiem, turklāt tiem bilingviem, kuriem bija lielāks īslaicīgas atmiņas apjoms, tika konstatēts arī lielāks vārdu krājums, salīdzinot ar tiem bilingviem, kuriem īslaicīgas atmiņas apjoms bija mazāks.

Apkopojot sacīto, jāsecina, ka bilingviem sākumskolas vecumā ir konstatēta statistiski nozīmīga sakarība starp darba atmiņu un vārdu krājumu, mērītu abās bilingvu valodās. Sakarība ir konstatēta arī pieaugušo vecumā. Tomēr trūkst datu par pusaudžu vecumu, kā arī ir pārāk maz pētījumu, kur vienlaikus tiek analizēta darba atmiņa un vārdu krājums. Gandrīz visos minētajos pētījumos gan monolingvu, gan bilingvu grupās tika analizēts vārdu krājuma apjoms, nevis jēdzienu izpratnes dziļums, kā arī darba atmiņa bieži tika operacionalizēta tikai kā īslaicīga atmiņa (bez informācijas manipulācijas). Tāpēc ir jāpārbauda, vai starp verbālo izpratni ikdienas jēdzienu līmenī un darba atmiņu pastāv līdzīgas tendences kā starp verbālo izpratni komplicētāku jēdzienu līmenī un darba atmiņu.

Līdz šim gandrīz nav veikti regresiju analīzes pētījumi, lai noskaidrotu, kuri no bilingvu verbālās izpratnes vai darba atmiņas mainīgajiem, mērītiem dzimtajā vai otrajā valodā, labāk izskaidro bilingvu otrās valodas izpratni un darba atmiņu otrajā valodā. Informācijas kognitīvās apstrādes un atmiņas procesi veido komplicētas sakarības, īpaši to intensīvas attīstības periodā. Pašlaik nav īstas skaidrības, vai sasniegtais informācijas apstrādes līmenis dzimtajā valodā ir vienīgais, kas izskaidro otrās valodas kognitīvās apstrādes līmeni, un vai sasniegtais verbālās izpratnes līmenis un atmiņas procesi otrajā valodā var dot kādu papildu ieguldījumu arī dzimtajās valodas procesos. Lai atbildētu uz šo jautājumu, pētījumā ir izmantots dizains, kur abās valodās mērītie verbālās izpratnes un darba atmiņas mainīgie mainās vietām, kļūstot gan par atkarīgiem, gan par neatkarīgiem mainīgajiem. Kaut gan ir skaidrs, ka darba atmiņai vajadzētu prognozēt verbālo izpratni otrajā valodā, jautājums ir par to, vai labāks prognozētājs ir darba atmiņa dzimtajā vai otrajā valodā, vai arī verbālā izpratne dzimtajā valodā, nevis darba atmiņa. Tā kā darba atmiņas fonoloģiskā cilpa tiek īpaši intensīvi izmantota jauno vārdu apgūšanā un tas iespaido arī verbālo

izpratni, var sagaidīt, ka darba atmiņa otrajā valodā var labāk prognozēt verbālo izpratni ne tikai otrajā, bet arī dzimtajā valodā. Spriest var arī citādi – jo labāk attīstīta verbālā izpratne, jo, iespējams, produktīvāk funkcionējusi fonoloģiskā cilpa un līdz ar to labākai vajadzētu būt darba atmiņai. Tā kā darba atmiņā informācijas apstrāde notiek konkrētās valodas fonoloģiskā sistēmā, tad šobrīd pētniecībā nav pietiekamu datu, lai secinātu, kas būtiskāk iespaido verbālo izpratni otrajā valodā – spēja manipulēt ar informāciju dzimtajā valodā vai arī otrajā valodā. Tā kā šajā pētījumā darba atmiņas apjoms tiek noteikts ar verbālās informācijas manipulācijas spēju, ir svarīgi noskaidrot, kā verbālā izpratne prognozē šādi operacionalizētu darba atmiņas konstrukt. Tādējādi tiek izvirzīti vairāki pētījuma jautājumi:

- 1) kā atšķiras bilingvu pusaudžu verbālā izpratne un darba atmiņa, mērītas divās valodās;
- 2) kā atšķiras bilingvu un monolingvu pusaudžu verbālā izpratne un darba atmiņa, mērītas vienā valodā (monolingviem pusaudžiem dzimtajā valodā, bilingviem – otrajā valodā), un kā atšķiras verbālā izpratne un darba atmiņa, mērītas dzimtajā valodā (monolingviem un bilingviem pusaudžiem – dzimtajā valodā), salīdzinot abu grupu dzimtās valodas mērījumus;
- 3) kādas ir sakarības starp verbālo izpratni un darba atmiņu bilingvu un monolingvu pusaudžu grupās;
- 4) kuri no verbālās izpratnes un darba atmiņas mainīgajiem vislabāk prognozē bilingvu pusaudžu verbālo izpratni krievu valodā; verbālo izpratni latviešu valodā; darba atmiņu krievu valodā; darba atmiņu latviešu valodā.

Metode

Pētījuma dalībnieki

Bilingvu grupa sastāv no 72 respondentiem, kuru vecums ir 14–16 gadu ($M = 15,07$, $SD = 0,48$), no tiem 50% ir zēni un 50% meitenes. Nejauši tika noteikts, vai attiecīgam indivīdam pirmā testēšana būs dzimtajā vai otrajā valodā. Pirmā testēšana dzimtajā krievu valodā tika veikta 49% respondentu un latviešu valodā – 51% respondentu. Starp respondentiem, kas pirmo testēšanu veica krievu valodā, 49% bija zēni un 51% meitenes ar vidējo vecumu 15,14 gadi ($SD = 0,55$). Respondentu grupā, kas pirmo testēšanu veica latviešu valodā, zēnu bija 51% un meiteņu – 49% ar vidējo vecumu 15,00 gadi ($SD = 0,41$) (respondentu pieskaitīšana pie grupas ar pirmo testēšanu krievu valodā vai pirmo testēšanu latviešu valodā ir aprakstīta procedūras nodaļā). Bilingvu grupā tika iekļauti tikai respondenti ar dzimto krievu valodu, kuri mācās pēc mazākumtautu izglītības programmas, t. i., mācās gan savā dzimtajā krievu valodā, gan otrajā – latviešu – valodā. No izlases tika izslēgti skolēni, kas ģimenē lieto otro valodu (latviešu vai kādu citu valodu). Respondenti piedalījās pētījumā brīvprātīgi un uz testēšanas brīdi mācījās 9. klasē. Pētījumā piedalījās respondenti no septiņām Rīgas skolām.

Monolingvu grupa sastāv no 89 respondentiem, kuru vecums ir 14–16 gadu ($M = 15,01$, $SD = 0,49$), no tiem 48% ir zēni un 52% – meitenes. Šajā grupā tika iekļauti tikai tie 9. klašu skolēni, kuri mācās pēc pamatizglītības programmas, t. i., latviešu valodā, un kuri nav ģimnāziju audzēkņi (tas tika darīts, lai pēc iespējas pielīdzinātu izlases, jo ģimnāzijās mēdz lietot atlasē kritērijus, uzņemot audzēkņus skolā, tāpēc

viņiem varētu būt augstākas prasmes nekā vidēji populācijā). Visu šīs grupas respondentu dzimtā valoda ir latviešu valoda. Pavisam izlasē ir pārstāvēti respondenti no 12 skolām: no astoņām Rīgas skolām un no 4 citu Latvijas pilsētu skolām. Lai pārlicinātos par monolingvu grupas homogenitāti, tika pārbaudīts, vai pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp Rīgas skolas skolēnu rezultātiem un citu Latvijas pilsētu skolu skolēnu rezultātiem. Tika konstatēts, ka šādas statistiski nozīmīgas atšķirības nepastāv ne Zinātnisko jēdzienu testā ($t(87) = 0,85, p > 0,05$), ne Vārdu krājuma testā ($t(87) = 1,67, p > 0,05$), ne Zilbju-vārdu darba atmiņas testā ($t(87) = -1,82, p > 0,05$).

Tika pārbaudīts vai bilingvu un monolingvu grupas statistiski nozīmīgi atšķiras pēc vecuma un dzimuma. Tādas atšķirības netika konstatētas – grupas statistiski nozīmīgi neatšķiras pēc vecuma ($t(159) = -0,76, p > 0,05$) un dzimuma ($\chi^2(df = 1) = 0,07, p > 0,05$).

Instrumentārijs

Pētījumā tika izmantoti seši testi: Zinātnisko jēdzienu testa latviešu (ZJT-L) un krievu (ZJT-K) versija (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011), Vārdu krājuma testa latviešu (VKT-L) un krievu (VKT-K) versija (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011) un Zilbju-vārdu darba atmiņas testa latviešu (ZV-DAT-l) (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011, septembris) un krievu (ZV-DAT-k) versija.

Zinātnisko jēdzienu testa latviešu versija (ZJT-L) (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011). Šis tests mēra zinātnisko jēdzienu izpratni latviešu valodā. Respondentu uzdevums ir sniegt jēdzienu definīcijas. Tests ietver 26 pantus, kas prasa skaidrot vēstures, literatūras/valodas, matemātikas un bioloģijas mācību priekšmeta jēdzienus. Panti grupējās divās skalās: Humanitāro zinātņu jēdzienu skalā un Dabaszinātņu jēdzienu skalā. Tiek noteikta arī Summārā skala. Testa saturs balstās uz LR pamatizglītības standarta jomām (Latvijas Republikas Izglītības ministrija, 2008) un jēdzieniem, kas jāzina 9. klašu skolēniem. Pantus vērtē 2 ballu sistēmā: 2 balles tiek piešķirtas, ja atbilde izsmel jēdziena skaidrojumu, t. i., tiek minēti būtiskie atslēgvārdi, kas paskaidro jēdzienu; 1 balle tiek piešķirta, ja ir minēts tikai viens atslēgvārds vai dots konkrēts piemērs, vai atbilde ir daļēji pareiza; 0 balles tiek piešķirtas, ja atbilde ir nepareiza. Testa skalām ir šādas Spīrmena–Brauna daļu ticamības rādītāji: Humanitāro zinātņu jēdzienu skala – 0,73, Dabaszinātņu jēdzienu skala – 0,81, Summārā skala – 0,83.

Zinātnisko jēdzienu testa krievu versija (ZJT-K) (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011). Šis tests ir izstrādāts paralēli latviešu testa versijai un mēra zinātnisko jēdzienu izpratni krievu valodā. Tā pantu struktūra ir identiska ar latviešu testa versijas pantu struktūru. Abu versiju panti ir identiski pēc satura, bet atšķiras pēc fonoloģijas. ZJT-K Spīrmena–Brauna daļu ticamības rādītāji: Humanitāro zinātņu jēdzienu skala – 0,82, Dabaszinātņu jēdzienu skala – 0,81, Summārā skala – 0,86. Pantu vērtēšanā piedalījās divi eksperti.

Vārdu krājuma testa latviešu versija (VKT-L) un Vārdu krājuma testa krievu versija (VKT-K) (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011) ir paredzēta verbālās izpratnes mērīšanai un satur vispārlietojamus jēdzienus (piemēram, „rūpēties”, „grāmata”). Respondentu uzdevums ir sniegt jēdzienu definīcijas. VKT latviešu un krievu versijas panti ir identiski pēc satura, bet atšķiras pēc fonoloģijas. Katrs tests satur 15 pantus. Pantus vērtē 2 ballu sistēmā: 2 balles tiek piešķirtas, ja atbilde izsmel jēdziena skaidrojumu, t. i., tiek minēti būtiskie atslēgvārdi, kas paskaidro jēdzienu;

1 balle tiek piešķirta, ja ir minēts tikai viens atslēgvārds vai dots konkrēts piemērs, vai atbilde ir daļēji pareiza; 0 balles tiek piešķirtas, ja atbilde ir nepareiza. VKT-L Spīrmēna–Brauna daļu ticamības rādītājs ir 0,73 un VKT-K – 0,68. Pantu vērtēšanā piedalījās divi eksperti.

Zilbju-vārdu darba atmiņas testa latviešu versija (ZV-DAT-l) (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011, septembris) un *Zilbju-vārda darba atmiņas testa krievu versija (ZV-DAT-k)* ir izveidotas darba atmiņas mērīšanai saskaņā ar Badeleja un Hiča darba atmiņas modeli (Baddeley, & Hitch, 1974; Baddeley, 2000). Šī testa panti balstās uz vārdu semantiku. Respondentam tiek nosaukta zilbju virkne, no kuras ir jāizveido vārds, piemēram, „pa-ta-lu”, pareiza atbilde ir „lupata” (testa krievu versijā, piemēram, „ма-на-ли” – „малина”). Zilbju virknes variē pēc garuma no trim līdz četrām zilbēm. ZV-DAT latviešu un krievu versijas panti ir atšķirīgi pēc satura. ZV-DAT-l un ZV-DAT-k satur katrs 11 pantus, no tiem punkti netiek rēķināti diviem pantiem. Pantus vērtē dihotomiski – par pareizo atbildi piešķir 1 balli, par nepareizo – 0 balles. ZV-DAT-l galvenie psihometriskie rādītāji ir šādi: Spīrmēna–Brauna daļu ticamības rādītājs ir 0,77, vidējais pantu grūtības indekss – 0,52 un diskriminācijas indekss (panta korelācija ar koriģēto skalas summu) ir 0,42. ZV-DAT-k psihometriskie rādītāji ir šādi: Spīrmēna–Brauna daļu ticamības rādītājs ir 0,76, vidējais pantu grūtības indekss – 0,46 un diskriminācijas indekss (panta korelācija ar koriģēto skalas summu) ir 0,42.

Tā kā pētījumā tiek salīdzināti latviešu un krievu testu versiju rezultāti, ir nepieciešams pamatot testu versiju ekvivalenci. Verbālās izpratnes ZJT-L un ZJT-K, VKT-L un VKT-K ir uzskatāmas par ekvivalentām, jo tās abās valodās ir veidotas kā paralēlas formas ar vienādiem jēdzieniem. VKT-L un VKT-K ir ar vienādu vidējo grūtības pakāpi, bet ZJT-K pantu vidējā grūtība ir mazliet augstāka par ZJT-L pantu vidējo grūtību (t. i., krievu versija ir mazliet vieglāka par latviešu versiju) (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011). Darba atmiņas ZV-DAT-l un ZV-DAT-k arī ir veidoti kā paralēlas formas pēc pantu psihometriskiem kritērijiem. Abu valodu testu versijās pantu kopu veido panti, kas ir vispārlietojami un atpazīstami vārdi, kuri šāda tipa testiem ir pietiekams pamats savstarpējai salīdzināšanai. Ja arī veiktu abu valodu darba atmiņas testu ekvivalences pārbaudi simultāno bilingvu izlasē (ar augstu abu valodu prasmju līmeni), tad šobrīd zinātnē nav empīrisku pamatojumu, ka bilingvu pusaudzēm starp divu valodu darba atmiņas mērījumiem ir jābūt augstām korelācijām (neiropsiholoģiski dažādu valodu centri ir relatīvi neatkarīgi). Lai šajā pētījumā gūtu kādus papildu pierādījumus šo testu versiju ekvivalencei, tika pārbaudīts, vai secīgo bilingvu izlasē ar relatīvi augstām otrās valodas zināšanām ($n = 29$, ar vidējo vecumu $M = 15$, $SD = 0,46$; zēni 31%, meitenes 69%) (VKT-L $M = 16,48$, $SD = 4,09$) abu valodu darba atmiņas testu mērījumi nozīmīgi korelē. Korelācija starp ZV-DAT-l un ZV-DAT-k ir 0,74, $p < 0,01$.

Procedūra

Visi respondenti tika testēti individuāli. Bilingvu grupas respondenti tika testēti divas reizes – latviski un krieviski. Respondentiem, ievērojot dzimuma proporciju, tika nejauši piešķirta pirmās testēšanas valoda. Tādējādi bilingvu grupā izveidojās divas apakšgrupas – viena apakšgrupa pirmo reizi saņēma testus krievu valodā un otro reizi latviešu valodā; otra apakšgrupa sākamā tika testēta latviešu valodā un pēc

tam krievu valodā. Ar šo procedūru tika plānots izvairīties no situācijas, kad pirmās testēšanas valoda var kļūt par sajaukto mainīgo. Laika atstarpe starp testēšanas reizēm bija ne mazāk kā 7 dienas. Monolingvu grupas respondentiem testi tika sniegti individuāli vienu reizi latviešu valodā. Respondentu testēšana pārsvarā notika stundu laikā. Testēšanas procedūra vienam respondentam aizņēma 25–40 minūtes.

Datu analīzes metodes

Datu analīzei tika izmantota *PASW Statistics* 18 versija un piemērotas šādas statistikas metodes: t-tests neatkarīgām izlasēm, pāru izlases t-tests, Pīrsona korelācijas koeficients, soļu regresijas analīze.

Rezultāti

Tā kā bilingvu grupai bija jāpilda testi krievu un latviešu valodā un pirmās testēšanas valoda 49% respondentu bija krievu valoda, bet 51% respondentu – latviešu valoda, bija jāpārlicinās, vai testēšanas valodas secība nav ietekmējusi rezultātus. Šim nolūkam tika izmantots t-tests neatkarīgām izlasēm. Nevienā mērījumā nepastāvēja statistiski nozīmīgas atšķirības starp grupām (sk. 1. tab.). Turpmākajos aprēķinos bilingvi ar pirmo testēšanu latviešu valodā ir apvienoti ar grupu, kurai pirmā testēšana notika krievu valodā.

1. tabula

Bilingvu grupas apakšgrupu verbālās izpratnes un darba atmiņas testu mērījumu aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji

Tests	Pirmās testēšanas valoda	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	t-tests (<i>df</i> = 70)
Zinātnisko jēdzienu testa krievu versija (ZJT-K)	krievu	35	23,63	8,40	0,37
	latviešu	37	22,89	8,34	
Vārdu krājuma testa krievu versija (VKT-K)	krievu	35	16,94	4,27	-0,79
	latviešu	37	17,73	4,19	
Zilbju-vārdu darba atmiņas testa krievu versija (ZV-DAT-k)	krievu	35	4,06	2,24	-1,67
	latviešu	37	4,70	2,45	

Atbildot uz pirmo pētījuma jautājumu, vai atšķiras bilingvu pusaudžu verbālā izpratne un darba atmiņa, veicot uzdevumus dzimtajā valodā un otrajā valodā, tika izmantots pāru izlases t-tests. Tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības visiem pāru mērījumiem, pildot testu krievu un latviešu valodā (sk. 2. tab.). Respondentiem ir vidēji augstāki gan verbālās izpratnes, gan darba atmiņas rādītāji, pildot testus dzimtajā valodā.

Atbildot uz otro pētījuma jautājumu, vai atšķiras bilingvu un monolingvu pusaudžu verbālā izpratne un darba atmiņa, kad bilingvi pusaudži veic uzdevumu otrajā valodā, tika izmantots t-tests neatkarīgām grupām. Tika konstatētas statistiski nozīmīgas atšķirības starp monolingvu un bilingvu grupām (pildot uzdevumu latviešu valodā) verbālajā izpratnē un darba atmiņā. Bilingvu grupā vidēji rādītāji ir zemāki visu testu mērījumos salīdzinājumā ar monolingvu grupu (sk. 3. tab.). Toties, ja katra grupa pilda uzdevumus savā dzimtajā valodā, t. i., bilingvi krievu valodā un

2. tabula

Bilingvu grupas verbālās izpratnes un darba atmiņas testu mērījumu latviešu un krievu versijas aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji

Tests	Testa krievu versija		Testa latviešu versija		Pāru t-tests (df = 71)
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	
Zinātnisko jēdzienu tests					
Humanitāro zinātņu jēdzienu skala	10,88	3,84	5,49	3,88	12,17**
Dabaszinātņu jēdzienu skala	12,38	5,13	6,50	5,25	10,75**
Kopējā skala	23,25	8,32	11,99	8,62	12,33**
Vārdu krājuma tests	17,35	4,23	11,07	5,63	10,82**
Zilbju-vārdu darba atmiņas tests	4,39	2,35	3,30	2,39	4,33**

** $p = 0,00$

3. tabula

Monolingvu un bilingvu grupu verbālās izpratnes un darba atmiņas testu mērījumu (pildot uzdevumus krievu un latviešu valodā) aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji

Tests	Monolingvu grupa ¹ (n = 89)		Bilingvu grupa ² (n = 72)		t (df = 159) ³	Bilingvu grupa ¹ (n = 72)		t (df = 159) ⁴
	M	SD	M	SD		M	SD	
Zinātnisko jēdzienu tests	23,25	8,50	23,25	8,32	0,01	11,99	8,62	8,31*
Vārdu krājuma tests	17,72	5,20	17,34	4,21	0,49	11,07	5,63	7,77*
Zilbju-vārdu darba atmiņas tests	5,30	2,29	4,39	2,35	2,49*	3,38	2,39	5,20*

* $p < 0,05$ ¹ Testi pildīti latviešu valodā² Testi pildīti krievu valodā³ Salīdzinājums dzimtajā valodā⁴ Salīdzinājums otrajā valodā

monolingvi latviešu valodā, bilingvu un monolingvu grupu verbālā izpratne statistiski nozīmīgi neatšķiras, bet statistiski nozīmīgi atšķiras darba atmiņa par labu monolingvu grupai (sk. 3. tab.).

Atbildot uz trešo pētījuma jautājumu, kādas sakarības pastāv starp bilingvu un monolingvu pusaudžu verbālo izpratni un darba atmiņu, tika noteikta mainīgo savstarpējās sakarības bilingvu un monolingvu grupā, izmantojot Pīrsona korelācijas koeficientu. Bilingvu grupā zinātnisko jēdzienu izpratne, vispārlietojamo jēdzienu izpratne un darba atmiņa, pildot testus krievu un latviešu valodā, statistiski nozīmīgi korelē, mainīgie korelē arī vienas valodas ietvaros (sk. 4. tab.). Toties monolingvu grupā statistiski nozīmīga korelācija ir novērojama tikai starp abiem verbālās

4. tabula

Bilingvu grupas verbālās izpratnes un darba atmiņas Pīrsona korelācijas koeficienti

	ZJT-K	VKT-K	ZV-DAT-k	ZJT-L	VKT-L
Zinātnisko jēdzienu testa krievu versija (ZJT-K)	–				
Vārdu krājuma testa krievu versija (VKT-K)	0,51**	–			
Zilbju-vārdu darba atmiņas testa krievu versija (ZV-DAT-k)	0,32*	0,25*	–		
Zinātnisko jēdzienu testa latviešu versija (ZJT-L)	0,58**	0,45**	0,57**	–	
Vārdu krājuma testa latviešu versija (VKT-L)	0,53**	0,53**	0,53*	0,81**	–
Zilbju-vārdu darba atmiņas testa latviešu versija (ZV-DAT-l)	0,26*	0,33**	0,65**	0,66**	0,64**

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

izpratnes mainīgajiem ($r = 0,75$, $p < 0,01$), bet nepastāv statistiski nozīmīga korelācija starp darba atmiņu un vispārlietojamo jēdzienu izpratni ($r = 0,09$) un darba atmiņu un zinātnisko jēdzienu izpratni ($r = 0,05$).

Lai atbildētu uz ceturto pētījuma jautājumu par to, kurš mainīgais vai to kombinācija (verbālā izpratne un darba atmiņa, mērītas krievu un latviešu valodā) vislabāk prognozē verbālo izpratni latviešu un krievu valodā un darba atmiņu latviešu un krievu valodā, tika lietota regresiju analīzes metode. Tā kā zinātnisko jēdzienu testa un vārdu krājuma testa rezultāti statistiski nozīmīgi cieši savstarpēji korelē gan krievu, gan latviešu valodā, tika izņemts apvienot tos divos summāros mainīgajos – „Verbālā izpratne krievu valodā” un „Verbālā izpratne latviešu valodā”.

Veicot soļu regresiju analīzi, tika konstatēts, ka verbālo izpratni latviešu valodā vislabāk izskaidro darba atmiņa latviešu valodā un verbālā izpratne krievu valodā (sk. 5. tab.), izskaidrojot 67% no verbālās izpratnes (latviešu valodā) kopējās variācijas ($F(2, 69) = 64,83$, $p < 0,01$). Pati par sevi darba atmiņa latviešu valodā spēj izskaidrot 48% no verbālās izpratnes (latviešu valodā) kopējās variācijas ($F(1, 70) = 64,83$, $p < 0,01$). Toties verbālo izpratni krievu valodā vislabāk prognozē verbālā izpratne latviešu valodā (sk. 6. tab.) ($R^2 = 0,40$; $F(1, 70) = 47,42$, $p < 0,01$).

Soļu regresiju analīzes rezultāti ar darba atmiņu kā atkarīgo mainīgo (sk. 7. un 8. tab.) parāda, ka darba atmiņu latviešu valodā vislabāk prognozē verbālā izpratne latviešu valodā un darba atmiņa krievu valodā – 57% ($R^2 = 0,57$; $F(2, 69) = 46,33$, $p < 0,01$), bet darba atmiņu krievu valodā vislabāk prognozē darba atmiņa latviešu valodā – 42% ($R^2 = 0,42$; $F(1, 70) = 50,90$, $p < 0,01$). Kad modelim pievienojas verbālā izpratne latviešu valodā, tā papildus sniedz vēl 3% ($R^2 = 0,45$; $F(2, 69) = 28,53$, $p < 0,01$).

Soļu regresijas analīzes gadījumā nav nepieciešams pārbaudīt kolinearitāti, jo pati metode paredz, ka vispirms modelī tiek iekļauts mainīgais, kas vislielākā mērā izskaidro atkarīgā mainīgā kopējo variāciju, un pēc tam tiek iekļauti mainīgie, kas

5. tabula

Bilingvu verbālās izpratnes latviešu valodā soļu regresijas analīzes modelis ar neatkarīgiem mainīgumiem: verbālo izpratni krievu valodā, darba atmiņu krievu un latviešu valodā

Atkarīgais mainīgais lielums – verbālā izpratne latviešu valodā	<i>B</i>	<i>SE</i>	β
I modelis			
1. solis $R^2 = 0,48$; $F(1,70) = 64,83^{**}$			
Darba atmiņa latviešu valodā	3,94	0,49	0,69**
2. solis $R^2 = 0,67$; $F(2,69) = 70,83^{**}$			
Darba atmiņa latviešu valodā	3,10	0,41	0,55**
Verbālā izpratne krievu valodā	0,57	0,09	0,46**

** $p < 0,01$

6. tabula

Bilingvu verbālās izpratnes krievu valodā soļu regresijas analīzes modelis ar neatkarīgiem mainīgumiem: verbālo izpratni latviešu valodā, darba atmiņu krievu un latviešu valodā

Atkarīgais mainīgais lielums – verbālā izpratne krievu valodā	<i>B</i>	<i>SE</i>	β
I modelis			
1. solis $R^2 = 0,40$; $F(1,70) = 47,42^{**}$			
Verbālā izpratne latviešu valodā	0,52	0,08	0,64**

** $p < 0,01$

7. tabula

Bilingvu darba atmiņas latviešu valodā soļu regresijas analīzes modelis ar neatkarīgiem mainīgumiem: verbālo izpratni latviešu un krievu valodā, darba atmiņu krievu valodā

Atkarīgais mainīgais lielums – darba atmiņa latviešu valodā	<i>B</i>	<i>SE</i>	β
I modelis			
1. solis $R^2 = 0,48$; $F(1,70) = 64,83^{**}$			
Verbālā izpratne latviešu valodā	0,12	0,02	0,69**
2. solis $R^2 = 0,57$; $F(2,69) = 46,33^{**}$			
Verbālā izpratne latviešu valodā	0,08	0,02	0,48**
Darba atmiņa krievu valodā	0,38	0,10	0,37**

** $p < 0,01$

spēj dot papildu ieguldījumu atkarīgā mainīgā kopējās variācijas izskaidrošanā (Leach, Barrett, & Morgan, 2008). Saņemto modeļu gadījumā, tikai prognozējot verbālo izpratni latviešu valodā, iespējams, varētu būt kolinearitātes izraisītas problēmas, jo abi darba atmiņas mainīgie savstarpēji cieši korelē ($r = 0,65$, $p < 0,01$). Tomēr, ja darba atmiņa krievu valodā spētu dot papildu ieguldījumu verbālās izpratnes kopējā

8. tabula

Bilingvu darba atmiņas krievu valodā soļu regresijas analīzes modelis ar neatkarīgiem mainīgumiem: verbālo izpratni latviešu un krievu valodā, darba atmiņu latviešu valodā

Atkarīgais mainīgais lielums – darba atmiņa krievu valodā	<i>B</i>	<i>SE</i>	β
I modelis			
1. solis $R^2 = 0,42$; $F(1,70) = 50,90^{**}$			
Darba atmiņa latviešu valodā	0,64	0,09	0,65**
2. solis $R^2 = 0,45$; $F(2,69) = 28,53^{**}$			
Darba atmiņa latviešu valodā	0,47	0,12	0,48**
Verbālā izpratne latviešu valodā	0,04	0,02	0,25*

* $p = 0,05$, ** $p < 0,01$

variācijā, tā paliktu modelī. Lai pilnībā pārliecinātos par rezultātu, tika pārbaudīti šajā analīzē iekļauto neatkarīgo mainīgo, verbālās izpratnes, darba atmiņas latviešu valodā un darba atmiņas krievu valodā kolinearitātes statistiskie rādītāji. Tika konstatēts, ka tie atrodas pieņemtajās robežās.

Datu analīzes rezultātā uz pētījuma jautājumiem tika saņemtas šādas atbildes:

- 1) bilingviem pusaudžiem verbālās izpratnes un darba atmiņas rādītāji ir vidēji nozīmīgi augstāki, pildot uzdevumus krievu valodā nekā latviešu valodā;
- 2) verbālā izpratne un darba atmiņa, mērītas latviešu valodā, ir statistiski nozīmīgi augstākas latviešu monolingviem nekā bilingviem ar dzimto krievu valodu;
- 3) nepastāv statistiski nozīmīgu atšķirību starp bilingvu un monolingvu verbālo izpratni, mērītu abu grupu dzimtajā valodā, izņemot to, ka šajā izlasē monolingviem ir augstāki darba atmiņas dzimtajā valodā rādītāji nekā bilingviem dzimtajā valodā;
- 4) bilingviem pastāv statistiski nozīmīgas savstarpējas saistības starp visiem verbālās izpratnes un darba atmiņas mērījumiem gan krievu, gan latviešu valodā; monolingviem arī pastāv statistiski nozīmīga saistība starp zinātnisko jēdzienu un vispārlietojamo jēdzienu izpratni, bet nav saistību starp verbālās izpratnes mainīgajiem un darba atmiņu;
- 5) bilingviem verbālo izpratni latviešu valodā vislabāk prognozē darba atmiņa latviešu valodā un verbālā izpratne krievu valodā, bet verbālo izpratni krievu valodā vislabāk prognozē verbālā izpratne latviešu valodā; darba atmiņu latviešu valodā vislabāk prognozē verbālā izpratne latviešu valodā un darba atmiņa krievu valodā; darba atmiņu krievu valodā vislabāk prognozē darba atmiņa latviešu valodā.

Iztirzājums

Pirms saņemto rezultātu analīzes jāatzīmē, ka, atšķirībā no citiem pētījumiem, šajā pētījumā verbālā izpratne tiek analizēta pēc jēdzienu izpratnes dziļuma, nevis pēc vārdu krājuma plašuma pozīcijas. Darba atmiņa tiek mērīta ar semantiski jutīgu uzdevumu, kas iedarbina gan īslaicīgo atmiņu, gan vienlaicīgo informācijas apstrādi un īpaši aktīvi izmanto fonoloģisko cilpu. To ir svarīgi ņemt vērā, analizējot rezultātus un salīdzinot tos ar citu autoru gūtām atziņām.

Sakarības starp vispārlietojamo jēdzienu izpratni, zinātnisko jēdzienu izpratni un darba atmiņu bilingviem un monolingviem pusaudžiem

Pētījuma rezultāti parādīja, ka bilingviem pusaudžiem otrās latviešu valodas verbālās izpratnes līmenis ir zemāks par verbālo izpratni dzimtajā krievu valodā un ka bilingvu izpratne krievu valodā ir tāda pati kā monolingvu verbālā izpratne latviešu valodā. Tātad šī pētījuma bilingvi ir tādi secīgie bilingvi, kas demonstrē verbālās izpratnes līmeni dzimtajā valodā līdzīgi kā monolingvi, bet otrajā valodā vēl nesasniedz dzimtās valodas līmeni. Monolingvu un bilingvu pusaudžu darba atmiņas apjoms dzimtajā valodā atšķiras – monolingviem ir lielāks darba atmiņas apjoms dzimtajā valodā salīdzinājumā ar bilingvu darba atmiņu dzimtajā valodā. Tādai atšķirībai varētu būt vairāki iemesli. Pirmkārt, abas grupas nav nejauši atlasītas no populācijas, var būt atšķirīgas skolu programmas vai to realizēšanas pieejas. Otrkārt, nedaudz atšķiras latviešu un krievu versiju testu psihometriskie rādītāji (krievu testa versija ir nedaudz grūtāka par latviešu testa versiju).

Sakarības starp verbālo izpratni un darba atmiņu, mērītu dzimtajā valodā, tika atklātas tikai bilingviem pusaudžiem. Saskaņā ar g faktora teoriju, sakarībām starp verbālo izpratni un darba atmiņu jābūt arī monolingvu grupā, to pamato attiecīgas sakarības starp Vekslera Bērnu intelekta testa Verbālās izpratnes un Darba atmiņas skalu (Wechsler, 2003). Tomēr citos iepriekšējos pētījumos ir atklāts (Baddeley, Gathercole, & Papagno, 1998; Cain, Oakhill, & Bryant, 2004), ka attiecīgās sakarības parādās tikai sākumskolas vecuma bērniem, nevis pusaudžu vecumā, kā arī tās nav pieaugušo vecumā (Kaushanskaya, Blumenfeld, & Marian, 2011). Viens no skaidrojumiem varētu būt tāds, ka monolingviem nav jānoslogo darba atmiņa, lai izprastu jēdzienu; viņi var piesaistīt arī citas stratēģijas, nevis turēt informāciju īslaicīgajā atmiņā. To, visticamāk, dara bilingvāli, meklējot papildu asociācijas ilglaicīgajā atmiņā un atlasot ticamu jeb pieņemamu skaidrojumu. Tomēr monolingviem pusaudžiem netika atklāta sakarība starp verbālo izpratni un darba atmiņu, tāpēc ir nepieciešami turpmākie pētījumi; iespējams, ka starp šiem mainīgajiem pastāv kādas komplikētākas, nevis lineāras sakarības.

Tāpat arī nav pilnīgi skaidrs, kāpēc, atšķirībā no monolingviem, bilingviem, pildot uzdevumus dzimtajā valodā, pastāv sakarība starp verbālo izpratni un darba atmiņu. Tāda sakarība tiek atklāta arī citos pētījumos par bilingviem (Swanson, Saez, Gerber, & Leafstedt, 2004; Swanson, Orosco, Lussier, Gerber, & Guzman-Orth, 2011; Kaushanskaya, Blumenfeld, & Marian, 2011). Analizējot autoru pētījuma datus, var redzēt, ka sakarība starp verbālo izpratni un darba atmiņu ir ciešāka starp mērījumiem latviešu valodā nekā krievu valodā. Turklāt mērījumos krievu valodā ciešāka sakarība ar darba atmiņu ir zinātnisko jēdzienu izpratnei nekā vispārlietojamo jēdzienu izpratnei. Iespējams, bilingviem darba atmiņa ir vairāk iesaistīta zinātnisku jēdzienu izpratnes veidošanā, tāpēc ka viņi šos jēdzienus skolā vispirms apgūst otrajā valodā un tad tos pārkodē dzimtajā valodā, lai nostiprinātu to izpratni, un tai brīdī, kad jāskaidro jēdziens otrajā valodā, vairāk tiek aktivizēta atmiņa par to abās valodās. Darba atmiņas resursi vienmēr ir vairāk noslogoti sarežģītāko jēdzienu izpratnē, bilingviem jāapgūst zinātniskie jēdzieni gan savā dzimtajā valodā, gan otrajā valodā, t. i., darba atmiņa aktīvi iesaistās jauno jēdzienu apgūšanā (Baddeley, Gathercole, & Papagno, 1998).

Verbālās izpratnes un darba atmiņas prognozēšanas spēja dzimtajā valodā un otrajā valodā bilingviem pusaudžiem

Soļu regresijas analīzes rezultātā tika konstatēts, ka bilingviem pusaudžiem verbālo izpratni otrajā valodā vislabāk prognozē darba atmiņa otrajā valodā un verbālā izpratne dzimtajā valodā. Tas nozīmē, ka dzimtās valodas prasmes un spēja operēt darba atmiņā ar otrās valodas verbālajām vienībām lielā mērā nosaka otrās valodas izpratni. Dzimtās valodas lomas nozīmīgums secīgiem bilingviem tā vai citādi ir apstiprināts arī citos pētījumos (Masoura, & Gathercole, 2005; Anderson, 2010). Ir svarīgi atzīmēt, ka tieši darba atmiņa otrajā, nevis dzimtajā valodā prognozē verbālo izpratni otrajā valodā. Respektīvi, tas, cik veiksmīgi indivīds spēj atšifrēt otrās valodas fonoloģiskās vienības, noturēt tās artikulārās atkārtotības procesā, ir svarīgs otrās valodas izpratnes prognozēšanas faktors, kas apstiprina fonoloģiskās cilpas lomu otrās valodās izpratnē un saskan ar citu autoru secinājumiem (Baddeley, Gathercole, & Papagno, 1998; Service, 1992; Swanson, Orosco, Lussier, Gerber, & Guzman-Orth, 2011).

Verbālo izpratni dzimtajā valodā vislabāk prognozē verbālā izpratne otrajā valodā, un tas bija arī sagaidāms. Bet interesanti, ka darba atmiņa dzimtajā valodā neprognozē verbālo izpratni dzimtajā valodā atšķirībā no verbālās izpratnes otrajā valodā. Daudzi autori pierāda, ka darba atmiņa prognozē verbālo izpratni (Berninger, Abbott, Swanson, et al., 2010; Just, & Carpenter, 1992), bet pārsvarā šie secinājumi ir balstīti uz lasītā izpratni, nevis uz jēdzienu izpratni. Lasītā teksta izpratne ir savā ziņā komplicētāks uzdevums nekā jēdzienu izpratne, jo iekļauj gan zināšanas par semantiku, gan sintaksi, kas prasa daudz darba atmiņas resursu, piemēram, lai paturētu atmiņā visus teikuma vārdus, kamēr tie tiek analizēti. Salīdzinot ar lasītā izpratni, dzimtās valodas jēdzienu izpratne nav tik sarežģīts uzdevums un tāpēc neprasa tik daudz darba atmiņas resursu. Kopumā var secināt, ka sarežģītos izpratnes līmeņos, kā, piemēram, lasītā izpratne, darba atmiņa ir labs prognozētājs, bet jēdzienu izpratnes līmenī dzimtajā valodā darba atmiņas ietekme, iespējams, zūd, izpratne iedarbina darba atmiņas resursus minimāli.

Attiecības starp darba atmiņas mērījumiem dzimtajā valodā un otrajā valodā paliek skaidrākas, ja analizē, kādi mainīgie tos prognozē. Tā, piemēram, soļu regresijas analīze parādīja, ka darba atmiņu otrajā valodā kopā prognozē verbālā izpratne otrajā valodā un darba atmiņa dzimtajā valodā. Tas, ka verbālā izpratne otrajā valodā ir prognozējošais mainīgais darba atmiņai otrajā valodā, vēlreiz apstiprina iepriekš minētos secinājumus un arī parāda: lai iedarbinātu darba atmiņas mehānismu otrajā valodā, ir nepieciešamas kaut minimālas otrās valodas zināšanas. Soļu regresijas analīze liecina, ka darba atmiņu dzimtajā valodā prognozē darba atmiņa otrajā valodā, un var pieņemt, ka tiem, kuriem ir lielāks darba atmiņas apjoms dzimtajā valodā, potenciāli būs arī lielāks darba atmiņas apjoms otrajā valodā. Kopumā darba atmiņa dzimtajā valodā un otrajā valodā ir savstarpēji saistītas un var veidot vienu konstruktu (sk. arī Swanson, Saez, Gerber, & Leafsteadt, 2004). Bilingvālas informācijas bieža kodēšana un dekodēšana var būt tas mehānisms, kas turpina uzturēt ciešāku saikni starp darba atmiņu un verbālo izpratni.

Var novērot, ka verbālo izpratni un darba atmiņu dzimtajā valodā prognozē tie paši mainīgie, bet tikai mērīti otrajā valodā, toties otrajā valodā ir novērota arī savstarpēja saistība starp verbālo izpratni un darba atmiņu otrajā valodā. Respektīvi, var

pieņemt: kamēr otrās valodas prasmes ir drīzāk zemas vai vidējas, darba atmiņai ir liela nozīme otrās valodas jēdzienu izpratnes prognozēšanā. Bet, lai varētu iedarbināt darba atmiņu (fonoloģisko cilpu), ir nepieciešamas vismaz minimālas otrās valodas zināšanas. Dzimtajā valodā, kad pamata vārdu krājums ir apgūts, darba atmiņai vārdu izpratnē vairs nav nozīmes, toties sarežģītajos izpratnes līmeņos darba atmiņa joprojām ir labs izpratnes prognozētājs. Var pieņemt, ka, sasniedzot otrajā valodā dzimtās valodas prasmju līmeni, attiecības starp darba atmiņu un verbālo izpratni otrajā valodā būs līdzīgas kā dzimtajā valodā.

Pētījuma ierobežojumi, turpmākie pētījuma virzieni un praktiskā lietojamība

Šī pētījuma ierobežojumi galvenokārt ir saistīti ar izlašu veidošanu. Abas izlases netika nejauši atlasītas no populācijas, turklāt monolingvu izlasē tika iekļauti respondenti no galvaspilsētas un citām pilsētām, bet bilingvu izlasē – tikai no galvaspilsētas. Turpmākajos pētījumos ir jāveido nejauša izlase, kas būtu arī reprezentatīva. Šajā pētījumā netika pārbaudītas dzimumatšķirības verbālās izpratnes un darba atmiņas rādītājos bilingviem (dzimuma proporcija gan tika kontrolēta). Hipotēze par dzimumatšķirībām varētu būt izvirzīta turpmākajos pētījumos.

Viens no pētījuma ierobežojumiem varētu būt vidējo grūtību pakāpes atšķirības starp ZJT un ZV-DAT latviešu un krievu versiju. ZJT gadījumā tā atšķirība nevar iespaidot iegūto rezultātu, bet ZV-DAT gadījumā rezultāti prasa papildu pārbaudi (sk. iztīrājumu).

Vēl viens pētījuma virziens varētu būt padziļināta darba atmiņas un verbālās izpratnes sakarību izpēte monoligviem, pārbaudot hipotēzi par šo mainīgo nelineāro sakarību. Šajā pētījumā tika pētīta verbālā izpratne jēdzienu līmenī, būtu vēlams izpētīt arī lasītā teksta izpratnes un darba atmiņas saistību bilingviem pusaudžiem dzimtajā un otrajā valodā, turklāt analizējot dažādus darba atmiņas komponentus. Pētījumā netika analizēta saistība starp bilingvu pusaudžu verbālās izpratnes līmeņiem (atsevišķu jēdzienu, teikumu, diskursu) un darba atmiņas apjomu, tas varētu būt vēl viens perspektīvs pētījuma virziens. Šajā pētījumā uzmanība tika pievērsta bilingviem pusaudžiem, turpmāk būtu vēlams veikt longitudinālo pētījumu par bilingviem, sākot ar 10 gadus veciem bērniem (vecums, par kuru ir dati, piem., Swanson, Orosco, Lussier, Gerber, & Guzman-Orth, 2011), kamēr viņi sasniedz vismaz 18 gadu vecumu, jo ir pamats domāts, kā, pieaugot vecumam un valodu prasmēm, attiecības starp darba atmiņu un verbālo izpratni kā dzimtajā valodā, tā arī otrajā valodā var mainīties.

Kaut arī pētījuma rezultāti sniedz savu ieguldījumu verbālās izpratnes un darba atmiņas saistību saprašanā, t. i., kognitīvās psiholoģijas nozarē, tomēr galvenā praktiskā lietojamība ir atrodama izglītības nozarē. Pētījumā gūtos rezultātus var izmantot secīgo bilingvu otrās valodas efektīvākā apgūšanā, piemēram, pilnveidojot pašreizējās un veidojot jaunās otrās valodas mācību programmas.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Andersson, U. (2010). The contribution of working memory capacity to foreign language comprehension in children. *Memory*, 18 (4), 458–472.
- Baddeley, A. D. (2000). The episodic buffer: A new component of working memory. *Trends in Cognitive Science*, 4, 417–423.

- Baddeley, A. (2003). Working memory and language: an overview. *Journal of Communication Disorders*, 36, 189-208.
- Baddeley, A. D., & Hitch, G. (1974). Working memory. In: G. A. Bower (Eds.). *Recent advances in learning and motivation*. Vol. 8. New York: Academic Press.
- Baddeley, A. D., Gathercole, S. E., & Papagno, C. (1998). The phonological loop as a language learning device. *Psychological review*, 105 (1), 158-173.
- Berninger, V. W., Abbott, R. D., Swanson, H. L., Lovitt, D., Trivedi, P., Lin, S.-J., Gould, L., Youngstrom, M., Shimada, S., & Amtmann, D. (2010). Relationship of Word- and Sentence-Level Working Memory to Reading and Writing in Second, Fourth, and Sixth Grade. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 41, 179-193.
- Cain, K., Oakhill, J., & Bryant, P. (2004). Children's Reading Comprehension Ability: Concurrent Prediction by Working Memory, Verbal Ability, and Component Skills. *Journal of Educational Psychology*, 96 (1), 31-42.
- Daller, M. H. (2011). The measurement of bilingual proficiency: introduction. *International Journal of Bilingualism*, 15 (2), 123-127.
- De Groot, A. M. B. (2011). *Language and cognition in bilinguals and multilinguals: An introduction*. Psychology Press: East Sussex.
- De Houwer, A. (2005). Early bilingual acquisition: Focus on morphosyntax and the separate development hypothesis. In: eds. Kroll, J. E., and de Groot, A. M. B. *Handbook of bilingualism*. Oxford University Press: Oxford.
- DeKeyser, R., & Larson-Hall, J. (2005). What does the critical period really mean? In: eds. Kroll, J. E., and de Groot, A. M. B. *Handbook of bilingualism*. Oxford University Press: Oxford.
- Gass, M. S., & Selinker, L. (2008). *Second language acquisition. An introductory course*. 3rd edition. New York: Routledge.
- Gathercole, S. E. (1995). Is nonword repetition a test of phonological memory or long-term knowledge? It all depends on the nonwords. *Memory and Cognition*, 23, 83-94.
- Jia, G., & Fuse, A. (2007). Acquisition of English Grammatical Morphology by Native Mandarin-Speaking Children and Adolescents: Age-Related Differences. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 50, 1280-1299.
- Just, M. A., & Carpenter, P. A. (1992). A capacity theory of comprehension: Individual differences in working memory. *Psychological Review*, 99 (1), 122-149.
- Kaushanskaya, M., Blumenfeld, H. K., & Marian, V. (2011). The relationship between vocabulary and short-term memory measures in monolingual and bilingual speakers. *International Journal of Bilingualism*, 15 (4), 408-425.
- Kohnert, K. J., Bates, E., & Hernandez, A. E. (1999). Balancing bilinguals: Lexical-semantic production and cognitive processing in children learning Spanish and English. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 42, 1400-1413.
- Kyle, F. E., & Harris, M. (2010). Predictors of reading development in deaf children: A three year longitudinal study. *Journal of Experimental Child Psychology*, 107 (3), 229-243.
- Latvijas Republikas Izglītības ministrija. (2008). *Pamatizglītības standarts [Primary Education program]*. Pieejams: <http://www.izm.gov.lv/nozares-politika/izglitiba/vispareja-izglitiba/pamatizglitiba/programmas.html> (skatīts 03.10.2009.)
- Leech, N. L., Barrett, K. C., & Morgan, G. A. (2008). *SPSS for intermediate statistics: Use and interpretation (3rd ed.)*. New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Masoura, E. V., & Gathercole, S. E. (2005). Contrasting contributions of phonological short-term memory and long-term knowledge to vocabulary learning in a foreign language. *Memory*, 13 (3-4), 422-432.
- Miyake, A., & Shah, P. (Eds.) (1999). *Models of working memory: Mechanisms of active maintenance and executive control*. New York: Cambridge University Press.
- Papagno, C., & Vallar, G. (1995). Verbal short-term memory and vocabulary learning in polyglots. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 48 (1), 98-107.

- Service, E. (1992). Phonology, working memory, and foreign language learning. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 45, 21-50.
- Sternberg, R. J., & Powell, J. S. (1983). Comprehending verbal comprehension. *American Psychologist*, 878-893.
- Swanson, H. L., Saez, L., Gerber, M., & Leafstedt, J. (2004). Literacy and cognitive functioning in bilingual and nonbilingual children at or not at risk of reading disabilities. *Journal of Educational Psychology*, 96 (1), 3-18.
- Swanson, H. L., Orosco, M. J., Lussier, C. M., Gerber, M. M., & Guzman-Orth, D. A. (2011). The Influence of Working Memory and Phonological Processing on English Language Learner Children's Bilingual Reading and Language Acquisition. *Journal of Educational Psychology*, 103 (4), 838-856.
- Turilova-Miščenko, T., & Raščevska, M. (2011). Scientific concepts test in Latvian and Russian language: Evidence for reliability and validity. *Baltic Journal of Psychology*, 12 (1, 2), 73-82.
- Turilova-Miščenko, & Raščevska, M. (2011, September). *Development and validation of the Syllable-Word Working Memory Test*. 11th European Conference on Psychological assessment. Rīga, Latvia.
- Wechsler, D. (2003). *Wechsler Intelligence Scale for Children—Fourth edition*. San Antonio, TX: Psychological Corporation.

Summary

The aim of the study is to explore the relationship between verbal comprehension and working memory for Russian-Latvian bilingual adolescents and Latvian monolingual adolescents. The bilingual sample consists of 72 adolescents with native Russian language aged 14 through 16 years ($M = 15,07$, $SD = 0,48$). The monolingual sample consists of 89 adolescents with native Latvian language in the same age ($M = 15,01$, $SD = 0,49$). The scientific concept and general concept comprehension, and working memory were measured by original constructed tests: Scientific concepts test in Latvian and Russian language, Vocabulary test in Latvian and Russian language (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011) and Syllable-Word Working memory test in Latvian and Russian language (Turilova-Miščenko, & Raščevska, 2011, septembris). Multiple regression results show that bilinguals' verbal comprehension in the second language is predicted significantly by verbal comprehension in native Russian language and working memory in the second language; on the other hand working memory in second language is predicted significantly by verbal comprehension in the second language and working memory in native language.

Keywords: verbal comprehension, working memory, bilingual, monolingual, Russian, Latvian.

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā „Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

**Intelektu pamatspējas bērniem ar dzirdes traucējumiem:
pētījumu pārskats un aktuālās problēmas Latvijā**
*Intellectual Abilities of Deaf and Hard-of-hearing Children:
Research Summary and Topical Issues in Latvia*

Solvita Umbraško

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: solvita.umbrasko@gmail.com

Raksta mērķis ir sniegt pārskatu par bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta pētījumiem: kā tie ir attīstījušies gadsimta garumā, kā mainījusies iegūto rezultātu interpretācija, ņemot vērā zīmju valodas attīstību un galvenās apmācības metodes. Tāpat tiks analizētas Latvijas nedzirdīgo sabiedrības problēmas pasaules kontekstā. 20. gadsimta sākumā pētnieki koncentrējās uz bērnu ar dzirdes traucējumiem kā atsevišķas grupas intelekta spējām, salīdzinot viņus ar dzirdīgiem bērniem. Taču pēdējos gados pētnieki atklāja, ka bērni ar dzirdes traucējumiem ir ļoti nevienmērīga grupa intelekta spēju ziņā un pastāv daudz faktoru, kas saistīti ar viņu intelektu. Bērni ar dzirdes traucējumiem un kohleāro implantu ir jauna bērnu ar dzirdes traucējumiem grupa, kas pasaulē parādījās 20. gadsimta 80. gadu beigās, un līdz šim ir salīdzinoši maz pētījumu par viņu intelekta spējām.

Atslēgvārdi: bērni ar dzirdes traucējumiem, intelekta spējas, kohleārais implants, zīmju valoda.

Ievads

Jau veicot pirmos intelekta pētījumus 20. gadsimta sākumā, pētnieki centās skaidrot bērnu ar dzirdes traucējumiem pazeminātos intelekta spēju rezultātus un meklēja iespējamus faktorus, kas varētu ietekmēt šīs spējas. Jaunākie pētījumi 21. gadsimtā skaidri liecina, ka apmācības sistēmai ir svarīga nozīme bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta spēju attīstībā. 20. gadsimta beigās pasaulē attīstījās kohleārā implantācija un radās jauna bērnu ar dzirdes traucējumiem grupa – bērni ar dzirdes traucējumiem un kohleāro implantu, un viņi ieguva spēju dzirdēt. Līdz ar to radušies jauni spriedumi un arī jautājumi par šo kategoriju: kas patiesībā ir bērni ar kohleāro implantu – tie paši bērni ar dzirdes traucējumiem un spēju dzirdēt, vai tomēr viņus var ierindot starp dzirdīgajiem un bērniem ar dzirdes traucējumiem bez kohleārā implanta.

Latvijā bērnu ar dzirdes traucējumiem sabiedrībai ir gan sava apmācības sistēmas vēsture, gan zīmju valodas lietošanas tradīciju vēsture. Tas jāņem vērā, pētot tieši Latvijas bērnus ar dzirdes traucējumiem, jo tagad ir zināms, ka apmācības sistēma un zīmju valodas lietošanas biežums ir cieši saistīti ar šo bērnu intelekta attīstību.

Bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta pētījumi 20. gadsimtā

Bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta spējas ir interesējušas pētniekus jau kopš psiholoģijas kā formālās zinātnes veidošanās sākuma. Jautājums par to, vai (un kā) dzirdes zudums vispār ietekmē bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta spējas, ir aktuāls arī mūsdienās.

Līdz 20. gadsimtam cilvēkus ar smagiem dzirdes traucējumiem dēvēja par mēmiem vai kurlmēmiem un dominēja viedoklis, ka viņi ir garīgi atpalikuši. Tajā laikā tika uzskatīts, ka mutvārdu valodas nezināšana norāda uz pazeminātām intelekta spējām. Galvenais pamatojums šim uzskatam bija fakts, ka cilvēkiem ar dzirdes traucējumiem ir vāji attīstīta runa un valoda, un, tā kā valodas attīstība tika saistīta ar domāšanas attīstību, konsekvēnti tika pieņemts, ka cilvēki ar dzirdes traucējumiem ir garīgi atpalikuši (Marschark, 2006). Zīmju valoda tajā laikā tika uzskatīta par primitīvu žestu sakopojumu, kam nav nekādas saistības ar valodu kā lingvistisko sistēmu.

Ievērojamais 19. gadsimta psihologs Džeimss (James, 1893) bija viens no pirmajiem, kas uzskatīja, ka mentāliem procesiem nav nepieciešama mutvārdu valodas klātbūtne. Šo apgalvojumu viņš izteica pēc kāda zēna ar dzirdes traucējumiem novērojumiem, kuru rezultātā nonāca pie secinājuma, ka cilvēkus ar dzirdes traucējumiem var uzskatīt par pietiekami intelektuāli attīstītiem bez mutvārdu valodas zināšanām. Lai gan šī Džeimsa atziņa radās viena gadījuma apraksta rezultātā, vēlāk, gandrīz pēc 100 gadiem, psihologi sāka meklēt empīriskus pamatojumus šim apgalvojumam. Tas nozīmē, ka jau 19. gadsimta beigās izskanēja pieņēmums, ka cilvēki ar dzirdes traucējumiem varētu būt spējīgi attīstīt tādas pašas spriešanas spējas kā dzirdīgie. Taču tad vēl nebija zināms, kas šo attīstību varētu veicināt vai kavēt.

Pirmos psiholoģiskos pētījumus bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta jomā 20. gadsimta sākumā veica Pintners un Patersons (Pintner & Patterson, 1915). Pētījumu rezultāti parādīja, ka bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta līmenis atbilst vairākus gadus jaunāku dzirdīgo bērnu intelekta līmenim. Paši pētnieki mēģināja skaidrot šos rezultātus un nonāca pie secinājuma, ka bērnu ar dzirdes traucējumiem zemie testa rezultātu rādītāji varētu būt skaidrojami ar to, ka viņi nav sapratuši rakstiskās instrukcijas, kas tika dotas testēšanas laikā. Jau šajā laikā pētnieki sāka pieļaut varbūtību, ka pastāv kādi ārēji faktori, kas var ietekmēt bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta testu rezultātus. Līdz pat 20. gadsimta vidum gandrīz visi bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta testu rezultāti uzrādīja līmeni, kas raksturīgs 2–5 gadus jaunākiem dzirdīgiem bērniem (Reamer, 1921; Drever & Collins, 1928; Vernon, 2005). Rīmers mēģināja mērīt tikai neverbālo intelektu, taču arī šie bērnu ar dzirdes traucējumiem rezultāti atbilda apmēram divus gadus jaunāku dzirdīgo bērnu intelekta līmenim.

Turpmākie bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta pētījumi vairāku gadu desmitu garumā uzrādīja pretrunīgus rezultātus. Daļa no tiem liecināja, ka bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta līmenis ir tuvu dzirdīgo bērnu intelekta līmenim, savukārt citi vēl joprojām norādīja uz bērnu ar dzirdes traucējumiem zemo intelekta līmeni (Vernon, 1965, 2005; Marschark, 2006). Lai arī pazeminātos bērnu ar dzirdes traucējumiem rezultātus centās skaidrot ar valodas trūkumu, tomēr joprojām netika ņemts vērā fakts, ka zīmju valoda ir bērnu ar dzirdes traucējumiem primārā valoda un pārējās valodas (arī attiecīgo literāro valodu) viņi var apgūt tikai ar tās palīdzību. Bērnu ar dzirdes traucējumiem apmācības sistēma līdz 20. gadsimta vidum

neparedzēja zīmju valodas attīstīšanu un pilnveidošanu. Tāpēc bērni ar dzirdes traucējumiem nevarēja pilnvērtīgi apgūt savas primārās valodas prasmes, nerunājot par citu valodu apgūšanu. Šis fakts varēja atstāt iespaidu uz viņu vispārējo attīstību, tai skaitā arī uz intelekta attīstību.

Viena no populārākām bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta izpēti meto-
dēm ir Vekslera tests (WISC) (Braden & Hannah, 1998), ko sāka lietot 20. gadsimta
40. gados un turpina izmantot arī mūsdienās. Šis bija viens no pirmajiem testiem,
kas paredzēts arī bērnu ar dzirdes traucējumiem klīniskai izpētei. Daudzus gadus
bērnu ar dzirdes traucējumiem WISC testa rezultātus salīdzināja ar dzirdīgo bērnu
standartizētiem rezultātiem, kas lielākoties norādīja uz bērnu ar dzirdes traucēju-
miem zemākiem intelekta rādītājiem, salīdzinot ar dzirdīgiem bērniem. Tikai pēdē-
jos gadu desmitos pētnieki pievērs īpašu uzmanību bērnu ar dzirdes traucējumiem
valodas spējām un līdz ar to verbālo skalu pazeminātos rādītājus interpretē saistībā
ar zemām valodas spējām, nevis ar zemām kognitīvām spējām.

Laika gaitā pētnieki atgriezās pie pieņēmuma, ka bērnu ar dzirdes traucējumiem
intelekta testa zemos rezultātus var skaidrot ar faktu, ka viņiem ir zemas literārās
valodas spējas, kas liedz pilnvērtīgi saprast un izpildīt testa instrukcijas, tādējādi
pieļaujot, ka neverbālā intelekta spējām bērniem ar dzirdes traucējumiem vajadzētu
būt līdzīgām kā dzirdīgiem. Tāpēc daļa zinātnieku pētīja galvenokārt bērnu ar dzir-
des traucējumiem neverbālo intelektu (Vernon, 1965). Šajos pētījumos atklājās, ka
neverbālā intelekta rādītāji bērniem ar dzirdes traucējumiem korelē ar akadēmiskiem
sasniegumiem tāpat kā verbālā intelekta rādītāji dzirdīgiem bērniem. Līdz ar to ne-
verbālo skalu mērījumus uzskatīja par pietiekamiem, lai novērtētu bērnu ar dzirdes
traucējumiem kopējo intelektu.

Tā kā aizvien vairāk bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta pētījumos tika
iegūti pretrunīgi rezultāti, zinātnieki bija spiesti meklēt tam izskaidrojumus. Viens
no tiem bija tāds, ka zemie intelekta rādītāji bērniem ar dzirdes traucējumiem drī-
zāk varētu būt saistīti ar metožu nepiemērotību, nevis ar zemām intelekta spējām
(Braden & Hannah, 1998). Visas metodes, ar kuru palīdzību līdz šim mērīja bērnu
ar dzirdes traucējumiem intelekta spējas, bija izstrādātas dzirdīgiem bērniem ar at-
bilstoši izveidotām rakstiskām testu instrukcijām. Ja nebija rakstisku instrukciju, tās
sniedza mutiski. Neskatoties uz šādiem secinājumiem, bērniem ar dzirdes traucēju-
miem neizstrādāja speciālas instrukcijas vai testus.

Nepiemērotas pētījuma metodes un zemas literārās valodas spējas nebija vienī-
gie faktori, kuri, pētniekuprāt, ietekmēja bērnu ar dzirdes traucējumiem intelektu.
20. gadsimta vidū parādījās pētījumi, kur bērnus ar dzirdes traucējumiem diferencēja
pēc citiem iespējamiem faktoriem, kas ietekmēja intelekta attīstību (sk. tab.): apmā-
cības programmas (internātskolu audzēkņi salīdzinājumā ar dienas programmu skolu
audzēkņiem) (Raviv et al., 1973; Braden & Maller, 1993), dzirdes zuduma etioloģija
(Vernon, 1967; Sullivan, 1997). Tāpat, pētot bērnu ar dzirdes traucējumiem intelek-
tu, ņēma vērā ģenētiskos un vides faktoros (Vernon, 1972). Tas nozīmē, ka pētnieki
pieļāva iespēju, ka bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta spējas var būt pietiekami
augsti attīstītas ar minētiem specifiskiem nosacījumiem.

Tabulā redzams, ka augstāks intelekta līmenis varētu būt tiem bērniem ar dzirdes
traucējumiem, kuriem ir nedzirdīgi vecāki (šādos gadījumos to klasificē kā iedzimtu
pārmantotu nedzirdību), līdz ar to viņi kopš dzimšanas ir apguvuši un saskarsmes

Tabula

Faktori, kas saistīti ar bērnu (ar dzirdes traucējumiem) intelekta attīstību

Faktori, kas saistīti ar bērnu (ar dzirdes traucējumiem) intelektu	Augstāks intelekts	Zemāks intelekts
Dzirdes zuduma etioloģija (Vernon, 2005)	Iedzimta/nezināma	Zināma (slimību komplikāciju dēļ u. tml.)
Apmācības programma (Raviv et al., 1973; Braden & Maller, 1993)	Vispārizglītojošās skolas	Internātskola
Vide, kurā aug bērns ar dzirdes traucējumiem (Marschark, 2006; Traxler, 2000; Belmont et al., 1983; Braden & Hannah, 1998)	Valodas attīstību veicinoša (vecāki aktīvi lieto zīmju valodu)	Valodas attīstību bremzējoša (vecāki nelieto zīmju valodu)
Vecāku dzirdes stāvoklis (Akamatsu et al., 2000; Hauser & Marschark, 2008)	Nedzirdīgi	Dzirdīgi

procesā aktīvi lieto zīmju valodu; kā arī tiem bērniem, kuri mācās vispārizglītojošās skolās. Tāpat, salīdzinot dzirdīgu vecāku bērnus, augstāks intelekts ir tiem, kuru dzirdes zuduma etioloģija nav zināma. Tie ir gadījumi, kad dzirdīgiem vecākiem piedzimst bērns ar negaidītiem dzirdes traucējumiem un nekādi citi papildu attīstības traucējumi nav vērojami.

Vispārinot šos pieņēmumus, varētu secināt, ka tieši videi, kur aug bērns ar dzirdes traucējumiem, ir liela saistība ar viņa intelekta spēju līmeni.

Mūsdienās pētniekiem par dažiem iepriekš minētiem faktoriem ir skaidrs viedoklis, taču par citiem – vēl arvien pretrunīgi uzskati. Pēdējos gados vairāk neviens nediskutē par vecāku dzirdes stāvokļa nozīmi bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta attīstībā. Ir skaidrs, ka bērni no nedzirdīgu vecāku ģimenēm parāda augstākus intelekta rādītājus salīdzinājumā ar bērniem, kam ir dzirdes traucējumi un dzirdīgi vecāki. Tas saistīts ar faktu, ka nedzirdīgo vecāku ģimenēs bērni ar dzirdes traucējumiem jau kopš dzimšanas iesaistās pilnvērtīgā komunikācijā ar saviem vecākiem, lietojot zīmju valodu, līdzīgi kā tas notiek ar dzirdīgiem bērniem. Savukārt lielākajā daļā dzirdīgo vecāku ģimenēs netiek lietota zīmju valoda, tāpēc bērniem ar dzirdes traucējumiem liegta pilnvērtīga valodas apguve.

Vēl joprojām ir pretrunīgi viedokļi par apmācības programmām: vai tām jābūt speciālām vai arī bērniem ar dzirdes traucējumiem jāintegrējas dzirdīgo vidē un jā-mācās vispārizglītojošās skolās kopā ar dzirdīgajiem vienaudžiem. Veicot atkārtotu pētījumu par apmācības programmu ietekmi uz bērnu ar dzirdes traucējumiem intelektu, 1993. gadā tika iegūti citādāki rezultāti nekā pirms 20 gadiem veikto pētījumu rezultāti (Braden & Maller, 1993). Bredena un Meleres pētījumā, kas tika veikts 1993. gadā, speciālās internātskolas programmas skolēniem laika gaitā tika novērots lielāks intelekta spēju progress, kamēr vispārizglītojošās skolas audzēkņiem šāda progresā nebija. Taču šajā gadījumā svarīgi ņemt vērā kontekstu, jo pētījumā iesaistītā internātskola strādāja pēc progresīvas, pašu izveidotas programmas bērniem ar dzirdes traucējumiem, lielu nozīmi piešķirot zīmju valodai mācību procesā. Tas

kārtējo reizi liecina par to, cik svarīga nozīme intelekta spēju attīstībā bērniem ar dzirdes traucējumiem ir adekvātai apmācības metodei un videi, kurā viņi attīstās. Taču kopumā internātskolas audzēkņiem bija zemāks neverbālā intelekta līmenis.

Lai labāk saprastu kontekstu, kādā tika veikti intelekta pētījumi bērniem ar dzirdes traucējumiem, svarīgi ņemt vērā faktus par zīmju valodas attīstības tendencēm pasaulē attiecīgajā laika posmā, kā arī par aktuālām bērnu ar dzirdes traucējumiem apmācības metodēm. Tieši zīmju valodas kā pilnvērtīgas valodas atzīšana dažādās pasaules valstīs vai tās iekļaušana citos valsts tiesiskos aktos kopumā mainīja izpratni par cilvēkiem ar dzirdes traucējumiem, kā arī lika paskatīties uz bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta attīstību no cita skatu punkta. Zīmju valoda oficiālo statusu, piemēram, ASV ieguva 1960. gadā (Macdougall et al., 1991). Eiropas Savienībā 1988. gadā izdeva rezolūciju par zīmju valodu ar aicinājumu visām dalībvalstīm atzīt nacionālo zīmju valodu par oficiālo valodu. Šis fakts lika pētniekiem novērtēt zīmju valodas nozīmi un vairāk uzmanības pievērst tieši zīmju valodas (nevis literārās valodas) attīstības līmenim, lai izvērtētu bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta spējas. Zīmju valodu iekļāva bērnu ar dzirdes traucējumiem apmācības programmās, veicinot mācīšanās procesa kvalitāti. Taču bija arī pretējas tendences. ASV un Kanādā jau 80. gadu sākumā sākās kustība, kas centās integrēt bērnus ar dažādiem traucējumiem (t. sk. bērnus ar dzirdes traucējumiem) vispārizglītojošās skolās (Macdougall et al., 1991), kur viņi mācījās kopā ar dzirdīgajiem. Vēl joprojām pasaulē pastāv divi pamatviedokļi par efektīvāko izglītības sistēmu bērniem ar dzirdes traucējumiem: vai tā ir speciāla mācību iestāde vai arī tās ir integrētās mācību programmas vispārizglītojošās skolās. Vispārizglītojošo skolu piekritēji uzskata, ka bērni ar dzirdes traucējumiem ir sabiedrības minoritāte un viņiem jākontaktējas ar pamatsabiedrības pārstāvjiem, veidojot aktīvu savstarpējo komunikāciju. Savukārt speciālo izglītības iestāžu atbalstītāji atzīst, ka visefektīvākās ir speciāli veidotās apmācības programmas (Belmont et al., 1983; Marschark, 2006). Šajā gadījumā problēmas rada sociālais un emocionālais aspekts: parasti šādu speciālo izglītības iestāžu katrā valstī ir ļoti maz, un tas nozīmē, ka daudzi bērni ar dzirdes traucējumiem no visas valsts brauc uz noteiktu skolu, paliek tur veselu nedēļu vai pat ilgāk un ir nošķirti no savas ģimenes.

Arī bērnu ar dzirdes traucējumiem apmācības metodes vairāku gadu desmitu laikā ir radikāli mainījušās. Šādu bērnu apmācības sistēma līdz 20. gadsimta 80. gadiem pārsvarā balstījās uz „orālo” metodi, kam pamatā bija uzskats, ka bērnu ar dzirdes traucējumiem apmācības galvenais uzdevums ir iemācīt viņus runāt. Zīmju valodas lietošana šo bērnu apmācības procesā tika aizliegta. Kā galvenais arguments „orālās” metodes nepieciešamībai bija tas, ka bērniem ar dzirdes traucējumiem ir jāintegrējas dzirdīgo vidē, tāpēc viņiem jāmaks sazināties ar dzirdīgiem ar runas palīdzību. Lielas pūles tika veltītas tam, lai maksimāli izmantotu dzirdes atlikumu un mācītu bērniem ar dzirdes traucējumiem klausīties un dzirdēt. Tomēr šī metode nesniedza gaidītos rezultātus, jo bērnu ar dzirdes traucējumiem runas un literārās valodas spējas bija diezgan zemas. Kā „orālās” metodes papildinājums tika izveidota „totālās komunikācijas metode”. Tā attīstījās tajā pašā laikā, kad notika zīmju valodas atzīšana. „Totālās komunikācijas metode” mēģināja apvienot gan „orālo” apmācības metodi, gan zīmju valodu, gan „valodu zīmēs” (kad burtiski tulko literāro valodu zīmju valodā, balstoties uz literārās valodas sintaksi, kas atšķiras no zīmju

valodas) un vienlaikus tās lietot saziņas un apmācības procesā. Šo metodi vēl joprojām izmanto daudzu valstu mācību programmās, kas domātas bērniem, kam ir dzirdes traucējumi. Taču arī tā nesniedz gaidīto rezultātu.

Sākotnēji pedagogi zīmju valodu izslēdza no apmācības procesa, pamatojot to ar zīmju valodas formālās struktūras trūkumu salīdzinājumā ar literāro valodu, un lietoja „valodu zīmēs”. Taču bērniem ar dzirdes traucējumiem ir grūti uztvert šādu komunikācijas veidu, jo tā nav dabīgā zīmju valoda (Macdougall et al., 1991).

Arī mūsdienās daudzās valstīs notiek diskusijas par to, kāds saziņas veids ir efektīvāks bērnu ar dzirdes traucējumiem apmācības procesā: vai tam jābūt vērstam uz runas, dzirdes atlikuma attīstīšanu, rakstīšanas un lasīšanas prasmi uzlabošanu vai šai apmācības sistēmai jābūt bilingvālai. Pētījumi par šādu bērnu un dzirdīgu bērnu kognitīvo spēju kvalitatīvām atšķirībām (asociāciju veidošana, semantiskā atmiņa, lasīšanas prasmes utt.) (Belmont et al., 1983; Marschark, 2006) liek pārskatīt šo bērnu apmācības sistēmu un veidot to pilnīgi citādāku.

Ir skaidrs, ka bērniem ar dzirdes traucējumiem neder tās apmācības metodes, ko lieto dzirdīgo bērnu apmācības procesā un ko līdz šim lietoja arī bērniem, kam ir dzirdes traucējumi. Bērnu ar dzirdes traucējumiem izglītība ir speciālā izglītība, un tai vajadzētu balstīties uz speciālām metodēm. Taču, lai šīs speciālās metodes izveidotu, precīzi jāpārzina bērnu ar dzirdes traucējumiem kognitīvās spējas un viņu mācīšanās īpatnības. Tā pašlaik ir visaktuālākā problēma pasaulē. Mēģinājumi vairāk nekā 100 gadu garumā iemācīt bērniem ar dzirdes traucējumiem runāt un dzirdēt acīmredzami nav devuši panākumus, un tas nozīmē, ka pamatīgi jāpārskata metodes, ar kurām strādāt šādu bērnu izglītības jomā.

Aktuālie bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta pētījumu virzieni 21. gadsimtā

Jau 20. gadsimta 90. gados pētnieki vairāk pievērsās pētījumiem par nedzirdīgu vecāku bērniem ar dzirdes traucējumiem (Hauser & Marschark, 2008), mēģinot saprast, kas notiek ar šo bērnu intelektu optimālos attīstības apstākļos, kad viņi ir pilnvērtīgi apguvuši savu primāro valodu (zīmju valodu) līdzīgi kā dzirdīgie bērni. Šādi pētījumi ir vieni no aktuālākajiem arī pēdējos gados. Tie parāda, ka nedzirdīgo vecāku bērniem ar dzirdes traucējumiem ir augstāki intelekta rādītāji (un tie ir līdzīgi dzirdīgo bērnu rādītājiem vai pat augstāki par tiem) nekā dzirdīgo vecāku bērniem (Akamatsu et al., 2000; Hauser & Marschark, 2008). Tā ir valstīs, kur zīmju valoda ir pilnvērtīgi izpētīta un attīstīta. Citādākus rezultātus varētu sagaidīt no Latvijā veiktiem pētījumiem, jo pašreiz latviešu zīmju valoda ir tikai pētīšanas un attīstības stadijā, tāpēc varētu paredzēt salīdzinoši ierobežotas zīmju valodas prasmes un līdz ar to arī zemākas šo bērnu intelekta spējas.

Jau 20. gadsimta nogalē pētnieki secināja, ka bērniem ar dzirdes traucējumiem intelekta spējas ir ļoti atšķirīgas (Sullivan & Montoya, 1997; Belmont et al., 1983; Braden & Hannah, 1998). Zinātnieki to pamatoja ar ļoti dažādo valodas apguves pieredzi un vidi, kur auguši šādi bērni. Pēdējo gadu pētījumos akcentu liek ne tik daudz uz šī fakta konstatēšanu, cik uz mēģinājumiem atrast optimālo veidu, kā šīs atšķirības mazināt (Marschark, 2003; Traxler, 2000). Ir skaidrs, ka dažādā pieredze valodas apguvē un lietošanā saskarsmes procesā ir saistīta arī ar akadēmiskām spējām. Tāpēc pēdējos gados pētnieki domā par bērnu ar dzirdes traucējumiem apmācības sistēmas

pārskatīšanu un optimizāciju, lai tā atbilstu šo bērnu specifiskiem kognitīviem procesiem, jo viņu attīstību (tai skaitā arī intelekta attīstību) nevar skatīt atsevišķi no izmantotām apmācības metodēm (Akamatsu et al., 2008).

Atsevišķu kognitīvo procesu pētījumi arī ir ļoti aktuāli pēdējos desmit gados. Pētnieki meklē precīzākus skaidrojumus tam, kāpēc dažos gadījumos kopējās šādu bērnu intelekta spējas ir tuvas dzirdīgo bērnu spējām, savukārt citos gadījumos – salīdzinoši zemākas. Pētījumi vērsti uz atsevišķām kognitīvām spējām, piemēram, uz īslaicīgo telpisko atmiņu, vizuālo darba atmiņu, ģeometrisku figūru atmiņu (Hauser et al., 2007). Rezultāti parāda kvalitatīvas atšķirības starp dzirdīgiem bērniem un bērniem ar dzirdes traucējumiem. Piemēram, dzirdīgie spēj atcerēties lielāku secīgo vienību skaitu, bet, pētot īslaicīgo telpisko atmiņu, labākus rezultātus uzrāda bērni, kam ir dzirdes traucējumi. Savukārt ģeometrisku figūru atmiņas testos neparādās statistiski nozīmīgas atšķirības starp dzirdīgiem bērniem un bērniem ar dzirdes traucējumiem (Hauser et al., 2007). Šajos pētījumos apstiprinās loģisks fenomens, ka bērni, kam ir dzirdes traucējumi, labāk operē ar vizuālo informāciju. Taču, veicot pētījumus par vizuāli telpisko spēju lietošanu matemātisko problēmu risināšanā, rezultāti parādīja, ka dzirdīgie bērni uzrāda augstākus rezultātus (Blatto-Vallee et al., 2007). Tas savukārt varētu nozīmēt, ka bērni, kam ir dzirdes traucējumi, neizmanto savas vizuāli telpiskās spējas problēmu risināšanas situācijās. Pētījumi par šo bērnu lasīšanas spēju un matemātisko darbību risināšanas spēju saistību (Davis & Kelly, 2003) liecina, ka augstākus rezultātus matemātisko darbību risināšanā uzrāda tādi bērni ar dzirdes traucējumiem, kam lasīšanas spējas ir labākas. Lai arī šie pētījumi liecina par bērnu ar dzirdes traucējumiem specifiskām kognitīvām spējām, tomēr iegūtie rezultāti vēl netiek integrēti šādu bērnu apmācības programmās, lai gan tas ir galvenais pētnieku mērķis.

Apkopojot apskatītos pētījumus, var secināt, ka pašreiz visaktuālākā problēma ir atbilstošas apmācības metodes izveidošana bērniem, kam ir dzirdes traucējumi, balstoties uz veiktiem pētījumiem par viņu kognitīvām spējām. Pētniekiem bija nepieciešami daudzi gadu desmiti, lai nonāktu līdz šim slēdzienam un saprastu, ka šie bērni un viņu attīstība ir ļoti atkarīga no citu cilvēku palīdzības pasaules izzināšanas procesā. Dzirdīgie bērni informāciju uztver nepārtraukti un pat neapzināti ar dzirdes palīdzību, tādējādi automātiski veidojot priekšstatus un spriedumus par pasauli, bet bērniem ar dzirdes traucējumiem tas viss ir jātāsta un jāskaidro tiešā saskarsmes procesā. Lai to izdarītu pēc iespējas efektīvāk, ir jāpārzina šo bērnu specifiskās kognitīvās spējas: kā viņi uztver, kodē, glabā un reproducē informāciju. Šajā ziņā vēl joprojām vairāk ir jautājumu nekā atbilžu. Pašreiz ir skaidrs, ka mācīšanās process bērniem ar dzirdes traucējumiem notiek citādāk nekā dzirdīgiem. To apliecina arī tas, ka šādu bērnu apmācības metodes, kas balstās uz dzirdīgo bērnu mācību standartiem, viņiem nav efektīvas.

Intelekts bērniem ar kohleāro implantu

Kohleārais implants ir elektroniska ierīce, ko ieoperē galvā bērnam, kam ir dzirdes traucējumi. Kohleārā implanta sistēma novada elektriskos signālus tieši dzirdes nervam. Smadzenes tos interpretē kā skaņas. Atšķirībā no dzirdes aparātiem kohleārais implants nav skaņu pastiprinoša ierīce, – apkārtnes skaņas tiek pārvērstas elektriskos impulsos un novadītas implantam, kas, savukārt, ir saistīts ar dzirdes nervu.

Iekšējās auss implanta pamatfunkcija ir aizvietot nefunkcionējošās vai bojātās iekšējās auss matiņšūnas.

Pirmie kohleārie implantanti pasaulē tika izstrādāti 20. gadsimta 50.–60. gados, implantēti 70. gados. Pirmais bērns Baltijā, kam veica kohleārā implanta operāciju 1997. gadā, bija kāds zēns no Latvijas. Latvijā pēdējo 10 gadu laikā ik gadu tiek veiktas 10–15 kohleārā implanta operācijas, un vidējais implantējamo bērnu vecums Latvijā ir 3–5 gadi. 2010. gadā pasaulē bija veiktas apmēram 219 000 kohleārā implanta operācijas.

Tā kā bērni ar kohleāro implantu ir salīdzinoši jauns fenomens, arī psiholoģiskie pētījumi par šo cilvēku grupu ir attīstības stadijā. Lai gan šādus bērnus, kam ir kohleārie implantanti, galvenokārt pēta audiologi un logopēdi, arī psihologi ir ieinteresēti viņu psiholoģiskā izpētē. Ir daudz neskaidru un neizpētītu lietu šo bērnu kognitīvajā jomā. Implantācija var radīt ietekmi uz daudzām kognitīvām funkcijām, ieskaitot informācijas apstrādes spējas, kodēšanas spējas, jēdzienu veidošanu, problēmu risināšanas spējas (Pisoni et al., 2008). Tomēr veiktie pētījumi parādījuši, ka ļoti svarīgs faktors šādu bērnu kognitīvo spēju attīstībā ir viņu vecums implantācijas brīdī (Khan et al., 2005; Pisoni et al., 2008; Geers, 2011). Bērni, kuri implantācijas brīdī ir jaunāki par 5 gadiem, uzrāda labākus rezultātus verbālajā spriešanā un lasīšanas prasmē (Geers, 2011).

Korejā un Honkongā veiktie pētījumi parāda, ka kognitīvo spēju izvērtējums pirms implantācijas var paredzēt valodas attīstību pēcimplantācijas periodā (Sahli et al., 2011; Shim, 2004). Kopumā dzirdes zudums pavājina kognitīvās spējas, taču adekvāti izvēlēts kohleārais implants šīs spējas spēj atjaunot (Shim, 2004). Šeit var runāt par ciešu valodas un kognitīvo spēju saistību. Jo vairāk attīstītas kognitīvās spējas bērniem ar kohleāro implantu, jo mazāks ir valodas atpalicības rādītājs (Shim, 2004). Tas attiecas arī uz kognitīvo spēju uzlabošanas laika gaitā. Lietojot kohleāro implantu, uzlabojas ne tikai kognitīvās spējas, bet arī paaugstinās valodas attīstības līmenis. Bērniem ar kohleāro implantu svarīgi saistīt valodas attīstību ar kognitīvo spēju attīstību. Valodas un kognitīvo spēju attīstības novērtējums šādiem bērniem jāveic regulāri, lai noteiktu attīstības dinamiku. Arī pirms implantācijas svarīgi novērtēt bērna kognitīvās spējas un vispārējo intelekta līmeni, lai izstrādātu speciālu apmācības programmu un paredzētu provizorisku runas spēju attīstības dinamiku pēc implantācijas (Sahli et al., 2011). Jo augstāks intelekts, jo mazāka valodas atpalicība un jo ātrāk bērni ar dzirdes traucējumiem un kohleāro implantu spēj sasniegt dzirdīgo bērnu valodas attīstības līmeni (Shim, 2004).

Vācijā un Turcijā, pētot turku bērnus ar kohleāriem implantiem (Sahli et al., 2011), tika atklātas statistiski nozīmīgas atšķirības starp šo bērnu intelekta rādītājiem šajās valstīs. Atšķirības netika novērotas dzirdīgo bērnu izlasē, kura tika pielīdzināta nedzirdīgo bērnu izlasei. Tas varētu norādīt uz apmācības sistēmas nozīmi tādu bērnu intelekta attīstībā, kuriem ir dzirdes traucējumi un kohleārie implantanti. Pētot šādu bērnu verbālās un neverbālās spējas skaitļu salīdzināšanā, dažādos pētījumos iegūti pretrunīgi rezultāti (Arfe et al., 2011; Lucangeli et al., 2007). Ārfe pētījumā tika konstatēts, ka šo bērnu spējas skaitļu salīdzināšanā un verbālajā skaitīšanā neatšķiras no dzirdīgo bērnu spējām, bet Lukengeli pētījumā tika iegūti pretēji rezultāti. Vēl Ārfe pētījumā tika salīdzināta bērnu verbālo skaitīšanas spēju ietekme uz skaitļu salīdzināšanu, un tā parādīja kvalitatīvas atšķirības starp bērniem ar kohleāro implantu

un dzirdīgiem bērniem. Dzirdīgo bērnu spēja salīdzināt skaitļus bija atkarīga no viņu zināšanām par skaitīšanas sistēmu, savukārt šāda pieeja nebija raksturīga bērniem ar kohleāro implantu. Tas norāda, ka šo bērnu intelekta izpētes jomā nav skaidru nostāju un atziņu un ka nepieciešami pētījumi, lai varētu skaidri definēt viņu intelekta spējas un viņu stiprās un vājās puses. Jāņem vērā, ka bērniem, kam ir dzirdes traucējumi un kohleārais implants, kognitīvās spējas ir attīstījušās tāpat kā bērniem ar dzirdes traucējumiem bez kohleārā implanta un, kā parādījuši pēdējo gadu pētījumi, kvalitatīvi atšķiras no dzirdīgo bērnu kognitīvām spējām. Taču veiktie pētījumi norāda uz kognitīvo spēju saistību ar valodas attīstības potenciālu pēcimplantācijas periodā.

Latvijas nedzirdīgo aktuālās problēmas

Latvijas nedzirdīgo sabiedrībai ir sava attīstības vēsture arī valodas lietošanas tradīciju un izglītības jomā. Vide, kas ir ļoti svarīga bērnu ar dzirdes traucējumiem attīstībā, Latvijā ir atšķirīga nekā citās valstīs, tāpēc Latvijas pētījumos varētu parādīties citādāki rezultāti nekā citur pasaulē. Lai gan latviešu zīmju valoda 1999. gadā tika iekļauta Valsts valodas likumā, nosakot, ka valsts nodrošina latviešu zīmju valodas attīstīšanu un lietošanu saziņas procesā cilvēkiem ar dzirdes traucējumiem, taču līdz šim tā ir maz pētīta un tās izmantošana bērnu ar dzirdes traucējumiem apmācības procesā ir nepietiekama. Ja ņem vērā pasaulē paustās atziņas, ka zīmju valodas lietošanai ir svarīga nozīme tādu bērnu intelekta attīstībā, kuriem ir dzirdes traucējumi, tad Latvijā pilnvērtīgas zīmju valodas trūkuma dēļ varētu prognozēt salīdzinoši zemākus šo bērnu intelekta spēju rādītājus nekā citur pasaulē. Pasaulē pašlaik tiek meklētas optimālās metodes jauniešu ar dzirdes traucējumiem izglītošanai dažādās zinātnes jomās, bet Latvijā vēl joprojām ļoti aktuāls jautājums ir par cilvēku ar dzirdes traucējumiem zemo izglītības līmeni. Latvijā lielākā daļa šādu cilvēku 12 gadu laikā iegūst pamatzglītību un neapsver iespēju to turpināt. 2009. gadā Latvijas Nedzirdīgo savienība (LNS) veica pētījumu „Nedzirdīgajiem pieejamie sociālās rehabilitācijas pakalpojumi un reālās vajadzības”. Tas parādīja, ka no aptaujātiem 600 cilvēkiem, kam ir dzirdes traucējumi, 54% ir pamatzglītība un 78% nav domājuši par savas izglītības kvalitātes paaugstināšanu. Iemesls tam varētu būt grūtības integrēties dzirdīgo vidē, komunikācijas problēmas ar dzirdīgajiem, kā arī zema intelekta līmenis, kas savukārt varētu būt nepilnvērtīgas izglītības rezultāts. LNS pētījumā izskan doma, ka Latvijā izglītības programma nav piemērota bērniem ar dzirdes traucējumiem un ka to būtu nepieciešams optimizēt, lai veicinātu šo bērnu intelekta attīstību un paaugstinātu viņu izglītības līmeni. Lai to varētu izdarīt, ir nepieciešami pētījumi, kas atklātu, kāds ir pašreizējais viņu intelekta līmenis. Arī 2007. gadā Latvijas, Vācijas, Čehijas un Slovākijas nedzirdīgo organizāciju kopīgi sagatavotajā ziņojumā „Datu bāze par nedzirdīgo cilvēku dzīves situāciju 4 Eiropas valstīs” atklājas, ka Latvijā cilvēkiem ar dzirdes traucējumiem ir ļoti zemas literārās valodas iemaņas, īpaši gramatikas un abstraktu jēdzienu izpratnes jomā. Kā galvenās problēmas ir norādītas informācijas ieguves un komunikācijas ar dzirdīgiem cilvēkiem trūkums.

Latvijā līdz šim tikpat kā nav veikti nopietni psiholoģiski pētījumi par cilvēkiem, kam ir dzirdes traucējumi, lai gan šādi pētījumi ir ļoti nepieciešami gan viņiem pašiem un viņu ģimenes locekļiem, gan speciālistiem, kas strādā ar nedzirdīgajiem, jo ļautu labāk izprast bērnu ar dzirdes traucējumiem spējas un efektīvāk iesaistīties šo spēju attīstīšanā.

Latvijā ir vairākas sabiedriskās organizācijas, kuru mērķis ir palīdzēt šiem cilvēkiem integrēties dzirdīgajā sabiedrībā, pētīt zīmju valodu un mācīt rast labākos veidus viņu pilnvērtīgai attīstībai un izglītībai. 1999. gadā tika izveidots Zīmju valodas centrs, kas nodarbojas ar latviešu zīmju valodas izpēti, attīstīšanu, struktūrēšanu. Līdz tam zīmju valoda netika īpaši pētīta un arī speciālajās izglītības iestādēs bērniem ar dzirdes traucējumiem lielāka uzmanība tika veltīta latviešu valodas mācīšanai un runas iemaņu apguvei. Tikai 90. gadu beigās līdz ar latviešu zīmju valodas iekļaušanu Valsts valodas likumā tā tika atzīta kā atsevišķa valoda cilvēkiem ar dzirdes traucējumiem un to sāka lietot apmācības procesā. Tas nozīmē, ka līdz tam laikam lielai daļai bērnu, kam ir dzirdes traucējumi, bija nepietiekams valodas attīstības līmenis: latviešu valodu viņi apguva nepilnvērtīgi (jo tā nebija viņu primārā valoda), taču zīmju valoda, kam vajadzēja būt viņu primārai saziņas valodai, tika noliegta un tāpēc netika pilnvērtīgi attīstīta. Šis fakts, iespējams, ietekmēja cilvēku ar dzirdes traucējumiem vispārējo izglītības līmeni un līdz ar to arī intelekta līmeni.

LNS pētījumā (2009) speciālisti, kas strādā ar cilvēkiem, kam ir dzirdes traucējumi, atzīst, ka Latvijā būtu nepieciešami psihologi, kas būtu apmācīti darbam ar šiem cilvēkiem, kuri arī paši izsaka vēlmi saņemt psihologa konsultācijas, piedalīties psiholoģiskās adaptācijas treniņos, apgūt saskarsmes iemaņas. Turklāt liela daļa aptaujuāto cilvēku, kam ir dzirdes traucējumi, vēlētos, lai psihologs būtu dzirdīgs cilvēks, kas pārzina zīmju valodu. Šie atzinumi ļauj secināt, ka Latvijā ir aktuāli attīstīt surdopsiholoģijas nozari.

Vēl viena būtiska atšķirība starp Latvijas un pasaules nedzirdīgo sabiedrību ir attiecība starp dzirdīgo un nedzirdīgo vecāku ģimenēm, kurās aug bērni ar dzirdes traucējumiem. Pasaulē apmēram 95% cilvēku, kam ir dzirdes traucējumi, nāk no dzirdīgu vecāku ģimenēm un tikai 5% – no nedzirdīgu vecāku ģimenēm. Lai gan nav oficiālas statistikas, Latvijā šī proporcija varētu būt citādāka: liela daļa bērnu, kam ir dzirdes traucējumi, nāk no nedzirdīgu vecāku ģimenēm. Ņemot vērā pasaulē veikto pētījumu atziņas par to, ka nedzirdīgu vecāku bērniem ar dzirdes traucējumiem intelekta līmenis ir līdzvērtīgs dzirdīgu bērnu intelekta līmenim, varētu paredzēt, ka Latvijā bērniem ar dzirdes traucējumiem kopumā ir augstas intelekta spējas. Taču patiesībā tā nav. Turklāt novērojumi rāda, ka pēc pamatizglītības iegūšanas izglītību turpina pārsvarā dzirdīgu vecāku bērni ar dzirdes traucējumiem, tādējādi attīstot savas intelekta spējas. To varētu skaidrot ar faktu, ka lielākai daļai pieaugušo, kuriem ir dzirdes traucējumi un kuru bērniem ir dzirdes traucējumi, vairākās paaudzēs ir zems izglītības līmenis, līdz ar to arī zems sociālekonomiskais statuss. Viņus ir grūti motivēt šo situāciju mainīt, tāpēc ir ļoti svarīgi, veicot pētījumus, ņemt vērā kontekstu un reālo vidi, kur aug bērni ar dzirdes traucējumiem. Citās pasaules valstīs izdarītie secinājumi par augstām intelekta un valodas spējām nedzirdīgu vecāku bērniem ar dzirdes traucējumiem (tie pamatojas uz empīriskiem pētījumiem) nenožīmē, ka Latvijā varēs iegūt tādas pašas rezultātus.

Tāpat kā pasaulē, arī Latvijā ir salīdzinoši maz pētījumu par bērniem ar kohleāro implantu. Pārsvarā pētījumi veikti audioloģijas un logopēdijas jomā. Aktuālākā problēma Latvijā kohleārās implantācijas jomā ir diagnostikas metožu (intelekta, kognitīvo spēju, runas mehānismu novērtēšanai utt.) trūkums, izvērtējot kohleārā implanta efektivitāti pirms un pēc operācijas. Nav skaidrs, kāpēc daļa bērnu ar kohleāro implantu tā arī neizmanto dzirdes spējas un neapgūst mutvārdu valodu. Tā

kā Latvijā kohleārā implanta operācijas veic vidēji 3–5 gadu vecumā, pastāv iespēja, ka bērnam, kuram 5 gadu vecumā ieoperē kohleāro implantu, jau ir izveidojušās kognitīvās shēmas, kas ir raksturīgas bērniem ar dzirdes traucējumiem. Tas nozīmē, ka šajos gadījumos rūpīgi jāizvērtē šādu bērnu kognitīvās spējas, lai pēc kohleārā implanta ievietošanas izveidotu efektīvu apmācības programmu.

Nobeigumā var secināt, ka pasaulē joprojām ir daudz neatbildētu jautājumu par bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta spējām. Galvenokārt tie ir bērni ar kohleāro implantu, jo tā ir samērā jauna grupa, kas psiholoģiskajā ziņā nav plaši pētīta. Ir skaidrs, ka intelekta spējas saistītas ar valodas un runas attīstību pēc implantācijas, taču vēl joprojām ir daudz gadījumu, kad nav skaidrs, kāpēc viens bērns pēc implantācijas ļoti labi apgūst valodu, savukārt cits ne.

Lai gan gadsimta garumā ir pētītas arī tādu bērnu intelekta spējas, kuriem ir dzirdes traucējumi un nav kohleārā implanta, tomēr vēl ir daudz neskaidrību. Uz šo brīdi ir skaidri zināms, ka videi un apmācības metodēm ir svarīga nozīme bērnu ar dzirdes traucējumiem intelekta attīstībā; tāpat zīmju valodas lietošana veicina intelekta spēju attīstību, tāpēc bērni, kam ir dzirdes traucējumi un kas nāk no nedzirdīgu vecāku ģimenēm, uzrāda augstākas intelekta spējas. Taču vēl nav skaidrs, vai zīmju valodas zināšanas veicina arī literārās valodas apguvi, kā arī lasīšanas un rakstīšanas prasmes. Tās ir nepieciešamas, lai bērni ar dzirdes traucējumiem veiksmīgi integrētos dzirdīgo sabiedrībā un arī spētu iegūt pēc iespējas augstāku izglītības līmeni, jo, lai iegūtu labu izglītību, nepieciešamas labas lingvistiskās spējas.

20. gadsimta 90. gados notika pavērsiens notikumu gaitā, jo atklāja, ka bērniem ar dzirdes traucējumiem, iespējams, kognitīvie procesi norisinās citādāk nekā dzirdīgiem bērniem un ka viņu intelekta spēju līmenis ir zemāks nekā dzirdīgiem bērniem. Šis pavērsiens lika izvērtēt bērnu ar dzirdes traucējumiem apmācības programmas un secināt, ka tās ir jāmaina. Lai arī pēdējos gados ir bijis daudz pētījumu par šo bērnu atmiņu, vizuāli telpisko domāšanu un problēmu risināšanu, tomēr iegūtie rezultāti netiek ieviesti praksē un netiek optimizēta viņu apmācības sistēma. Vēl nepieciešami vairāki pētījumi (arī jau veikto pētījumu analogi citās valstīs, lai pārliecinātos, ka ne tikai angliki runājošās zemēs bērni ar dzirdes traucējumiem uzrāda līdzīgus rezultātus), lai iegūtu pilnīgāku ainu par viņu mācīšanās procesiem (par asociāciju veidošanu, problēmu risināšanu, zīmju valodas saistību ar lasīšanas un rakstīšanas prasmēm) un varētu izstrādāt jaunas apmācības metodes bērniem, kam ir dzirdes traucējumi. Pašreiz ir ļoti maz pētījumu, kuros tiek salīdzināts, kādas intelekta spējas un kognitīvie procesi ir gan bērniem ar dzirdes traucējumiem un kohleāriem implantiem, gan bērniem ar dzirdes traucējumiem un bez kohleāriem implantiem. Šie pētījumi varētu atklāt, vai bērniem ar dzirdes traucējumiem, iegūstot dzirdes spējas pēc implantācijas, veidojas citādāki kognitīvie procesi nekā bērniem ar dzirdes traucējumiem bez kohleāriem implantiem.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

- Akamatsu, C. T., Mayer, C., & Hardy-Braz, S. (2008). Why considerations of verbal aptitude are important in educating deaf and hard-of-hearing students. In: M. Marschark & P. C. Hauser (Eds.). *Deaf Cognition: Foundations and outcomes*. New York: Oxford University Press, 131-169.
- Akamatsu, C. T., Musselman, C., & Zweibel, A. (2000). Nature versus nurture in the development of cognition in deaf people. In: P. Spencer, C. Erting, & M. Marschark (Eds.). *Development in context: The deaf children in the family and at school*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 255-274.

- Arfe, B., Lucangeli, D., & Genovese, E. (2011). Analogic and Symbolic Comparison of Numerosity in Preschool Children with Cochlear Implants. *Deafness and Education International*, 13 (1), 34-45.
- Belmont, J. M., Karchmer, M. A., & Bourg, J. W. (1983). Structural influences on deaf and hearing children's recall of temporal/spatial incongruent letter strings. *Educational Psychology*, 3, 259-274.
- Blatto-Vallee, G., Kelly, R. R., Gaustad, M. G., Porter, J., & Fonzi, J. (2007). Visual-spatial representation in mathematical problem solving by deaf and hearing students. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 12, 432-448.
- Braden, J. P., & Hannah, J. (1998). Assessment of Hearing-Impaired and Deaf Children with the WISC-III. *WISC-III Clinical Use and Interpretation*, 175-201.
- Braden, J. P. (1992). Intellectual assessment of deaf and hard-of-hearing people: A quantitative and qualitative research synthesis. *School Psychology Review*, 21 (1), 82-97.
- Braden, J. P., & Maller, S. J. (1993). The effects of residential versus day placement on the performance IQs of children with hearing impairment. *The Journal of Special Education*, 26 (4), 423-433.
- Davis, S. M., & Kelly, R. R. (2003). Comparing Deaf and Hearing College Students' Mental Arithmetic Calculations under Two Interference Conditions. *American Annals of the Deaf*, 148 (3), 213-221.
- Drever, J., & Collins, M. (1928). Performance tests of intelligence. *Human Factors*, 10 (7/8), 296-306.
- Geers, A. E., & Sedey, A. L. (2011). Language and verbal reasoning skills in adolescents with 10 or more years of cochlear implant experience. *Ear And Hearing*, 32, 39-48.
- Hauser, P. C., Cohen, J., Dye, M. W. G., & Bavelier, D. (2007). Visual constructive and visual-motor skills in deaf native signers. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 12, 148-157.
- Hauser, P. C., & Marschark, M. (2008). What we know and what we don't know about cognition and deaf learners. In: M. Marschark & P. C. Hauser (Eds.). *Deaf Cognition: Foundations and outcomes*. New York: Oxford University Press, 439-457.
- James, W. (1893). Thought before language: A deaf-mute's recollections. *American Annals of the Deaf and Dumb*, 18, 135-145.
- Khan, S., Edwards, L., & Langdon, D. (2005). The Cognition and Behaviour of Children with Cochlear Implants, Children with Hearing Aids and Their Hearing Peers: A Comparison. *Audiology & Neuro-Otology*, 10 (2), 117-126.
- Lucangeli, D., Genovese, E., Gubernale, M., Cabrele, S., & Manzoni, D. (2007). The development of numerical intelligence in preschool children with cochlear implants: a hypothesis on mathematical, verbal, and non-verbal cognitive competence. *Advances in Learning and Behavioral Disabilities*, 20, 285-309.
- MacDougall, J. C., McGill U., & Montreal, P. Q. (1991). Current issues in deafness: A psychological perspective. *Canadian Psychology*, 32 (4), 612-627.
- Marschark, M. (2003). Interactions of language and cognition in deaf learners: from research to practice. *International Journal of Audiology*, 42, 41-48.
- Marschark, M. (2006). Intellectual functioning of deaf adults and children: Answers and questions. *European Journal of Cognitive Psychology*, 18 (1), 70-89.
- Meadow, K. P. (2005). Early manual communication in relation to the deaf child's intellectual, social, and communicative functioning. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 10 (4), 321-329.
- „Nedzirdīgajiem pieejamie sociālās rehabilitācijas pakalpojumi un reālās vajadzības”. (2009). Pieejams: <http://www.lns.lv/lat/petijumi/?doc=1894>.
- Pintner, R. (1931). A group intelligence test suitable for younger deaf children. *Journal of Educational Psychology*, 22 (5), 360-363.

- Pintner, R., & Patterson, D. G. (1915). The Binet Scale and the deaf child. *Journal of Educational Psychology*, 6, 201-210.
- Pisoni, D. B., Conway, C. M., Kronenberger, W. G., Horn, D. L., Karpicke, J., & Henning, S. C. (2008). Efficacy and effectiveness of cochlear implants in deaf children. In: M. Marschark & P. C. Hauser (Eds.). *Deaf Cognition: Foundations and outcomes*. New York: Oxford University Press, 52-101.
- Raviv, S., Sharan, S., & Strauss, S. (1973). Intellectual development of deaf children in different educational environments. *Journal of Communication Disorders*, 6, 29-36.
- Reamer, J. C. (1921). Mental and educational measurement of the deaf. *Psychological Monographs*, 29 (3), 121-133.
- Sahli, S., Laszig, R., Aschendorff, A., Kroeger, S., Wesarg, T., & Belgin, E. (2011). Comparison of learning preferences of Turkish children who had been applied cochlear implantation in Turkey and Germany according to theory of multiple intelligence. *International Journal of Pediatric Otorhinolaryngology*, 75 (12), 1576-1584.
- Shim, Y. J., Kim, H. N., Chung, M. H., Lee, H., Choi, J. Y., & Yoo, J. B. (2004). The evaluation of cognitive abilities in persons with cochlear implants. *Cochlear Implants International: An Interdisciplinary Journal*, 5, 105-107.
- Shim, Y. J., Kim, H. N., Chung, M. H., Lee, H., Choi, J. Y., & Yoo, J. B. (2004). Relationship between cognitive abilities and language development in children with cochlear implants. *Cochlear Implants International: An Interdisciplinary Journal*, 5, 143-145.
- Sullivan, P. M. (1997). Factor analysis of the WISC-III with deaf and hard-of-hearing children. *Psychological Assessment*, 9 (3), 317-321.
- Traxler, C. B. (2000). The Stanford Achievement Test, 9th Edition: National norming and performance standards for deaf and hard of hearing students. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 5 (4), 337-348.
- Vernon, M. (1967). Relationship of language to the thinking process. *Archives of General Psychiatry*, 16, 325-333.
- Vernon, M. (1972). Language development's relationship to cognition, affectivity and intelligence. *Canadian Psychologist*, 13 (4), 360-374.
- Vernon, M. (2005). Fifty years of research on the intelligence of deaf and hard-of-hearing children: a review of literature and discussion of implications. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 10 (3), 225-231.

Summary

The aim of this article is to provide a summary about research of intelligence of deaf and hard-of-hearing children and children with cochlear implants: how this research has developed throughout the past century, how interpretation of the gained results has changed. This article also provides a view on intelligence of deaf and hard-of-hearing children in the context of sign language development and leading training methods of the deaf. This article addresses the question - what are the problems of the deaf society of Latvia in the world context? During the first decades of the 20th century researchers concentrated on the intellectual abilities of the deaf as a separate group, comparing them with hearing peers. In recent years greater attention has been paid to the intellectual abilities among deaf and hard-of-hearing as a very heterogeneous group with a number of factors which affect these abilities. Children with cochlear implants are a new deaf children group that appeared toward at the end of the 20th century, and still today comparatively few research studies about their intellectual abilities exist.

Keywords: *deaf and hard-of-hearing children, intellectual abilities, cochlear implants, sign language.*

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālr. 67034535

Iespiests SIA "Latgales druka"
Baznīcas ielā 28, Rēzeknē, LV-4601
Tālr.: 64607176, fakss: 64625938